

JUGOSLAVENSKA IDEJA U HRVATSKOJ POLITICI 1866—1868.

Problem jugoslavenske koncepcije u hrvatskoj politici od 1866. do 1868. i u vezi s tim odnosi hrvatske *Narodne stranke* i Kneževine Srbije bili su obrađivani u hrvatskoj historiografiji, ali s obzirom na složenost problematike bilo je veoma teško donijeti pouzdan historijski sud.

Osnovnu smetnju tome činilo je to što su izvori fragmentarnoga karaktera, a jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici 1866—1868. nesistematski proučena i što je tajni jugoslavenski politički »Program«, koji je hrvatska *Narodna stranka* početkom travnja 1867. »ugovorila« sa srpskom vladom, naučnoj javnosti ostao nepoznat gotovo jedno stoljeće.

Ipak je već 1871. Josip Miškatović pisao u *Braniku*, u listu *Narodne stranke*, da je srpska vlada »pod rukom Ilije Garašanina« u »samom zametku dualizma« nastojala »njtješnije sveze dokučiti s Hrvatskom«.¹

Ali, budući da su hrvatski narodnjaci, kao i srpski državnici, polazili od zavjeta da »pokret jugoslavenski ima tajna, koje valja poštivati«, kako je to 1869. istakao Mihovil Pavlinović,² sve do potkraj XIX. stoljeća nije se o tom tajnom političkom »Programu« ništa znalo.

Tek godine 1895. pisao je A. Orešković, koji je 1866—1868. bio posrednik između Srbije i Hrvata, da je između srpske vlade i hrvatskih narodnjaka postojao »ugovor« prema kojem su »imali sporazumno i sloški raditi i uzajamno se potpomagati«. Orešković je u sažetom obliku izložio osnovni sadržaj toga tajnog »Programa«.³ Prema brošuri koju je objavio 1898. moglo se

¹ *Branik* 93, 17. srpnja 1871, 1. U članku pod naslovom »Hrvatska i Srbija« J. Miškatović je pisao da odnosi između beogradske vlade i hrvatske *Narodne stranke* nisu »bili zadnje tri godine najbolji«. Uzrok tome nalazio je u politici srpske vlade koja je pala pod utjecaj mađarske politike, od koje je Hrvatska podnosila žestoku hegemoniju. »Nije uvijek tako bilo. Poslje nikolburškog mira, u samu zametku dualizma, nastojali su iz Beograda pod rukom Ilije Garašanina najtješnije sveze dokučiti s Hrvatskom. 'Vidovdan' donosio je dan za danom članke, pjevajući slavu slogi među Hrvatskom i Srbijom. Do mala osile se Magjari, knez Mihajlo odpusti Garašanina, te iz Beograda zamniju isto tako prijateljski glasi prema Magjarom, kako su prije bili prema Hrvatom. Pritisnuti od Niemacah i Magjarah k zidu, moradosmo iz Hrvatske još i tu žalost gledati, da naši sunarodnjaci po krvi i interesu prijateljuju s našimi protivnici.«

² U svom programatskom spisu pod naslovom »Hrvatska misao (Program)«; vidi bilješku br. 316.

³ A. Orešković, *Malo više svetlosti*, Beograd 1895, 59: »Postojao je ugovor, po kojem su Srbi i Hrvati imali sporazumno i sloški raditi i uzajamno se potpomagati. Hrvati su priznavali da Srbiji, zbog njenog samostalnijeg državnog položaja pripada inicijativa i vođstvo, dok bi Hrvatska imala da sekundira u svima pitanjima, koja bi se ticala života i budućnosti obeju. Kao životno pitanje smatralo se da

zaključiti da je taj »ugovor« nastao za života kneza Mihaila, i to između srpske vlade na jednoj i biskupa Strossmayera, odnosno *Narodne stranke*, na drugoj strani.¹

Iste 1898. godine potvrdio je to Francuz Ch. Loiseau, koji je u svojoj knjizi naveo da je između kneza Mihaila »et un illustre patriote croate« postojao »tajni sporazum« kojim su težili osnivanju nezavisne jugoslavenske države.²

U članku pod naslovom »Jugoslavenska zajednica' ili 'velika Srbija«, nastalom neposredno poslije prvoga svjetskog rata, J. Ibler je iznio značajne podatke o jugoslavenskoj ideji u hrvatskoj i srpskoj politici. Prema njegovu svjedočanstvu, njemu je srpski ministar vanjskih poslova Milutin Garašanin, u povjerljivom razgovoru 1892. rekao da su biskup Strossmayer i M. Mrazović bili u »sporazumku sa knezom Mihailom«. O tome je Iblera 1903. također uvjeravao ministar vanjskih poslova srpske vlade Ljubomir Kaljević, koji je »dobro znao da je Strossmayer bio u posve pouzdanom sporazumku sa knezom Mihailom, kojemu je doista bila na srcu ne samo srpska nego i jugoslavenska misao«, i izvjestio ga da o tom »sporazumu« ima »i spisa u tajnom državnom arhivu.«³

Polazeći uglavnom od tvrdnji Ch. Loiseaua, F. Šišić je 1932. raspravljao o tome, ali je, u nedostatku izvornih dokumenata, zaključio da »formalnog ugovora« između kneza Mihaila i Strossmayera »nije nikako i nikada bilo.«⁴

V. Novak je, međutim, 1949. objavio prvi izvorni dokument⁵ — pismo A. Oreškovića knezi Mihailu, datirano 25. kolovoza 1866, prema kojem je Strossmayer, na prijedlog I. Garašanina, pristao na »zajedničku radnju između Trojedine kraljevine i Srbije da se osnuje jedna jugoslavenska država nezavisna i od Austrije i od Turske.«⁶ Na temelju tog dokumenta, Novak je Oreškovićevu tvrdnju iz 1895. uzeo s pravom kao vjerodostojno svjedočanstvo. Zaključio je da je hrvatska *Narodna stranka* neosporno bila povezana sa Srbijom zajedničkim jugoslavenskim programom, prema kojemu bi se u etapama, u toku oslobođenja Južnih Slavena, osnovala nezavisna jugoslavenska država, a kao prvi korak »zajedničke radnje« bio bi oslobođenje Bosne i Hercegovine i njihovo sjedinjenje sa Srbijom. Ali, Novak nije raspravljao o složenim problemima hrvatske politike 1866, bez kojih je nemoguće donijeti ispravan sud o odnosu hrvatskih narodnjaka prema Srbiji.

G. Jakšić i V. J. Vučković objavili su 1963, uz druge priloge, u knjizi koju su zajedno napisali, »Program« jugoslavenske politike, koji je I. Gara-

---

Srbija bude što jača, pa da što jače može Hrvatsku pomagati u borbi za njen državopravni položaj. Srbija bi postala jača, kad bi joj se prisajedinila Bosna, do čim (kad) bi Bosna potpala pod Austro-Ugarsku, za Hrvatsku i u obšte za južno Slovenstvo ne bi to bilo od koristi, nego bi bilo od štete, jer kad bi Bosna potpala pod Austriju, ne bi se prisajedinila Hrvatskoj da nju pojača, nego bi samo zamenila svoju dotadašnju potčinjenost drugom, većom.«

¹ A. Orešković, Da smo jednom na čisto, Beograd 1898, 64.

² Charles Loiseau, Le Balcan Slave et la crise autrichienne, Paris 1898, 57.

³ J. Ibler, »Jugoslavenska zajednica« ili »velika Srbija«, Nacionalna i sveučilišna biblioteka u Zagrebu (dalje: NSB u Zagrebu), R 4941, str. 6. i 7.

⁴ F. Šišić, Strossmayer i ideja narodnog ujedinjenja, Politika (Beograd), od 6. do 13. svibnja 1932.

⁵ Vidi prilog ovoj raspravi, br. I.

⁶ V. Novak, Jedno sporno pitanje iz srpskohrvatskih odnosa šezdesetih godina prošloga veka, Istoriski časopis, god. I, 1946, br. 1—2, Beograd 1949, 181—198.

šanin predložio hrvatskoj *Narodnoj stranci*.¹¹ Oni su utvrdili da je tekst »Programa« napisao A. Orešković, a Garašanin u nj unio dopune i izmjene. Poznajući dobro opsežnu arhivsku građu, na temelju koje su iscrpno prikazali razvoj vanjske politike Srbije, Jakšić i Vučković su ispravno smatrali da je taj »Program« nastao početkom ožujka, da ga je srpska vlada dostavila *Narodnoj stranci* tokom tog mjeseca, a Mrazović ga s »pristankom« ujedinijene *Narodne stranke* donio u Beograd početkom travnja 1867. godine.¹² Nisu pri tom mogli utvrditi da li je *Narodna stranka* unijela u tekst kakve promjene ili je taj »Program« prihvatila u obliku kakvu mu je konačnu redakciju dao I. Garašanin. Ali, uza sve to što im to nije bila zadaća, u njihovoj knjizi se također pokazala osjetna praznina u opisu jugoslavenske politike *Narodne stranke* 1866—1867, pa im je time bilo teže donijeti ispravan sud o odnosu hrvatskih narodnjaka prema Srbiji.

Nije to mogao izbjeći V. J. Vučković ni 1965. kada je objavio opsežnu knjigu s dragocjenim izvorima.¹³ On je u tom zborniku dokumenata ponovo objavio tajni »Program« jugoslavenske politike,¹⁴ uz brojne dokumente koji su osobito važni za ocjenu politike srpske vlade prema Hrvatima i uloge Oreškovića kao posrednika između jedne i druge strane.

Nakon toga hrvatskim historičarima se nametala zadaća da, na temelju sistematskog istraživanja arhivske građe i suvremenih novina i časopisa, za koje se razdoblje i danas osjeća praznina u historiografiji, prouče jugoslavensku ideju u hrvatskoj politici, na njenoj prekretnici u izuzetno složenim unutrašnjim i vanjskopolitičkim događajima u razdoblju od 1866. do 1868.

V. Ciliga je u svom proučavanju jugoslavenske ideje (»južnoslavenskog pitanja«) u *Narodne stranke* također raspravljala o njenu odnosu prema Srbiji 1866—1868. godine.¹⁵ U ocjeni toga složenog problema pošla je od pisma A. Oreškovića od 25. kolovoza 1866, koje je objavio V. Novak u spomenutoj raspravi, i uglavnom od pisama M. Mrazovića, koja su nastala potkraj 1867. i početkom 1868, kad je sâm Mrazović ocijenio da je srpska vlada posve napustila zajednički »Program«. Iako je svoje gledište mogla u mnogo čemu dopuniti i ispraviti na temelju građe koju je Vučković objavio, Ciliga je smatrala da je *Narodna stranka* jugoslavenski »Program« sa srpskom vladom »ugovorila« u jesen 1866. godine.¹⁶

Međutim, od sredine kolovoza 1866, kada je Strossmayer na Garašaninu ponudu »pristao« na »zajedničku radnju« u pogledu osnivanja nezavisne jugoslavenske države, pa do »ugovora« zajedničkog »Programa« između *Narodne stranke* i srpske vlade početkom travnja 1867. i, napokon, do kraja 1867, zbile su se značajne promjene u hrvatskoj nacionalnoj i njenoj jugoslavenskoj politici, koje je nemoguće zanemariti.

¹¹ G. Jakšić i V. J. Vučković, *Spoljna politika Srbije za vlade kneza Mihaila*, Beograd 1963, 494—504.

¹² Nav. djelo, u poglavlju »Sporazum sa hrvatskom Narodnom strankom«, 356—362.

¹³ V. J. Vučković, *Politička akcija Srbije u južnoslavenskim pokrajinama Habsburške Monarhije 1859—1874*, Beograd 1965.

¹⁴ Nav. djelo, 273—281.

¹⁵ V. Ciliga, *Narodna stranka i južnoslavensko pitanje (1866—70)*, *Historijski zbornik* (dalje: HZ) XVII, Zagreb, 1964, 85—114; ista, *Slom politike Narodne stranke (1865—1880)*, Zagreb 1970; u toj knjizi ponovo je objavila navedenu raspravu iz HZ, prilog III, str. 261—301.

¹⁶ Nav. djelo, 262.

Jedinstvena hrvatska *Narodna stranka*, koja je »ugovorila« jugoslavenski »Program« sa srpskom vladom, nastala je početkom prosinca 1866. ujedinjenjem *Narodno-liberalne stranke* (na čelu s biskupom Strossmayerom i M. Mrazovićem) i *Narodno-samostalne stranke* (na čelu s I. Mažuranićem i I. Vončinom), i to kada je, prilikom sastavljanja saborske »adrese«, prva u potpunosti prihvatila politički program druge.

Jugoslavenska politika objiju stranaka, kao sastavni i neodvojivi dio hrvatske nacionalne politike, najtješnje je do kraja 1866. povezana s koncepcijom federalizma. Pa ipak, ideja o jugoslavenskoj političkoj i državnoj zajednici, osnovana na politici federalizma, koju su i *Narodno-samostalna stranka* i *Narodno-liberalna stranka* u drugoj polovici 1866. temeljile na jezično-nacionalnom principu, nije bila suprotstavljena¹⁴ jugoslavenskoj politici koja je težila osnivanju jugoslavenske države nezavisne od Turske i od Habsburške Monarhije, na koju je ideju »pristao« Strossmayer u kolovozu 1866, a ni onoj politici koju je ujedinjena *Narodna stranka* početkom travnja 1867. »ugovorila« sa srpskom vladom. Naprotiv, *prva* (uža austroslavistička i federalistička) i *druga* (šira općejugoslavenska) koncepcija sastavni su dijelovi jugoslavenske ideologije hrvatskih narodnjaka od ilirskog pokreta dalje. Kada su okolnosti to dopuštale, prva je, kao npr. 1867. kada je srpska vlada takvu politiku »ugovorila« s *Narodnom strankom*, lako prerasla u drugu.

Prema tome, za pravilnu ocjenu odnosa ujedinjene *Narodne stranke* i srpske vlade od 1866. do 1868. potrebno je proučiti razvoj jugoslavenske politike *Narodno-samostalne* i *Narodno-liberalne stranke* do njihova ujedinjenja i zajedničkog »ugovora« jugoslavenskog »Programa« sa Srbijom. U ovoj raspravi to smo pokušali uraditi.

U ljeto 1979. pronašli smo u ostavštini M. Mrazovića, koja se čuva u Arhivu JAZU, tajni »Program«, o kojem je riječ, uvezan zajedno s planom o pripremanju oružane akcije u Bosni. Dokument je prepisao M. Mrazović. Taj se »Program« nalazi zajedno sa šifriranim pismima A. Oreškovića, koja je on slao Mrazoviću, odnosno Glavnom odboru u Zagrebu koji je osnovan u svibnju 1867. »Program« i šifrirana pisma nalaze se u korespondenciji pod imenom Vuice Srečkovića (pseudonim A. Oreškovića). Sve te dokumente, zajedno s drugim, objavljujemo u prilogima ove rasprave.

I.

Između hrvatskih narodnjaka i srpske vlade do sredine 1866. godine nisu postojale čvršće veze ni kontinuirani politički dogovori.¹⁵ Prvi dodiri te vrste, uspostavljeni na poticaj srpske vlade, kretali su se u znaku opreznih ispitivanja političkih gledišta Hrvata o njihovu sjedinjenju sa Srbijom u jugoslavensku političku zajednicu.

¹⁴ Usp. diskusiju o tome: V. Krestić, *Jugoslavenska politika Josipa Jurja Strossmajera*. Istoriski glasnik, br. 1, Beograd 1969, 9—30; V. Čilića, *O rušenju mita oko »jugoslavenske« politike Josipa Jurja Strossmajera*, Časopis za suvremenu povijest, II—III, Zagreb 1971, 254—266; V. Krestić, *Koncepcija Josipa Jurja Strossmajera o istočnom pitanju, Istraživanja*, knj. 5, Instituta za istoriju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, 1976, 347—426.

¹⁵ Usp. o tim odnosima: V. Krestić, *Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. godine*, Beograd 1969, 331—348.

Prva dva prijedloga upućena hrvatskim narodnjacima, koja je srpska vlada pokrenula u srpnju 1866, tijesno su u srpskih državnika povezana s idejom o stvaranju podunavske konfederacije i, u vezi s tim, pretpostavkom o rasuhu Habsburške Monarhije.

Naime, nakon poraza austrijske vojske kod Kraljičina Graca 3. srpnja 1866. srpska vlada je, za razliku od neutralnog držanja i opreznosti što je do tada pokazivala, smatrala da postoji mogućnost rasula Habsburške Monarhije, iako je nakon završetka ratnih operacija primirjem 22. srpnja postalo jasno da Pruska ne teži potpunom uništenju Austrije.

Upravo u vrijeme složenih međunarodnih odnosa u Evropi, u Beograd je došao bivši mađarski emigrant general S. Türri, koji je od I. Garašanina i kneza Mihaila tražio pomoć za ustanak u Mađarskoj. Iako su mu knez Mihailo i predsjednik vlade i ministar vanjskih poslova I. Garašinin izjavili da je došao u nezgodno vrijeme i upozorili na težak položaj Kneževine,²¹ iako Bismarck nije dao pozitivan odgovor o dizanju ustanka u Mađarskoj, odnosno o »mađarsko-jugoslavenskom«²² ustanku,²³ Türri i A. Orešković su razrađivali plan tog ustanka.²⁴ Ali, Garašinin je preko N. Krestića doznao da umjesto mađarske revolucije u Pešti očekuju dualističko uređenje. Ipak je Türri i dalje vršio pritisak na Srbiju da u vojnom i materijalnom pogledu pomogne ustanak, a vojni ministar M. Blaznavac mu je to i obećao.

Nasuprot tome, Garašinin je nastojao otvoreno pokazati da su planovi o ustanku neizvodljivi. »Posle jednog mira između sila« — pisao je Garašinin, u pismu datiranom 29. srpnja 1866, načelniku srpskog Ministarstva vanjskih poslova M. Lešjaninu — »revolucija bila bi stvar besmislena; mi je ne bi savetovali ni samim Mađarima, a još manje Srbima na onoj strani.«²⁵ Što se pak tiče Srbije, ona, po Garašininu, ne može ući u rat protiv Austrije bez priprema i ugovora. Uz to, valja istaći da se srpska vlada g. 1866. odučno odupirala pokušajima Italije i Pruske da Srbiju uvuku u rat s Austrijom. Mihailo i Garašinin su smatrali da se čak i poražena Austrija može osvetiti Srbiji. Garašinin je zato javio Lešjaninu da prenese Türriu da će držanje Srbije oviniti prije svega o držanju i namjeri sila prema Austriji.

Pa ipak, ako bi mađarska revolucija uspjela, u što je Garašinin sumnjao, on je obećao da će srpska vlada utjecati na austrijske Slavene da joj se ne protive. Nešto više od te moralne »potpore«²⁶ Srbija, po njemu, ne može učiniti zato jer Mađari nisu postigli sporazum sa Slavenima, za što se on (Garašinin) zalagao. Osim toga, pisao je Garašinin, »pretenzije Mađara, s jedne strane, a Hrvata [zacijelo u pogledu Bosne; P. K.] s druge strane, ne ostavljaju Srbiji nikakvo pravo da bude naknađena za svoje žrtve [...]«²⁷

Prema tome, pokretanje mađarske revolucije, koja bi dovela u pitanje opstanak Habsburške Monarhije, Garašinin je povezao s opredjeljenjem Hrvata: da li će Hrvatska stupiti u državnu zajednicu s Ugarskom ili sa Srbijom. U vezi s tim valja dovesti gledište generala Türrija, koji je, razlažući plan o »mađarsko-jugoslavenskom«²⁸ ustanku, koji bi, po njegovu uvjerenju, pomogle Italija i Pruska, u ime »mađarskog komiteta«²⁹ izjavio Lešjaninu da izme-

²¹ G. Jakšić i V. J. Vučković, *Spoljna politika Srbije ...*, n. dj., 263.

²² J. A. Reiszvitz, *Beograd — Berlin, Berlin — Beograd 1866—1871*, München und Berlin 1936, 69.

²³ G. Jakšić i V. J. Vučković, *Spoljna politika Srbije ...*, n. dj., 264.

²⁴ Nav. djelo, 266.

²⁵ Na ist. mj.

đu Srbije i Mađara »nema teškoća«, jer Srbi neće »dirati u stare granice« Mađarske, a Hrvatska treba da se slobodno »izjasni« hoće li stupiti u državnu zajednicu s Ugarskom ili sa Srbijom.²³ Međutim, Garašanin je Lešjaninu skrenuo pažnju, u pismu datiranom 31. srpnja 1866, da Tirru treba da dokaže da ulazak Srbije u rat s Austrijom »ne može se dogoditi manj sa osiguranjem naši interesa koje bi mi imali najpre oceniti. Ja ću ovde da primetim o onom što mi javljaš da Tir veli: 'kako među nama [Kneževinom Srbijom; P. K.] i Mađarima nema nikakve teškoći; mi nećemo udariti u stare granice Mađarske, a Horvatskoj će se ostaviti da se slobodno izjasni oće li sa Mađarskom ili sa Srbijom'. U ovom baš leži« — upozoravao je Garašanin — »onaj veliki čvor koji nije prethodno razrešen, no koji bi se imao razrešiti. Na prim. ako bi i Horvati hteli pre s Mađarskom nego sa Srbijom, onda Srbija, po samom mjenju Tirovom, ostala bi na prazno. Ova stvar [opredjeljenje Hrvatske; P. K.] tražena je od nji [od Hrvata; P. K.] da se priugotovi [da se izjasne i pripreme za sjedinjenje sa Srbijom; P. K.] i oni su je ocuitali [nisu dali odgovor; P. K.] Ja sam je sad nanovo odpočeo [ponovo je uputio prijedlog Hrvatima; P. K.], no ja još nimalo ne znam kakav ću odziv dobiti. Dosada [do 31. srpnja 1866; P. K.] ga nisam još dobio, a čekam ga.«²⁴

Garašanin je smatrao da je u slučaju uspjeha mađarske revolucije i raspada Habsburške Monarhije prijeko potrebno pridobiti Hrvate da se sjedine sa Srbijom u jugoslavensku državnu zajednicu. Zbog toga je sredinom srpnja 1866, nakon poraza austrijske vojske kod Kraljičina Graca, uputio hrvatskim narodnjacima prvi poziv u kojem je tražio da se izjasne i »pripreme« za sjedinjenje sa Srbijom.

Nije posve poznato po kome je Garašanin poslao tu poruku i kojim Hrvatima. Prema dokumentu koji je objavio A. Ivić,²⁵ mogli bismo pretpostaviti²⁶ da je prvi prijedlog, koji je Garašanin uputio hrvatskim narodnjacima, prenio srpski trgovac J. Kumanudi, a uručio ga biskupu Strossmayeru u Beču oko 20. srpnja 1866.

Sadržaj prvog prijedloga srpske vlade Hrvatima do sada nije poznat. Pa ipak, uza svu fragmentarnost podataka o tome, mogli bismo, sažimajući izneseno, zaključiti: srpska vlada je u prvom prijedlogu koji je uputila hrvatskoj *Narodno-liberalnoj stranci* o izjašnjanju i »pripremanja« za sjedinjenje Hrvatske u državnu zajednicu sa Srbijom polazila od pretpostavke o rasulu Habsburške Monarhije i o uspjehu mađarske revolucije, u koju je

²³ Miloje Lešjanin — Iliji Garašaninu, 30. srpnja 1866; u: V. J. Vučković, *Politička akcija Srbije ...*, 200.

²⁴ Nav. djelo, 204.

²⁵ Hrvatski ban barun Šokčević u svom izvještaju, datiranom 17. kolovoza 1866, pisao je tajnom savjetniku grofu F. F. Crennevilleu »[...] dass nach mir zugekommener so ziemlich glaubwürdiger Nachricht eines meiner Confidenten zu Carlstadt unter den dortigen, den serbischen Bestrebungen näher stehenden Kreisen das Gerücht circulirt, der serbische Banquier Kumanudi, welcher vor mehreren Jahren durch den damaligen K. K. Hauptmann, nunmehrigen Obersten in fürstlich serbischen Diensten, Orešković, die Bekanntschaft mit dem Herrn Bischof Strossmayer machte, habe dem genannten Herrn Bischof vor kurzer Zeit in Wien in einem dortigen Hotel einen Besuch abgestattet welcher einiges Licht über die politischen Ausiähten des letztern liefern und vor der serbischen Anhängern mit Jubel begleitet werden.« A. Ivić, *Arhivska građa o jugoslavenskim književnim i kulturnim radnicima*, knj. III, 1932, 111.

²⁶ Usp. G. Jakšić i V. J. Vučković, *Spoljna politika Srbije ...*, n. dj., 272; V. J. Vučković, *Politička akcija Srbije ...*, n. dj., 205.

moćnost sâm Garašanin sumnjao, te, u vezi s tim, od ideje o stvaranju podunavske konfederacije. Ali, valja istaći da o svemu tome srpska vlada nije imala jedinstven i odlučan stav.

Hrvati, kako svjedoči Garašanin, na taj prijedlog srpske vlade nisu dali odgovor. Hrvatska *Narodno-liberalna stranka*, kojoj je, zacijelo preko biskupa Strossmayera kao njena uglednog vođe, upućen prijedlog o kojem je riječ, na nj tada iz više razloga nije mogla odgovoriti. Jer, uza svu neizvjesnost unutrašnjih i vanjskopolitičkih prilika ni *Narodno-liberalna* ni *Narodno-samostalna stranka* nisu u to vrijeme u svojim političkim stavovima polazile od gledišta o rasulu Habsburške Monarhije,²⁷ već su, naprotiv, smatrale da će nastali politički događaji utjecati na njeno uređenje na federativnom načelu, prema kojem bi se u jednoj od njenih federalnih jedinica sjedinili Hrvati, Slovenci i vojvodanski Srbi. Tada, kada još nije bilo sigurno da će pobijediti dualističko državno uređenje, *Narodno-liberalna stranka*, polazeći u svom nacionalnom i političkom programu od zahtjeva za teritorijalno ujedinjenje hrvatskih pokrajina, koje se nadala ostvariti unutar federativno uređene Habsburške Monarhije, nije mogla prihvatiti prijedlog koji je počivao na pretpostavkama i na suradnji s Mađarima s kojima su se Hrvati u pregovorima prije toga posve razili.

Još u travnju 1866. beogradski list *Vidov dan* tražio je da se Ugarska i hrvatska Trojedina kraljevina otcijepi od Austrije i da sa Srbijom, Bugarima, Rumunjima i Grcima stvore novu državu u obliku konfederacije.²⁸ Međutim, list *Narodno-samostalne stranke Sviet*, kojemu je urednik I. Vončina u pozivu za pretplatu namijenio zadaću da se bori za »samostalnost i cjelokupnost trojedine kraljevine u ustavnoj, jakoj i jedinstvenoj Austriji«,²⁹ početkom svibnja 1866. odbacio je ideju o osnivanju »jugo-istočne konfederacije«.³⁰

Narodno-samostalna stranka, koja se formirala odvajanjem jednog dijela hrvatskih narodnjaka pod vodstvom kancelara i šefa hrvatske vlade I. Mažuranića i od početka nastavila s prekinutom tradicijom politike Hrvatskog sabora za revolucije 1848. godine,³¹ bila je protiv saveza s Mađarima i još 1865. istupila protiv ideje o stvaranju podunavske konfederacije. Polazeći od pojedinačnih nacionalnih svijesti u Južnih Slavena, politike austroslavizma i federalizma i odluka Hrvatskog sabora za revolucije 1848, list *Narodno-samostalne stranke Domobran* 16. listopada 1865. u članku »Politika jugoslavenska« zastupao je ideju o sjedinjenju Hrvata, Slovenaca i vojvodanskih Srba u državno-pravnu zajednicu, uređenu na federativnoj osnovi, koja bi tvorila jednu od jedinica unutar federalistički uređene Habsburške Monarhije.³² Stranka, o kojoj je riječ, to je gledište dosljedno zastupala 1866. i odlučno odbijala bilo kakav savez s Ugarskom, jer je držala da bi Mađari i u novoj državi konfederaciji htjeli zauzeti dominantan položaj.

²⁷ Za vrijeme austrijsko-pruskog rata francuske, talijanske i pruske novine naviještale su raspad Habsburške Monarhije. Nasuprot tome, list *Narodno-samostalne stranke Sviet* je isticao da je opstanak Monarhije nuždan, jer je ona, po njemu, »djelo povijesti, djelo historičke potrebe, a ne djelo osvajanja i sile«, ali je pri tom naglasio da se mora urediti na federativnoj osnovi. To svoje mišljenje *Sviet* je zagovarao i nakon poraza Austrije; usp. *Sviet*, br. 74, 79, 82. i 86, od 2, 7, 11. i 16. srpnja 1866.

²⁸ *Sviet* 30, 7. svibnja 1866, 1.

²⁹ *Sviet* 1, 3. travnja 1866, 1.

³⁰ *Sviet* 30, 7. svibnja 1866, 1; u članku »Narodna jugo-istočna konfederacija«.

³¹ Usp. i J. Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*, Zagreb 1973, 25.

³² *Domobran* 237, 16. listopada 1865, 1—2.

Ideja o »jugoistočnoj« konfederaciji bila je početkom 1866. izložena i u Hrvatskom saboru, ali u hrvatskih narodnjaka nije naišla na podršku. Nju je zastupao M. Polit-Desančić na saborskoj sjednici 22. siječnja 1866. godine.² On je rješenje državnopravnog pitanja u Habsburškoj Monarhiji najtješnje povezoao »s onim velikim europskim pitanjem, od kojega naša ljepša budućnost zavisi, a to je istočno pitanje. Ovo je pitanje glavno za nas, u ovom se pitanju moraju sve želje, sve težnje i svi naponi svakoga pravoga Srbina i Hrvata usredotočiti.« Po njemu, rješenje državnopravnog odnosa između Trojedine kraljevine i Ugarske najtješnje je također povezano s »istočnim« pitanjem. Smatrao je da se balkanski narodi, nakon svog oslobođenja, treba da po ugledu na Švicarsku i pod zaštitom Evrope te u skladu s politikom o »evropskoj ravnoteži« sila sjedine u konfederaciju. Ali je zastupao mišljenje da se ta konfederacija ne može »stvoriti« ukoliko se prije toga Trojedina kraljevina i Ugarska tijesno ne povežu i »nestupe u čistu personalnu uniju sa Austrijom«. Tek nakon toga Ugarska i Trojednica će moći slobodno da utječu na rješenje »istočnog« pitanja — na stvaranje »jugoistočne konfederacije«, i da stupe s njom u poblize neodređeni politički odnos.³

Polazeći, međutim, od politike austroslavizma i federalizma, koju je zastupao u skladu s nacionalnom politikom *Narodno-samostalne stranke*, veliki župan I. Kukuljević⁴ je na saborskoj sjednici 24. siječnja 1866, usklađujući društvene snage u zemlji s političkim prilikama u Monarhiji i izvan nje, ocijenio ideju o »jugoistočnoj konfederaciji« (»federaciji istočnoj«) nerealnom. Uza sve to je smatrao da hrvatska politika treba da bude oprezna i prema Beču i prema Pešti i da teži za cjelokupnošću i samostalnošću Trojedine kraljevine na temelju »slavenske ideje narodne i ustavne ravnopravnosti, jer samo na ovom putu protucentralističkom može se sagraditi tvrd temelj velike i silne zgrade za sve narode austrijske«. Rješenje pak hrvatskog pitanja tijesno je povezoao s jugoslavenskom idejom. Točno je predvidio da, ukoliko Hrvati »otidu u dualizam mađarski«, oni nikada neće postići teritorijalno ujedinjenje hrvatskih pokrajina i sjedinjenje sa Slovencima, jer su Istra, Dalmacija i slovenske pokrajine »realno svezane« s Austrijom i one »nikada taj savez razvezati neće«.⁵

Isto gledište zastupao je uvodničar V. J. u *Svietu* sredinom svibnja 1866, namijenivši Hrvatskoj zadaću da bude »jezgrom budućnosti jugoslavenskih plemena« i zahtijevao njen ekonomski i privredni razvoj.⁶

² Dnevnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od godine 1865/67, Zagreb 1867, 100—101.

³ Dnevnik sabora ... 1865/67, n. dj., 100: »Ja se opet vraćam na to istočno pitanje; ovo pitanje stoji u savezu sa ugarskim pitanjem, jer se neda drugačije riješiti nego tim načinom, da se konfederacija narodah evropskoga iztoka stvori. Ta se konfederacija nemože stvoriti, dok je Austrija u položaju, u kojem je sada; dok Ugarska i trojedna kraljevina nestupe u čistu personalnu uniju sa Austrijom, dotle se mora rješenje istočnoga pitanja odgoditi. Ugarska je pozvana i trojedna kraljevina po svojoj prošlosti, da svoj predjašnji položaj u europskom iztoku uzame; Ugarska i trojedna kraljevina mora propagirati slobodan, ustavan, munitipalan život na čitavom europskom iztoku; ona mora, kad bilo tad bilo u kakav takav odnošaj spram te konfederacije narodah stupiti, a to nemože drugačije, nego kad svoj položaj spram Austrije svede na čistu personalnu uniju.«

⁴ O političkom gledištu I. Kukuljevića usp.: J. Šidak, Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća, n. dj., 266—267.

⁵ Dnevnik sabora ... 1865/67, n. dj., 119—121.

⁶ *Sviet* 35, 14. svibnja 1866, 1.

Iako je polazio od drugih načelnih gledišta, biskup Strossmayer je o osnivanju podunavske konfederacije imao slično mišljenje kao i I. Kukuljević, N. Špun³ i drugi. Strossmayer je u svom govoru na saborskoj sjednici 25. siječnja 1866. ocijenio da u rješavanju »istočnog« pitanja »upravo Jugoslavenstvo ima veliku zadaću i upravo providencijalnu misiju«. Ali u neposrednom političkom pogledu zahtijevao je prije svega teritorijalno ujedinjenje hrvatskih pokrajina i njihovo sjedinjenje sa slovenskim pokrajinama u politički savez,⁴ što se moglo postići jedino u federativno uređenoj Monarhiji, koju će politiku zastupati do kraja 1866, uza sve to što je prihvatio treći prijedlog srpske vlade, koji se u biti od prvog i drugog razlikovao.

Budući da na prvi prijedlog srpske vlade *Narodno-liberalna stranka* nije dala odgovor,⁵ Garašanin je krajem srpnja 1866. ponovio⁶ svoj prijedlog Hrvatima o njihovu izjašnjenju o sjedinjenju sa Srbima u poblize naznačenu jugoslavensku državnu zajednicu, koja bi također sačinjavala jednu od političkih jedinica u podunavskoj konfederaciji. Drugi »izaslanik« srpske vlade kod Hrvata bio je pomoćnik ministra pravde Milan Petronijević. On je stigao u Zagreb 30. srpnja 1866. i odsjeo u »svratištu« kod »Pruknera«.⁷ U svom izvještaju, datiranom u Rimskim Toplicama 3. kolovoza, javio je Garašaninu da se nije sreo s biskupom Strossmayerom jer je on otišao u Beč.⁸

Nije poznato s kojim se Hrvatima Petronijević sreo i s kim je vodio političke razgovore za vrijeme svoga kratkotrajnog boravka u Zagrebu. Prema njegovu svjedočanstvu, razgovarao je s nekim hrvatskim »zvaničnicima« i trgovcima te Srbima u Hrvatskoj. Nije izvjesno da li se sreo s nekim od istaknutih članova *Narodno-liberalne* i *Narodno-samostalne stranke*, ali po njegovu izvještaju možemo pretpostaviti da jest.

Sažimajući svoje dojmove koje je stekao u razgovoru s hrvatskim narodnjacima u Zagrebu, Petronijević je javio⁹ Garašaninu da u Zagrebu ne misle na »bunu«, odnosno na »mađarsko-jugoslavensku« revoluciju, jer su držali da je, nakon sklapanja primirja, mir »gotovo zaključen« (mir između Austrije i Pruske zaključen je u Pragu 23. kolovoza 1866). Ocjenjujući političke prilike u Ugarskoj, hrvatski narodnjaci su smatrali da Mađari nisu u stanju »ni pomoći ni odmoći Austriji«, odnosno da nisu u stanju da podignu revoluciju. Ali, protiv zajedničke političke akcije s Mađarima, oni su Petronijeviću navele neuspjeh hrvatske regnikolarne deputacije, koja je na čelu sa Strossmayerom vodila pregovore s regnikolarnom deputacijom Ugarskog sabora od 16. travnja do 16. lipnja 1866. Polazeći od tog iskustva, hrvatski narodnjaci su, po svjedočanstvu Petronijevića, ocijenili da Mađari ne žele stupiti s Hrvatima u ravnopravni savez, jer kada mađarski političari govore o podunavskoj konfederaciji, onda »misle« stupiti u taj savez (»sajuz«) kao »Ugarska od 10 mil-

³ Dnevnik sabora ... 1865/67, n. dj., 137.

⁴ Nav. djelo, 127—137.

⁵ V. J. Vučković, *Politička akcija Srbije ...*, n. dj., 204.

⁶ Na ist. mjestu.

⁷ *Sviet* 99, 31. srpnja 1866, 4.

⁸ List *Narodno-samostalne stranke Svet* 30. srpnja, dakle isti dan kada je Petronijević stigao u Zagreb, prema bečkim novinama *Die Presse* i gradačkih *Der Telegraph* objavio je vijest o sastanku slavenskih federalista u Beču i pri tom naveo da na njemu prisustvuju biskup Strossmayer, M. Mrzović i D. Kušlan. *Pozor*, list *Narodno-liberalne stranke*, potvrdio je 31. srpnja da su na taj sastanak otišli Strossmayer i Mrzović.

⁹ Milan Petronijević — Iliji Garašaninu, Rimске Toplice, 3. kolovoza 1866; V. J. Vučković, *Politička akcija Srbije ...*, 219—220.

ona«, a ne »kao Mađarska od 5 miliona sa Srbima, Hrvatima i Slovancima«. Po svjedočanstvu Petronijevića, hrvatski narodnjaci su odbacili ideju o podunavskoj konfederaciji. Oni su smatrali da će austrijska vlada, pritisnuta okolnostima u kojima se našla Austrija nakon poraza u ratu s Pruskom i izlaska iz Njemačkog saveza, jedinu mogućnost daljeg opstanka Habsburške Monarhije naći u njenu uređenju na federativnoj osnovi.

Polazeći od politike federalizma i zahtjeva za ujedinjenje hrvatskih pokrajina, hrvatski narodnjaci su, izvještava Petronijević, bili »zainteresirani« da »sastave jednu veliku južno slavensku državu«. Nasuprot, dakle, ideji o podunavskoj konfederaciji, u kojoj bi umjesto Nijemaca dobili »gore Mađare«, hrvatski narodnjaci su zastupali misao o sjedinjenju Južnih Slavena u Monarhiji u jednu od njenih federalnih jedinica, koja bi bila uvećana »zauzimanjem« Bosne, što znači da su od Austrije još uvijek očekivali da riješi »istočno« pitanje i sjedini Južne Slavena.

Pa ipak, hrvatski narodnjaci su smatrali da u tadašnjim političkim prilikama nije moguće išta poduzeti, jer »za sad Hrvati nisu složni ni među sobom ni sa Srbima«, a mir, ako se i zaključi, »neće dugo potrajati«. Oni su istakli »da se valja spremiti za dugi put«, nadajući se da će Srbija, uz pomoć Rusije, odlučno istupiti u rješavanju »istočnog« pitanja i da će »upravo ona biti Pijemont« — da će odigrati odlučnu ulogu u sjedinjenju Južnih Slavena izvan Monarhije.

Sažimajući na kraju svoje dojmove, Petronijević je predložio Garašaninu da, ukoliko srpska vlada, »a možda i mađarska emigracija«, namjerava nešto poduzeti, onda treba da odlučnije i »jasnijim« političkim programom djeluje na Hrvatsku, »jer bi rekao da zasad polje nije spremno. Naročito mi se čini da bi se Srbija morala više angažirati, jer kao što mi nismo htjeli Italiji da vadimo kestenje, tako neće ni nama Hrvati.« Upravo je tu istaknuta misao, do koje je Petronijević došao razgovarajući s hrvatskim narodnjacima u Zagrebu, o zajedničkom djelovanju Srbije i Hrvatske oko sjedinjenja Južnih Slavena.

Ali, do stvaranja zajedničkoga jugoslavenskog »Programa« između ujedinjene hrvatske *Narodne stranke* i srpske vlade proteklo je još više od pola godine. Nastao je tek onda kada su posve nestale nade o federativnom uređenju Monarhije i kada je dualizam bio već ugovoren, a Srbija se oko oslobađanja i sjedinjenja Južnih Slavena »više angažirala«. Osim toga, pregovori o suradnji između srpske vlade i hrvatske *Narodno-liberalne stranke* uspostavljali su se u vrijeme najdublje političke krize u Habsburškoj Monarhiji i u okolnostima izuzetno složenih vanjskopoličkih događaja i neizvjesnosti. U spletu tih zbivanja valja promatrati držanje hrvatskih narodnjaka: 1. neizvjesnost vanjskopoličkim događajima, pogotovu s obzirom na nagli uspon Pruske, nametalo je i u hrvatskih narodnjaka pitanje daljeg opstanka Habsburške Monarhije, ali ono, kako smo istakli, nije bitno utjecalo na njihovo političko opredjeljenje; 2. pregovori o austro-ugarskoj nagodbi, koje je, neposredno nakon sklapanja konačnog mira 23. kolovoza 1866, započeo Franjo Josip I. u osobnom dodiru s Deakom, nisu se doduše vodili javno niti se o njima znalo, ali su ipak hrvatski narodnjaci bili svjesni opasnosti od mogućega dualističkog uređenja, koje su mađarski i njemački listovi otvoreno zagovarali; 3. međutim, sve do početka veljače 1867. nije bilo sigurno da će pobijediti dualističko uređenje, a budući da se ni ministar predsjednik R. Belcredi

nije odricao svoje federalističke koncepcije, hrvatski narodnjaci okupljeni u *Narodno-liberalnoj* i *Narodno-samostalnoj stranci* osnivali su svoju nacionalnu i jugoslavensku politiku na ideji o federativnom uređenju Habsburške Monarhije.

Ipak se ta neizvjesnost odrazila na politiku *Narodno-liberalne stranke* i njena uglednog vođe biskupa Strossmayera. On je kao predsjednik regnikolarne deputacije Hrvatskog sabora, koja se s deputacijom Ugarskog sabora sastala u Pešti na prvoj zajedničkoj sjednici obiju delegacija 21. travnja 1866, izjavio da se svrha hrvatskog »poslanstva« sastoji u tome »da u sporazumljenju s Ugarskom uredimo državno-pravni nutarnji, međusobni i izvanjski odnošaj naprama Monarkiji«. S obzirom na uređenje državnopravnog odnosa između Trojedine kraljevine i Ugarske, Strossmayer je polazio od čl. XLII. Hrvatskog sabora iz 1861. i njega je predložio ugarskoj deputaciji »kao temelj i izhodište« za dogovor: »Dogovor na ovom temelju dovest će nas i na pitanje izvanjskoga državnopravnoga odnošaja naprama ukupnoj monarkiji, jer je« — naglasio je biskup prema svjedočanstvu M. Mrazovića — »naše uvjerenje, da se ova dva pitanja nemogu razdružiti i da je jedno s drugim tako uzko skopčano, da se samo uspored riešiti mogu.« Međutim, za vrijeme pregovora, koji su bili prekinuti 16. lipnja 1866, dan prije navještaja rata Austrije Pruskoj, bilo je očito da Mađari, koji su bili skloni da popuste samo u pitanju autonomije,⁴ nisu mislili prihvatiti prijedloge Hrvata, pa je Strossmayer nešto prije napustio Budimpeštu⁵ s uvjerenjem da Mađari ne žele imati Hrvate »uza se kao ravnopravan narod, već pod sobom, kao podložan.«⁶

Strossmayer je iz Đakova javio F. Račkom, u pismu datiranom 13. srpnja 1866, da *Pozor*, kao list *Narodno-liberalne stranke*, treba da »oštrije udari na perfidno ponašanje ugarskih novina, koje silom zahtijevaju, da se monarhija uphće i opet u posle nemčke u prilog dualizma i gospodstva Mađara.«⁷ Za bolje poznavanje Strossmayerova gledišta, koje je utjecalo na politiku *Narodno-liberalne stranke*, valja istaći tri važna činitelja koja su sadržana u njegovu pismu: 1. nakon neuspjelih pregovora s Mađarima zahtijevao je da se hrvatski narodnjaci suprotstave dualizmu koji zagovaraju mađarske novine; 2. odlučnu ulogu u pobijanju dualističkog uređenja namijenio je *Pozoru*, a taj je list, kako ćemo dalje vidjeti, od srpnja do kraja 1866. zastupao ideju o federativnom uređenju Habsburške Monarhije i 3. smatrao je da se politički program stranke i »za buduće« sam »po sebi« razumije: »Glavne misli ostaju jedne ter iste, samo se forme po događajih i okolnostih mijenjaju.« Polazeći od zahtjeva za teritorijalno ujedinjavanje hrvatskih pokrajina i državne samostalnosti Trojedine kraljevine, Strossmayer je smatrao da *Narodno-liberalna stranka* svoj program treba da prilagodi novim »događajima i okolnostima«. Ali, budući da srpska vlada još nije bila uspostavila dodir sa Strossmayerom, on je, nakon poraza austrijske vojske 3. srpnja, poglavito mislio na federativno uređenje Habsburške Monarhije.

⁴ M. Mrazović u pismu svojoj ženi, datiranom u Pešti 21. travnja 1866; ostavština M. Mrazovića, Arhiv JAZU, XV 46 A.

⁵ Usp. J. Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*, n. dj., 333.

⁶ Nav. djelo, 334.

⁷ F. Šišić, *Pregled povijesti hrvatskog naroda*, 3. izdanje (uredio J. Šidak), Zagreb 1962, 444.

⁸ F. Šišić, *Korespondencija Rački—Strossmayer I*, Zagreb 1928, 34.

⁹ Na ist. mjestu.

Kako je Austrija, nakon poraza u ratu s Pruskom, izgubila utjecaj u Njemačkom savezu, njemački centralisti u Austriji sve su se više približavali mađarskim političkim prvcima. Njihovu koaliciju posebno je zagovarao list *Neue Presse*, koji je utirao put dualizmu. Nasuprot tome, narodnjački *Pozor* je krajem srpnja 1866. odlučno zagovarao federalističko načelo. Smatrao je da je jedino tako moguće ispravno riješiti državno-pravno pitanje u Habsburškoj Monarhiji i oživotvoriti princip narodnosti i državne ravnopravnosti.²

Zbog opasnosti od dualizma u Beču su se potkraj srpnja 1866. sastali austrijski Slaveni federalisti. U Beču se tada našlo više članova galičkog sabora i poljskih rodoljuba. Tu su prilikom iskoristili češki i hrvatski rodoljubi i ugovorili sastanak Poljaka, Čeha i Hrvata.³ Zbog toga su iz Češke doputovali F. Palacký i F. L. Rieger, a iz Hrvatske biskup Strossmayer i M. Mrazović. Centralističke i dualističke novine (*Presse i Debatte*) tom su sastanku posvetile veliku pažnju, vidjevši u njemu »slavenski kongres«. Sastanak su nazvale »federalističko-feudalno-ultramontanskim« i zahtijevale su da se on spriječi. Na sastanku su se slavenski federalisti dogovorili da će svaki od njih u svojoj zemlji raditi protiv dualizma.⁴

Međutim, u svom poznatom ustavnom nacrtu Rieger je hrvatskom pitanju dodijelio podređeno mjesto.⁵ Predvidio je četiri historijske grupe zemalja kao federalne jedinice, a među njima i Ugarsku, pa je pri tom — prema njegovu svjedočanstvu — prepušten »položaj Južnih Slavena sporazumu između Mađara i Hrvata«.⁶

Ideju o federativnom uređenju Habsburške Monarhije, u kojoj bi jednu od federalnih jedinica predstavljale Ugarska i Hrvatska, u kojem se slučaju u državno-pravnom pogledu ne bi moglo riješiti ni hrvatsko ni jugoslavensko pitanje, Strossmayer i Mrazović nisu mogli prihvatiti, jer su se nedavni pregovori o rješavanju državno-pravnih pitanja između Hrvatske i Ugarske završili bez rezultata. Iz istog razloga Strossmayer i Mrazović nisu mogli prihvatiti već spomenuti prijedlog srpske vlade, koji je zacijelo tada u Beču srpski trgovac J. Kumanudi uručio đakovačkom biskupu, o stupanju u podunavsku konfederaciju zajedno s Ugarskom.

Nasuprot tome, *Narodno-samostalna* i *Narodno-liberalna stranka* zastupale su ideju o federativnom uređenju Monarhije, u kojoj bi jednu od njenih federalnih jedinica predstavljali Južni Slaveni u Monarhiji. Nade u federativno uređenje Habsburške Monarhije nisu bile bez osnove. I sâm je vladar sve do početka 1867. stajao pred odlukom da li da prihvati dualizam ili federalistički centralizam. Naime, nasuprot dualizmu, koji je zagovarao ministar Beust, ministar predsjednik Belcredi je, polazeći od federalističkog centralizma, predlagao caru da jedinstvenu Monarhiju podijeli u pet država: 1. češku (Češka, Moravska i Šleska); 2. poljsku (Galicija i Bukovina); 3. jugoslavensku (Slovinci, Hrvati i vojvođanski Srbi); 4. ugarsku (čitava Ugarska s Erdeljem) i 5. austrijsku (sve ostale zemlje).

² *Pozor* 213, 30. srpnja 1866, 841.

³ Prema *Svietu*, taj je sastanak nastao na poticaj Čeha J. S. Skrejšovskog, koji je, uz druge istaknute Čeha, pozvao u Beč Strossmayera i Mrazovića, dok je *Pozor* javio da su češki i hrvatski rodoljubi u Beču organizirali taj sastanak. Usp. *Sviet* 98. i 99. od 30. i 31. srpnja 1866, i *Pozor* 214, 31. srpnja 1866, 845.

⁴ *Pozor* 214, 31. srpnja 1866, 845.

⁵ J. Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*, n. dj., 334.

⁶ F. L. Rieger, *Z vlastitih paméti*, Osvéta 1906, 303; J. Šidak, nav. djelo, 334.

Neposredno nakon odlaska iz Beča, Strossmayer je u pismu F. Račkom, datiranom u Rogaškoj Slatini 1. kolovoza 1866, posumnjao da bi kralj mogao poći »putem dualizma«, ali se uza sve to nadao da će austrijska vlada, nakon izlaska Austrije iz Njemačkog saveza, »dovesti državni život u naravnu kolotečinu.«³⁷ Mislio je pri tom na federativno uređenje Monarhije.

Isto gledište zastupao je krajem srpnja 1866. *Pozor*, koji je do 1. listopada uređivao B. Sulek. Ocijenivši da nakon poraza austrijske vojske kod Krajičina Graca Austrija više ne može biti sastavni dio Njemačkog saveza, uvođničar je 24. srpnja u tom listu *Narodno-liberalne stranke* zaključio da se Habsburška Monarhija mora urediti »prema nutranjoj sastavini i prema narodnom i historičkom pravu njezinih kraljevina i zemaljah. A tada je nemoguća centralizacija, nemoguć je i dualizam u smislu ugarskih zakona g. 1848; tada se može samo federacija izvesti, federacija na temelju historičkom i na temelju narodne i državne ravnopravnosti.«³⁸

U pismu, o kojem je riječ, Strossmayer je pitanje ujedinjenja hrvatskih zemalja povezo s idejom o njihovu sjedinjenju sa slovenskim pokrajinama, koje bi, dakako u skladu s koncepcijom federalizma, tvorile jednu od federalnih jedinica, koja bi se proširila Bosnom i Hercegovinom.³⁹

Mogli bismo, dakle, zaključiti da do 1. kolovoza, kada je pisao spomenuto pismo F. Račkom, u Strossmayera ne nalazimo misao koja bi nas navela na zaključak da je smatrao da rješenje hrvatskog pitanja (ujedinjenje hrvatskih pokrajina) i sjedinjenje Južnih Slavena treba potražiti van okvira Monarhije. Međutim, uskoro je potom, pod utjecajem ponovne »ponude« i akcije srpske vlade, u koje se jugoslavenska politika razlikovala od ranijih »ponuda«, u Strossmayera došlo također do promjene u pogledu rješavanja hrvatskog i jugoslavenskog pitanja, a ta će politička načela odrediti dalji smjer u hrvatskih narodnjaka.

Pošto je primio spomenuto pismo M. Petronijevića,⁴⁰ I. Garašanin je u pismu M. Lešjaninu 10. kolovoza zaključio da se Hrvati »još neprestano nadaju.«⁴¹ Pri tom je mislio na gledište hrvatskih narodnjaka koji su, nasuprot ideji o podunavskoj konfederaciji, svoju politiku temeljili na koncepciji federalizma. Ipak su oni, po svjedočanstu Petronijevića, očekivali da Srbija odlučnije istupi u rješavanju »istočnog« pitanja i da oko sebe okupi Južne Slaveni. Zato je Petronijević savjetovao Garašaninu da srpska vlada u tom pogledu povede odlučniju politiku kojom bi se mogla utjecati na Hrvatsku, jer »zasad polje [za zajedničku akciju; P. K.] nije spremljeno.«⁴² Na temelju takve ocjene Garašanin je zaključio: »Ima u svemu i nešto istine. Sad je sve docne. Treba za takve stvari priugotovljenje učiniti.«⁴³ Smatrao je, dakle, da je u tadašnjim prilikama »kasno« da se šta učini i ocijenio da se za zajednički rad Srbije i Hrvatske na stvaranju jugoslavenske zajednice potrebno pripremiti. Garašanin je uskoro zatim preko A. Oreškovića po treći put uputio hrvatskim narodnjacima prijedlog o »zajedničkoj radnji« za osnivanje nezavisne jugoslavenske države, ali ovog puta ne više u okviru podunavske konfederacije.

³⁷ F. Šišić, Korespondencija Rački—Strossmayer, I, n. dj., 35.

³⁸ *Pozor* 208, 24. srpnja 1866, 821.

³⁹ F. Šišić, Korespondencija Rački—Strossmayer I, n. dj., 35.

⁴⁰ V. J. Vučković, Politička akcija Srbije ..., n. dj., 219—220.

⁴¹ Nav. djelo, 223.

⁴² Isto, 220.

⁴³ Isto, 223.

Petronijević je svoj izvještaj Garašaninu završio riječima: »U Zagrebu ču da je vladika [biskup Strossmayer; P. K.] otišao u Beč; zato ovde ostanem.«⁶⁶ Prema tome, mogli bismo zaključiti da je »ostao« u Rimskim Toplicama, gdje je 3. kolovoza datirao svoje pismo, u nadi da se sretne sa Strossmayerom. U vrijeme kad je Petronijević pisao to pismo Strossmayer se nalazi nedaleko od njega u Rogaškoj Slatini. Ipak, nije poznato da li su se njih dvojica sreli. Strossmayer je 1. kolovoza pisao Račkom da u Rogaškoj Slatini namjerava »ostati dvije pune nedjelje«, a zatim da će, prema okolnostima i razvoju događaja, krenuti »kroz Zagreb il Beč.«⁶⁷ Međutim, umjesto »kroz« Zagreb, Strossmayer je ponovo otišao u Beč.⁶⁸ On je, kako je rečeno, nakon dolaska iz Beča u Rogašku Slatinu 1. kolovoza još vjerovao da događaji austrijskim Slavenima »idu na ruku« i nadao se federativnom uređenju Monarhije.⁶⁹ Međutim, nakon ponovnoga kratkotrajnog boravka u Beču u drugoj polovici kolovoza promijenio je mišljenje.⁷⁰ On je F. Račkom javio, u pismu datiranom u Đakovu 3. rujna, da prema novim događajima, koji idu u prilog Mađarima, postoji opasnost da Hrvati »izgube« Rijeku poput Međimurja, koje je Franjo Josip dekretom i bez znanja hrvatske vlade 1860. predao Ugarskoj. Strossmayer je, dakle, posumnjao u mogućnost postizanja teritorijalnog ujedinjenja hrvatskih zemalja, a zacijelo i u federativno uređenje Monarhije: »Bit će Vam Mato [Mrazović; P. K.] priopćio moje nazore o sadašnjem našem položaju. Ja se ničemu ne nadam, te ni malo ne zdvajam, jerbo pobjeda od danas il sutra, nije pobjeda konačna. Il smo vrijedni pobjede il nevrijedni. Činimo svaki pojedini, da budemo je svaki dan vredniji. Ne plašimo se i ne zdvajamo.«⁷¹

Usporedimo li tu ocjenu političkog stanja, koju je Strossmayer sazeo u pismu Račkom 3. rujna, s onom od mjesec dana ranije, kada je 1. kolovoza, također u pismu Račkom, još vjerovao da će dalji događaji u Monarhiji dovesti »državni život u naravnu kolotečinu«, onda je jasno da ona odražava početak nove etape u razvoju hrvatske politike, koju ne možemo ispravno ocijeniti ukoliko je ne dovedemo u vezu s događajima koji su joj prethodili. Kada je, naime, pisao citirano pismo Račkom, Strossmayer se već, oko 20. kolovoza, odazvao pozivu na suradnju sa srpskom vladom, koji mu je bio iz Beograda službeno upućen. Neposredno nakon što je primio izvještaj o političkom gledištu hrvatskih narodnjaka od M. Petronijevića, ministar I. Garašanin je, u sporazumu s knezom Mihailom, preko A. Oreškovića i zacijelo A. T. Bričica podnio Strossmayeru prijedlog o »[...] zajedničkoj radnji između

⁶⁶ Isto, 220.

⁶⁷ F. Šišić, Korespondencija Rački—Strossmayer I, n. dj., 35.

⁶⁸ Sviet je 16. kolovoza 1866. javio: »Preuz. g. biskup Strossmayer nije bio 9. o. mj. u Beču kao što su razglasile novine, nego će ovih dana kroz Beč u Đakovo.«

⁶⁹ F. Šišić, Korespondencija Rački—Strossmayer I, n. dj., 35.

⁷⁰ O tom svom boravku i svojim dojmovima izvjestio je M. Mrazovića u pismu, datiranom 23. kolovoza 1866. U Beču se Strossmayer zadržao dva dana. Češke federaliste (Skrejšovskog, Riegera i Palackog) nije ponovo sreo, jer su oni već bili napustili Beč. U pismu izražava nepovjerenje prema austrijskoj vladi, koja se sve više približava Mađarima: »Nagdar, moj prijatelju, vlada austrijska dobre volje neće ništa za nas Slavjane učiniti. Ona će učiniti nešto, ako ju okolnosti prisile, inače nikada. Naše je dakle po mogućnosti držati silu moralnu, materialnu naroda i upotriebiti svaku priliku da stvorimo okolnosti nami prijazne. Od vlade austrijske se nikada nadati ne imamo [...]«. Ostavština J. J. Strossmayera, Arhiv JAZU, XI A; V. Ciliga, Slom politike Narodne stranke, n. dj., 77.

⁷¹ F. Šišić, Korespondencija Rački—Strossmayer I, n. dj., 36.

Trojedine kraljevine i Srbije da se osnuje jedna jugoslavenska država nezavisna i od Austrije i od Turske.“

Iako se taj prijedlog, koliko do sada znamo, nije sačuvao, on je, nema sumnje, sadržavao takva gledišta o osnivanju jugoslavenske državne zajednice, koja je Strossmayer, nakon što je posumnjao u ispravnost rješenja državno-pravnog pitanja u Monarhiji, mogao prihvatiti, a pod njegovim utjecajem prihvatila ih je zatim *Narodno-liberalna stranka* u cjelini.

Prije svega, pošto je knez Mihailo krajem srpnja 1866. preko Andrásyja pokrenuo pitanje o pregovorima za stvaranje podunavske konfederacije,⁶ mađarski državnici su početkom kolovoza, izbjegavajući da govore o konfederaciji, odgovorili da oni imaju u vidu dualističko uređenje Habsburške Monarhije. Opredivši se tako za njen dalji opstanak, predlagali su samo »savez za odbranu i napadanje« između Ugarske i Srbije.⁷ Osim što se time posumnjalo u iskrenost Mađara i mogućnost stvaranja takva saveza,⁸ budući da kasnije stvorena Austro-ugarska nagodba nije davala pravo Ugarskoj da sklapa samostalne ugovore, odgovorom mađarskih državnika posve se razbila ideja o podunavskoj konfederaciji, koju su, kako je rečeno, hrvatski narodnjaci odbijali, jer su sumnjali u mogućnost osnivanja ravnopravnog saveza s Ugarskom.

Osim toga, upravo krajem srpnja i početkom kolovoza dolazi do promjene u srpskoj vanjskoj politici. Pod dojmom vojnog uspjeha Pruske u ratu protiv Austrije, srpska vlada je, polazeći od ideje o narodnom ujedinjavanju, odlučila da pokrene »istočno« pitanje, te se nastavila užurbano spremati za rat protiv Turske, za što je Srbiji bilo potrebno, osim povoljnih međunarodnih prilika, nemiješanje sila i vlastita spremnost, poglavito suradnja balkanskih naroda.⁹

Prema tome, u vrijeme kada je srpska vlada po treći put sredinom kolovoza 1866. pozvala hrvatske narodnjake na »zajedničku radnju« za osnivanje nezavisne jugoslavenske države, vanjska politika Srbije polazila je od ovih gledišta: budući da je postalo jasno da su Mađari napustili ideju o podunavskoj konfederaciji, srpska vlada je odlučila da zarati protiv Turske i da pokrene rješavanje »istočnog« pitanja; za uspješan ishod rata protiv Turske Srbija je nastojala osigurati suradnju balkanskih naroda, a budući da su, uz to, srpski državnici rješavanje »istočnog« pitanja tijesno povezali s osnivanjem nezavisne jugoslavenske države, bilo je potrebno da i Hrvate pridobiju za tu akciju.

Hrvatski narodnjaci su, valja istaći, zastupali mišljenje da »istočno« pitanje treba da riješe balkanski narodi sami. A prema svjedočanstvu Petronijevića, u spomenutom izvještaju Garašaninu, oni su očekivali da Srbija »uga-

⁶ V. Novak, Jedno sporno pitanje ..., n. dj., 188; V. J. Vučković, Politička akcija Srbije ..., n. dj., 223—224; vidi prilog br. I.

⁷ V. J. Vučković, nav. djelo, 186—189; G. Jakšić i V. J. Vučković, Spoljna politika Srbije ..., n. dj., 268.

⁸ Prema svjedočanstvu N. Krestića, koji je podnio izvještaj I. Grašaninu o razgovorima u Budimpešti potkraj mjeseca srpnja, mađarski političar grof L. Hunyady je na upit o karakteru saveza između Ugarske i Srbije odgovorio: »Ugarski državnici imaju u vidu ideju dualizma za sadanju Austriju, i ovim savezom sa Srbijom pokazali bi u kom pravcu treba da se vodi politika koja se tiče Ugarske. Srbija bi bila saveznik ugarskom kralju, i između Ugarske i Srbije postojao bi savez za odbranu i napadanje.« V. J. Vučković, Politička akcija Srbije ..., n. dj. 186—189.

⁹ Usp. G. Jakšić i V. J. Vučković, Spoljna politika Srbije ..., n. dj., 268—269.

¹⁰ Nav. djelo, 275—293.

zi« u rješavanje »istočnog« pitanja i da upravo ona vodi odlučnu »pijemontsku« ulogu u osnivanju zajednice Južnih Slavena.»

Prema svjedočanstvu A. Oreškovića, Strossmayer je na prijedlog srpske vlade o zajedničkoj akciji između Srbije i Trojedine kraljevine za osnivanje jugoslavenske države, koja bi bila nezavisna i od Austrije i od Turske, »pristao« i »izjavio«²⁴ Garašaninima »svoje na to podpuno privoljenje«. Istodobno je Strossmayer, zacijelo također preko A. T. Brlića kao posrednika između hrvatskih narodnjaka i A. Oreškovića, poručio ovome da obavijesti kneza Mihaila da će on (Strossmayer), ukoliko se »ozbiljno uzradi« da na čelu »tog velikog preduzeća« bude Srbija, ne samo u tu svrhu upotrijebiti »sav svoj upliv« u Hrvatskoj i »sve svoje sile za uspjeh uložiti« nego da će »u konačnom izvođenju« osnivanje nezavisne jugoslavenske države »javno pomoći« srpskog kneza kao njegov ministar.²⁵

Uzmemo li u obzir spomenute političke koncepcije, moći ćemo se s više jasnoće približiti gledištu koje je Strossmayer izrazio 3. rujna u citiranom pismu F. Račkom.²⁶ Strossmayer se u tom pismu ne odriče legalne političke borbe, ali je izgubio nadu da će Hrvati moći u okviru Habsburške Monarhije postići ujedinjenje hrvatskih pokrajina. Zato je tako odlučno naglasio da »pobjeda od danas ili sutra, nije pobjeda konačna«. Polazio je dakle od gledišta da, ukoliko su »vrijedni pobjede«, Hrvati treba da rješene hrvatskog pitanja potraže izvan okvira Monarhije — u nezavisnoj jugoslavenskoj državi. Međutim, ne možemo zaključiti da li je Strossmayer svoj pristanak na prijedlog srpske vlade dao nakon dogovora s više istaknutih članova *Narodno-liberalne stranke*.²⁷ Nesumnjivo je ipak da je on o tome obavijestio M. Mrazovića, stvarnog vođu *Narodno-liberalne stranke*, a preko njega i F. Račkog.²⁸

Neposredno nakon Strossmayerova pristanaka na prijedlog srpske vlade nije došlo do sastavljanja zajedničkog ugovora i programa za dalji rad između Srbije i hrvatske *Narodno-liberalne stranke*.²⁹ Tada, iz više razloga, nije mogao nastati. Pa ipak, nema sumnje da su prijedlog srpske vlade i »pristanak« đakovačkog biskupa razumijevali zajedničku akciju koja bi kao konačni cilj imala oslobađanje Južnih Slavena i njihovo sjedinjenje u nezavisnu jugoslavensku državu.³⁰ Ali nije poznato kako se ta suradnja dalje razvijala do kraja 1866. Hrvatsko-srpska suradnja sve do početka 1867, kada će nastati zajednički »Program«, ovisila je poglavito o vojnoj spremnosti Srbije i o zajedničkoj suradnji i akciji ostalih balkanskih naroda. Zato su *Narodno-liberalna* i *Narodno-samostalna stranka*, ostajući pri realnoj i u tadašnjim prilikama jedino mogućoj politici i ne napuštajući tlo legalne političke borbe, sve do kraja

²⁴ V. J. Vučković, *Politička akcija Srbije ...*, dj., 219—220.

²⁵ Nije sigurno da li je Strossmayer svoju »izjavu« dao napismeno. Takav dokument nije pronađen. Ali, teško je povjerovati da bi đakovački biskup, i uz to ugledni vođa *Narodno-liberalne stranke* takvu »izjavu« napisao, jer bi ga ona, u slučaju da padne u ruke austrijskih agenata, dovela u težak položaj.

²⁶ V. J. Vučković, *Politička akcija Srbije ...*, n. dj., 224.

²⁷ Usp. bilj. 68. i odgovarajući dio teksta.

²⁸ Usp. o tome: G. Jakšić i V. J. Vučković, *Spoljna politika Srbije ...*, n. dj., 274; V. Krestić, *Hrvatsko-ugarska nagodba ...*, n. dj., 350; V. Novak, *Jedno sporno pitanje ...*, n. dj., 189.

²⁹ F. Šišić, *Korespondencija Rački-Strossmayer I*, n. dj., 36.

³⁰ Usp. V. J. Vučković, *Politička akcija Srbije ...*, n. dj., 273—283; G. Jakšić i V. J. Vučković, *Spoljna politika Srbije ...*, n. dj., 274.

³¹ G. Jakšić i V. J. Vučković, n. dj., 274—275.

1866. nastojale da unutar Monarhije riješe hrvatsko pitanje. Potrebni uvjeti za konkretnu zajedničku hrvatsko-srpsku akciju nisu tada postojali. Svaka akcija u tadašnjim prilikama bila bi preuranjena. Na nju nisu bile spremne ni Srbija ni Trojedina kraljevina. Ipak je neosporno da su Strossmayer i Mrzović, koji su od početka ponudu srpske vlade prihvatili s punom ozbiljnošću, ali su, kao i ostali narodnjaci, i dalje nastavili da legalnom politikom ostvare program svoje stranke, postepeno pridobijati istaknute hrvatske narodnjake za zajedničku akciju sa Srbijom, koja je tek početkom 1867, u namjeri da diplomatskim putem ili ratom dođe do Bosne, »ugovorila« zajednički jugoslavenski »Program« h hrvatskom ujedinjenom *Narodnom strankom*.

II.

Nakon poraza Austrije u ratu s Pruskom u hrvatskih narodnjaka rađaju se nade u mogućnost izravnog sporazuma s Bečom^a i u preuređenje Habsburške Monarhije na federativnom načelu. List *Narodno-liberalne stranke Pozor* 10. kolovoza ocijenio je da je raspad Njemačkog saveza i istup Austrije iz »njemačke zajednice« događaj »kojim počinje nova doba, nova epoha povjestnice austrijske«. Držao je da se tim događajem iz temelja mijenja »položaj i zvanje« Austrije i da zato rješenje državnopravnih odnosa »treba od sada motriti s novog gledišta«.» Prema mišljenju uvodničara u broju od 11. kolovoza, Habsburška Monarhija treba da se uredi po ugledu na švicarsku »narodnu federaciju« — u federaciju ravnopravno sjedinjenih naroda, na temelju poštivanja političke i kulturne posebnosti.«

Isto gledište zastupao je list *Narodno-samostalne stranke Sviet*, također u broju od 11. kolovoza 1866. Nepoznati uvodničar je smatrao da Monarhija treba da bude uređena na federativnoj osnovi i to po ugledu na Švicarsku: putem »slobodnog sporazumljenja« među austrijskim narodima. Držao je da je to jedini način da se Monarhija održi.«

U vezi s tim valja istaći dva činitelja koji su u hrvatskih narodnjaka bili osnovne premise u njihovoj nacionalnoj i uz to jugoslavenskoj politici: raspadom Njemačkog saveza, koji je stvoren 1815, a 14. lipnja 1866. istupom Pruske već se raspio i pruskom pobjedom nad Austrijom zauvijek razbio, bila je konačno otvorena mogućnost sjedinjenja Hrvata i Slovenaca u državnu zajednicu, koju je taj savez formalno ometao; s time i s idejom o federativnom uređenju Monarhije u najtješnjoj vezi, u hrvatskih narodnjaka se, kako je rečeno, nameće potreba da se, u neposrednoj opasnosti od uvođenja dualizma, pokuša s vladarom sklopiti nagodba bez obzira na Ugarsku.«

Polazeći od politike federalizma i ideje o državnom sjedinjenju Južnih Slavena u Monarhiji, hrvatski narodnjaci su u nastalim prilikama počeli raspravljati o odnosu prema Slovencima. Učinio je to anonimni uvodničar pod znakom »—n—« u *Pozoru* već 13. kolovoza 1866. u članku »Slovinci i politika«.» Najprije je utvrdio da je Austrija, nakon poraza svoje vojske kod Krajičina

^a J. Šidak, Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća, n. dj., 25—26 i 335.

^b *Pozor* 223, 10. kolovoza 1866, 881.

^c *Pozor* 224, 11. kolovoza 1866, 885.

^d *Sviet* 109, 11. kolovoza 1866, 1.

^e J. Šidak, Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća, n. dj., 335.

^f *Pozor* 225, 13. kolovoza 1866, 887—888.

Graca, konačno izgubila utjecaj u Njemačkoj i da su napokon, njenim istupom iz Njemačkog saveza, »slavenske zemlje (Kranjska, donja Štajerska, Koroška, Slovensko primorje, Češka, Moravska i Šlezija) prestale biti ovisne o tom savezu: »tim činom skinuto je s njih ono fingirano njemačko gospodarstvo, pod koje su preko svoje volje došle bile; sad su opet svoje, posve slavenske zemlje.« U skladu s gledištem hrvatskih narodnjaka, koji su smatrali da je, nakon raspada Njemačkog saveza, nestala opasnost da Hrvatska nagodbom s Bečom postane dio tog saveza,¹⁴ autor članka je smatrao taj događaj značajnim zato jer je držao da će austrijska vlada, ako ne želi da se »Austrija posve raztepe«, urediti Monarhiju na principu narodne ravnopravnosti. Ujedno je mislio da će ti događaji navesti slavenske federaliste na zajedničku akciju, a Hrvate i Slovence tješnje povezati. Smatrao je da je »dužnost narodah u Austriji živućih, i to osobito slavenskih, da svoje pravedne želje svom odvažnošću na vidjelo iznesu, a to će u ovaj mah tim složnije moći, jer je propašću bunda nastalo među zapadnim Slaveni onog jaza, koji ih je prije dielio bio.«¹⁵

Raspad Njemačkog saveza osobito je, po tom autoru, važan za Čehe i Slovence. Polazio je i od načela narodnog prava, ali je rješenje državnopravnih pitanja u Monarhiji još uvijek osnivao na historijskom pravu pojedinih zemalja. Zato je smatrao da će se češki narod okupiti na temelju »češke krunice«, pa u tom pogledu, s obzirom na češko historijsko pravo, Česi bolje stoje od Slovenaca, koji svoju sudbinu treba da povežu s opstankom i budućnošću hrvatskog naroda: »Slovinci su naša prednja straža proti Niemcem i Talijanom, a Hrvati stoje opet kao jaka vojska za leđima Slovenaca, da ih jače i kriepu.« Ali, polazeći od činjenice da je nestankom Njemačkog saveza prestala svaka formalna i stvarna ovisnost o »njemačkom gospodarstvu«, slovenski narod treba da postane »svoji« u svojoj slovenskoj zemlji: »Po takvoj prevažnoj zgodi dužnost je najsvetija naše braće preko Sutle [Slovenaca; P. K.], da se i u svojem i u interesu svih austrijskih Slavenah odvažne na odvažno i muževno vladanje u politici, da očituju svoje želje ne samo u dubokoj smjernosti prema uredom zavite, nego jasno i glasno, kako se to narodu samosviestnomu, oduševljenu dostoji.«¹⁶ Ipak, Slovincima, kao i ostalim slavenskim narodima u Monarhiji, i dalje prijete opasnost od Nijemaca, koji ne kriju svoje težnje da zauzmu dominantan položaj u Austriji. Zato, po njemu, Slovinci treba da se u svojoj politici oslone na prirodno i narodno pravo i suprotstave se njemačkoj opasnosti u čemu će ih Hrvati odlučno podržati: »Mi priznajemo sve plemenito nastojanje naše braće Slovenaca, da svoju narodnost otmu tuđem ždrielu, mi cijenimo onaj uztrajni, postojani rad za narodnost i narodno obrazovanje, mi znademo uvažiti i sve zaprieke, koje su germanizatori Slovincem nametali: al sad je vrijeme, da se ne samo čitaonice grade, narodna društva sklapaju, narodne knjige pišu, narodne pjesme pjevaju, sad je vrijeme, da se misli i na politički program, da se nađe i označi za slovenski narod u obsegu austrijskih država takova upravna i zemljišna forma, po kojoj se narod razvijati i napredovati uzmogne.«

Prema tome, razvijajući narodni i politički program »Zedinjene Slovence«, slovenski narodnjaci treba da odlučno zahtijevaju »da se razciepano

¹⁴ A. Senoa, Moji zapisi počam od 1880. godine, Djela hrv. pisaca I, Zagreb 1951, 578; J. Šidak, Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća, n. dj., 335.

¹⁵ Pozor 225, 13. kolovoza 1866, 887—888.

¹⁶ Na ist. mjestu.

tielo naroda skupi u jednu upravnu i zemljišnu cjelinu, da se sviest naroda utvrdi, da se narod [slovenski; P. K.] razvijati uzmože, u čemu će ih Hrvati »uvijek po sili i mogućnosti« pomagati.»

Isto gledište zastupao je list *Narodno-samostalne stranke Sviet*. Nakon sastanka slavenskih federalista u Beču krajem srpnja 1866. bečke centralističke novine svom se žestinom oborile na održani »Slavenski kongres«, iako pravog »kongresa« nije bilo, kako je ispravno zaključio *Sviet*. Ipak su bečke novine objavile program koji je tobože prihvaćen na tom »kongresu«. Po njemu bi se austrijski dio Monarhije podijelio u tri skupine: 1. Češku, Moravsku i Sleziju; 2. Galičiju s Bukovinom i 3. sve ostale zemlje. Taj program, prema kojemu bi Slovenci ostali u zajednici s austrijskim Nijemcima, *Novice* su odlučno odbacile: »U tu družbu nećemo mi Slovenci nikada da nikada privoljeti, pače uzdignut ćemo iz svega grla glas proti samoj takvoj misli«. Nasuprot tome, *Novice su*, na temelju načela narodnosti, zagovarale uređenje Habsburške Monarhije na principu narodne samostalnosti i ravnopravnosti. Odlučno stajalište koje su zauzele ljubljanske *Novice* potaklo je zagrebački *Sviet*, koji je objavio članak iz *Novica*, da podrži slovenski narod u njihovoj borbi za političku samostalnost, i već 17. kolovoza 1866. ponovo istakne federalističku zamisao, te, u vezi s tim, ideju o sjedinjenju Južnih Slavena u jednu od jedinica unutar federativno uređene Habsburške Monarhije, koju je koncepciju izrazio Hrvatski sabor za revolucije 1848. godine.»

Hrvatski narodnjaci su polazili tada od činjenice o postojanju pojedinačnih nacionalnih svijesti u Južnih Slavena, a jugoslavenska ideja je u njihovoj nadnacionalna i politička kategorija. Razvijajući takvo gledište, hrvatski narodnjaci su se, iako u posve drugim uvjetima, u mnogo čemu približili gledištu o jugoslavenskom političkom savezu koje su zastupali za revolucije 1848—1849. godine.» O tome, osim *Svieta* svjedoči i *Pozor*, koji je, zahtijevajući federativno uređenje Monarhije, 17. kolovoza u uvodnom članku pisao: »Nije nam na kraj pameti zahtijevati, da sve one zemlje i zemljice, iz koje se sastoji austrijska monarkija, zadrže svaka posebice podpunu autonomiju i da se jedna od druge što se više može raztavlja. Mi federaciju u Austriji shvaćamo posve drugčije. Autonomiju, što ju imaju njezine pojedine česti, držimo za najshodnije sredstvo učvršćivanja cjelokupne monarkije. Nu da to bude, treba to sredstvo [autonomiju pojedinih kraljevina i zemalja; P. K.]

» *Pozor* 225, 13. kolovoza 1866, 888: »Car austrijski je 'gospodar slovenske krajinne (Marca sclavonica)'. Ovaj puki naslov neka se stvori životom, to je prva i najpreča nužda za Slovence, da se obrane od vanjskih nametnika, da uguše u svojoj kući onu kastu birokratičkih parazita bez srca i duše, što se pod dugotrajnim absolutizmom izlegoše. Mi Hrvati pomagati ćemo braću [Slovence; P. K.] uvijek po sili i mogućnosti a osobito sada, gdje nas ne dieli jaz njemačkoga bunda; mi znademo da je sreća naše braće i naša sreća, zato im podvikujemo na razkršću nove dobe: 'Na noge Slovenci!«

» *Sviet* 113, 17. kolovoza 1866, 2: »Netreba kazati, da će ovakav otpor braće Slovenaca sav hrvatski narod i opet sa saborišta podupirati, pače, uztreba li, svoj glas za Slovence svuda dići, gdje i kada bude treba. Narodnost je naše blago, a ta nam je jednako mila u granica trojedne kraljevine kao što i van njezinih međa, gdje je našega naroda, koj je sposoban, da sačinja posebni skup, bi li carevina bila podijeljena po narodnih skupovih. Nu idemo, da vidimo, hoće li se težaja našega sabora od g. 1848. od sada koliko bliže primaći svojoj krasnoj svrsi i naći na dotičnih mjestih ljepšega odziva nego li tada.«

» Usp. P. Korunić, Jugoslavenska ideja u politici Hrvata i Slovenaca za revolucije 1848—49, Radovi 14, Instituta za hrvatsku povijest (u tisku).

i tako upotriebiti, da nerodi rastavijanju nego sastavijanju; treba svim elementom ostaviti podpunu slobodu. Koja će tomu biti posljedica? Srodni življi [npr. jugoslavenski narodi; P. K.] približavati će se sve više jedan drugomu, i videć jednakost svojih interesah, združivat će se jedan s drugim. Jednakost interesah pako potječe, na primjer, iz jednakoga zemljopisnoga položaja, iz jednake prošlosti, iz jednake narodnosti itd. Prema tomu će se onda više austrijskih zemalja u jednu složiti, i sadašnje mnoštvo njenih pokrajina skupit će se u nekoliko skupina (Gruppen), koje budući sastavljene prema svojim potrebam, ne samo da neće gravitirati izvan monarhije, nego će se s ostalimi sestricami same od sebe sve to jače vezati.⁷⁸

Polazeći, dakle, od načela o federativnom uređenju Habsburške Monarhije i od zahtjeva za autonomijom pojedinih kraljevina i zemalja, taj je uvodničar u *Pozoru* smatrao da će politički i ekonomski interesi »približiti« više srodnih naroda u pojedine »skupine«, odnosno federalne jedinice. Budući da bi na taj način austrijski narodi zadovoljili svoje političke i ekonomske interese, oni, poglavito Slaveni, nipošto ne bi težili da rješenje nacionalnih pitanja traže »izvan« okvira Monarhije. Prema tom gledištu, Hrvati, Slovenci i vojvođanski Srbi »sjednik bi se u posebnu federalnu jedinicu. Ali u skladu s mišljenjem o etapnom osnivanju jugoslavenskoga političkog i državnog saveza autor je držao da se takvo »preustrojenje neda niti na jedanput, niti silom izvesti, nego mu treba vremena, da se samo iz sebe organski razvije.«⁷⁹ S obzirom na načelo o poštovanju nacionalne i političke individualnosti, *Pozor* je zaključio da nakon osnivanja pojedinih »skupina«, npr. jugoslavenske političke zajednice, »nenamjerava se zatrti svaka provincialna osebina, nego samo ono, što zahtjeva zajednički interes, u jedno stopiti«. Jugoslavenska »skupina« osnovala bi se na federativnom principu. U tome se jednako treba da poštuje prirodno i historijsko pravo i »historičko pravo nemože biti vrhovno pravilo; ono se, istina, uvažava, ali samo dotle, dok je prema ostalim materijalnim i duševnim interesom«, dakle, dok je u skladu s prirodnim i narodnim pravom.

Sviet je također zastupao politiku austroslavizma i federalizma te je u skladu s tim 24. kolovoza 1866. zagovarao osnivanje »jugoslavenskog skupa« u koji bi se sjedinili Hrvati, Slovenci i vojvođanski Srbi.⁸⁰ Za bolje razumijevanje politike *Narodno-samostalne stranke*, koja je ideju o jugoslavenskoj državnoj zajednici osnivala na odlukama Hrvatskog sabora za revolucije 1848. godine, valja istaći, iako će o tome biti više riječi kasnije, da je ona nakon austrijsko-pruskog rata prihvatila načelo o narodnom pravu i, u vezi s tim,

⁷⁸ *Pozor* 268, 17. kolovoza 1866, 899.

⁷⁹ Na ist. mjestu.

⁸⁰ *Sviet* 118, 24. kolovoza 1866, 1. Ukoliko pak ne uspije zamisao o federativnom uređenju Habsburške Monarhije, *Sviet* je izjavio da će onda Hrvati »u cjelokupnost svoje domovine zahtjevati barem ono od slovenske strane, na što imamo neizumrlo pravo«. Riječ je i tu o neispravnom gledištu hrvatskih narodnjaka koji su, pod utjecajem historijskog prava koje je dominiralo u političkom životu u Monarhiji, u historijskoj literaturi, u županijskim skupštinama i u Hrvatskom saboru 1861. polagali historijsko pravo na neke dijelove Kranjske i Štajerske. To gledište potkrijepio je 1861. znanstvenim argumentima F. Rački u djelu »Odlomci iz državnoga prava hrvatskoga za narodne dinastije«. Ali, ako se jedino za metlički kraj moglo dokazati da je do XII. stoljeća pripadao Hrvatskoj (usp. Lj. Hauptmann, O postanku hrvatske granice prema Kranjskoj, *Šišićev zbornik*, Zagreb 1929, 97—100), sâm Rački je dvadeset godina kasnije konstatirao da dio Štajerske nije nikada pripadao u granice Hrvatske.

misao o »narodnom federalizmu«, osnovanom na jezično-nacionalnom principu, a napustila načelo historijskog prava i na njemu osnovani »historijski federalizam«.

U skladu s tim mišljenjem, hrvatski narodnjaci su u svojim listovima *Pozoru* i *Svietu* sve veću pažnju posvećivali slovenskom narodu i borbi slovenskih narodnjaka protiv njemačke opasnosti.¹⁰ Ali, dok će se sa slovenskim narodnjacima, koji su uskoro prihvatili ideju o osnivanju »jugoslavenske skupine«, sve više zblizavali, s vojvodanskim Srbima hrvatski narodnjaci nisu nalazili zajednički jezik o osnivanju jugoslavenske političke zajednice.

M. Polit-Desančić, srpski poslanik u Hrvatskom saboru, napisao je u *Zastavi*, listu vojvodanskih Srba, koji je tada izlazio u Pešti, članak »Sloga s Hrvatima« u kojemu je pozivao Hrvate na slogu sa Srbima, a nju će, po njemu, postići jedino ako prihvate »pravu narodnu politiku«. Smatrao je da hrvatski narodnjaci treba da napuste politiku austroslavizma i federalizma,¹¹ te da prihvate, umjesto ideje o jugoslavenskom političkom savezu unutar Monarhije, »srpsku politiku«, a ona se sastoji u tome da »budućnost jugoslavvenstva« vidi u osnivanju slobodne i nezavisne jugoslavenske države izvan okvira Habsburške Monarhije i Turske, kojim su političkim smjerom krenulo Srbija i Crna Gora: »Drugi je pravac Hrvata« — pisao je M. Polit-Desančić — »oni bi radi jugoslavvenstvo, pod zaštitom tuđom, u krug njihove dosadašnje zavisnosti uvući, i sva slika budućnosti jugoslavenske pokazuje se po tome samo u krugu njeke provincijalne autonomije, koja je pako bila i bit će, a i sad je ponajviše prividna.« Prema tome, Polit-Desančić je osudio hrvatsku politiku koja teži da osnuje jugoslavensku političku zajednicu u federativno uređenje Monarhiji i ocijenio da se u tom slučaju ne može uspostaviti hratsko-srpska sloga: »dok Hrvati dosadašnjim pravcem idu, koj je pravac srbskomu posve protivan, ta je sloga sasna nemoguća.«

Ali, dok je *Pozor* 28. kolovoza 1866. objavio taj članak iz *Zastave* bez komentara,¹² *Sviet* se 30. kolovoza u opsežnom uvodnom članku »Srbsko-hrvatska sloga« suprotstavio navedenom gledištu. Ustvrdivši da se hrvatska politika može voditi jedino u okviru legalne političke djelatnosti, *Sviet* je upitao Polit-Desančića kako bi Hrvati mogli politiku koju on savjetuje ostvariti »na temelju faktičnih i pravnih naših odnošaja i prema sadanje dobe, n. pr. na našem saboru i naročito u odlučivanju o državnopravnih sada još neriješenih pitanja?« Ipak, *Sviet* nije odbacio ideju o osnivanju nezavisne jugoslavenske države, te je ocijenio da društvene, političke i ekonomske prilike ne dopušta-

¹⁰ Usp. o tome: V. Melik, O razvoju slovenske nacionalno-politične zavesti 1861—1918, *Zgodovinski časopis* (dalje: *ZČ*) XXIV, Ljubljana 1970, 39—51; isti, Sprememba programa slovenskega tabora v letu 1867, *ZČ* XIX—XX, 1965—66, 309—17; isti, Slovenska politika ob začetku dualizma, *ZČ* XXII, 1968, 25—39; F. Gestrin — V. Melik, Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918, Ljubljana 1966; I. Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848—1895, I—V, Ljubljana 1955—1966; F. Zwitter, Slovenski politični prerod XIX stoletja v okviru evropske nacionalne problematike, *ZČ*, XVIII, 1965, 75—153; isti, Narodnost in politika pri Slovencih, *ZČ* I, 1947, 31—69.

¹¹ *Zastava* 54, 13/25. kolovoza 1866.

¹² Na ist. mjestu: »Neka budu Hrvati sami svoji« — pisao je Polit-Desančić — »nek se nebrinu više za bečku vladu nego što se ona za njih brine, nek se okane tog federalizma austrijsko-češkoga, toga martvorodenoga deteta evropskom istoku — onda će hrvatska politika biti srbska, a srbska hrvatska, i onda će nastati prava sloga među Srbima i Hrvatima.«

¹³ *Pozor* 236, 28. kolovoza 1866, 926.

ju Hrvatima drugu politiku osim da, polazeći od hrvatske politike za revolucije 1848, nastoje unutar federativno uređene Habsburške Monarhije riješiti hrvatsko pitanje i da teže za sjedinjenjem sa Slovencima i vojvodanskim Srbima u jednu federalnu jedinicu, te zaključio da za politiku koju savjetuje Polit-Desančić nije još spremna ni Kneževina Srbija.”

Pa ipak, vidjeli smo da je ugledni vođa hrvatske *Narodno-liberalne stranke* biskup Strossmayer oko 20. kolovoza 1866. prihvatio ideju o osnivanju jugoslavenske države, nezavisne i od Habsburške Monarhije i od Turske, a od početka 1867, kada je srpska vlada odlučno povela takvu politiku, ta je koncepcija postala osnovna jugoslavenska politika hrvatskih narodnjaka. Zato valja istaći da ideje o federativnom uređenju Monarhije i o sjedinjenju Hrvata, Slovenaca i vojvodanskih Srba u jednu od federalnih jedinica, koje su zastupali zagrebački *Pozor* i *Sviet*, u načelu nisu bile suprotne sa spomenutom koncepcijom koju je srpska vlada potakla a Strossmayer je prihvatio. Prvo, zato jer društvene snage, političke i ekonomske prilike u Trojedinjnoj kraljevini, na jednoj, i vojna spremnost Srbije i problematična suradnja ostalih balkanskih naroda, na drugoj strani, nisu dopuštali drugi jugoslavenski program osim etapnog: zajedničku akciju za oslobođenje Bosne i Hercegovine i njihovo sjedinjenje sa Srbijom. Prema tome, Srbija je trebalo da postane centar okupljanja Južnih Slavena pod Turskom (nakon njihova oslobođenja), na jednoj, a Južni Slaveni u Monarhiji, sve dok je bilo nade za takvu koncepciju prije dualizma, trebalo je da se sjedine u jednu državnu zajednicu, na drugoj strani. U budućem evropskom sukobu i povoljnim okolnostima, koji su hrvatski narodnjaci nakon prusko-austrijskog sukoba ponovo očekivali, obje bi se te jugoslavenske državne skupine sjedinile u jedinstvenu državu nezavisnu i od Turske i od Austrije.

Međutim, neizvjesnost u rješavanju državnopravnog pitanja u Monarhiji duboko se odrazila na tok hrvatske politike, pa naravno i na jugoslavensku politiku, kojoj su *Pozor* i *Sviet* posvećivali sve veću pažnju. Raspadom njemačkog »Bunda« nestalo je doduše formalnih smetnji sjedinjenju Hrvata i Slovenaca u državnu zajednicu, ali je neriješeno državnopravno pitanje između Hrvatske i Ugarske stvaralo također neizvjesnosti u hrvatsko-slovenskim odnosima. Mađari su sve otvorenije zastupali misao o uređenju Monarhije na dualističkim osnovama. Oni su pod Habsburškom Monarhijom razumijevali državu koja se sastoji iz kraljevine Ugarske i zemalja bivšeg Njemačkog saveza. Pri tom su zahtijevali da se Hrvatska i Erdelj odreknu svoje samostalnosti i da se stope u središnji peštanski parlament. A stvaranjem dualizma na tim osnovama onemogućilo bi se u državnopravnom pogledu sjedinjenje Hrvata i Slovenaca.

Nasuprot tome, praški list *Die Politik*, zastupajući tada u načelu isto gledište o osnivanju »jugoslavenske skupine«¹⁰⁰ kao i *Pozor*, u jednom od brojnih članaka pod zajedničkim naslovom »Am Wendepunkte der Geschichte Oesterreichs« namijenio je Austriji zadaću da se odlučno zauzme u rješavanju »istočnog« pitanja i sjedini Južne Slaveni u jednu državnu jedinicu, koja bi bila uvećana zauzimanjem Bosne i Hercegovine.¹⁰¹

¹⁰⁰ *Sviet* 123, 30. kolovoza 1866, 1.

¹⁰¹ Pod naslovom »Jugoslavenska skupina« *Pozor* je prenio XII. dio spomenutog članka iz *Die Politik*.

¹⁰² *Pozor* 243, 5. rujna 1866, 957—58.

Ideja o »jugoslavenskoj skupini«, koju su zagovarali zagrebački *Pozor* i *Sviet* te praški list *Die Politik* i u nekom smislu Belcredi u svojoj federalističkoj koncepciji,²⁸² naišla je na odaziv u slovenskih narodnjaka. Prema svjedočanstvu anonimnoga slovenskog narodnjaka, koji je svoj dopis, datiran u Ljubljani 15. rujna 1866, uputio bečkom listu *Zukunft*, nasljedniku lista *Ost und West*, kada je ovaj potkraj travnja 1865. prestao izlaziti, »ideja o sastavu jugoslavenske skupine« naišla je i u Ljubljani na odjek: »Da bi se i slovenski dieľovi pridružili toj skupini, čini nam se naravna stvar, pa mislimo, da nam valja toliko primijetiti, da bi ovakvo rješenje našega [slovenskog; P. K.] pitanja jamačno svakomu domoljubu bilo najpovoljnije.« Po njemu, slovenski narodnjaci su držali da bi Slovenci jedino u »jugoslavenskoj skupini« zauvijek otklonili sve »vjekovite narodne prepreke« i mogli se slobodno razvijati u nacionalnom i političkom pogledu.

Polazeći dakle od gledišta da »jugoslavenska skupina« u federativno uređenoj Habsburškoj Monarhiji treba da ima obilježje političke i državopravne zajednice, slovenski narodnjak je zaključio: »Napose preporučamo našim vođam [slovenskim političkim prvcima; P. K.], neka se dobro i temeljito obazru na odnošaj, u kojem smo prema našoj jednoplemenoj braći [Hrvatima; P. K.] u trojednoj kraljevini, kao našim prvim susjedom. Pošto je raskinuta sveza, koja nas htjede pripojiti Frankfurtu, možemo puno lasnije a i moramo svimi zakonitima sredstvi nove naravite, unutar Austrije utanačiti saveze, ako želimo na čvrstih stajati nogu. Tu okolnost valja osobito uvažiti, kada se bude revidirao naš slovenski; P. K.] politički program.«²⁸³

Uredništvo *Pozora*, koji je do kraja rujna uređivao B. Šulek, objavilo je taj dopis iz *Zukunfta* i zaključilo da je nužno da ideja o »jugoslavenskoj skupini« nađe što više pristaša i u slovenskih narodnjaka. Smatralo je da će se Hrvati i Slovenci moći slobodno razvijati i uspješno oduprijeti vanjskim opasnostima samo ako stupe u »tjesniji savez« — u jugoslavensku političku i državnu zajednicu.²⁸⁴

Ideju o osnivanju »jugoslavenske skupine« hrvatski i slovenski narodnjaci temeljili su na pretpostavci o uređenju Habsburške Monarhije na federativnom principu. Ipak, iako su hrvatski narodnjaci nakon neuspjela pregovora s Mađarima u načelu jedinstveno zastupali ideju o federativnom uređenju Monarhije, *Narodno-liberalna stranka* je postala oprezna i prema Pešti i prema Beču, o čemu je *Pozor* otvoreno pisao: »Znajući, da za sada neima prilike, da bi u Austriji ikoje abstraktno načelo nadvladalo, nismo niti idealni federalisti, niti osorni dualisti, al niti tajni centralisti.«²⁸⁵

Međutim, *Sviet* je upozoravao *Pozor* da se hrvatsko pitanje i osnivanje »jugoslavenske skupine« može riješiti jedino u federativno uređenoj Monar-

²⁸² J. Sidak, Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća, n. dj., 334.

²⁸³ *Pozor* 257, 21. rujna 1866, 1010.

²⁸⁴ Na ist. mjestu; dopis anonimnog Slovenca uredništvo *Pozora* je popratilo riječima: »Radostnim srcem pozdravljamo ovu izjavu rodoljubivoga Slovenca, pa želimo iskreno, da ova ideja nađe što više pristaša u naše slovenske braće, jer samo tjesnijim savezom među Hrvatima i Slovencima moći će oba srodna si naroda uspješno napredovati, svoju snagu slobodnije razvijati te se uspješnije opirati svakoj protivnoj nam preponderanciji.« Gajeva *Narodne novine* (br. 216, 20. rujna 1866, 2), koje su ranijih godina pomno pratile razvoj narodnog pokreta u Slovenaca, također su objavile taj članak.

²⁸⁵ *Pozor* 261, 26. rujna 1866, 1025.

hiji, pa je pozivao hrvatske narodnjake da dosljedno zastupaju politiku federalizma.¹²⁶

Hrvatski narodnjaci su svoju nacionalnu politiku gradili na koncepciji hrvatskoga državnog prava, koju nisu smjeli napustiti jer bi se u tom slučaju morali odreći zahtjeva za cjelokupnošću hrvatskih pokrajina. Oni su ideju federalizma i, u vezi s tim, misao o jugoslavenskoj političkoj zajednici, prihvatili utoliko ukoliko su spomenute političke koncepcije omogućavale teritorijalno ujedinjenje hrvatskih pokrajina i njihovu državnu samostalnost.¹²⁷

Pa ipak, uza svu neizvjesnost i sumnju u ispravnost rješavanja državnopravnog pitanja u Monarhiji, *Narodno-liberalna stranka* pomno je pratila razvoj ideje o federalizmu. Upravo je zato *Pozor* objavio federalističku koncepciju koje je zagovarao list *Zukunft*. Nasuprot dualizmu, te su bečke novine zagovarale federativno uređenje Habsburške Monarhije na temelju načela narodnog i prirodnog prava. Državu su podijelile u šest »krumovina«, koje bi međusobno bile povezane zajedničkim poslovima: ratnim i trgovačkim, vanjskom politikom i financijama. Ali *Zukunft* nije dosljedno poštivao princip narodnosti, jer iako bi, po njegovoj federalističkoj koncepciji, hrvatski i slovenske pokrajine tvorile posebnu »krumovinu«, on je vojvođanske Srbe uklonio u kraljevinu Ugarsku. Polazeći u osnovi od istih načela, ali s boljim poznavanjem nacionalnih odnosa u Monarhiji, *Pozor* je pisao »da bi posve shodno bilo, kad bi se svi južni Slaveni [u Monarhiji; P. K.] u jednu krunu spojili, tim više, što su im i jezik i interesi gotovo isti. Osobito bi to koristno bilo u pogledu trgovačko-pomorskom; jer svekoliko austrijsko more drže sada austrijski južni Slavnjani: bilo bi dakle u interesu svekolike monarhije, da se ti poslovi koncentriraju — al ne u Beču, nego 'na licu mjesta'«. ¹²⁸

Iako je na kraju članka, koji je nesumnjivo potekao iz pera urednika *Pozora* B. Suleka, autor posumnjao u spremnost austrijske vlade da prihvati takvu koncepciju, ipak je njeno značenje važno utoliko što ona odražava tadašnju jugoslavensku politiku hrvatskih narodnjaka, koji su, polazeći od nacionalnih i političkih interesa i potrebe za stvaranjem jedinstvenoga jugoslavenskog tržišta, izrazili misao o okupljanju jugoslavenskih naroda u Monarhiji u jednu političku i državnu zajednicu.

U osnovi, bio je to onaj isti jugoslavenski politički program koji je hrvatska politika prvi put izrazila i pokušala izvesti za revolucije 1848. godine.¹²⁹ Na takvo gledište nesumnjivo je utjecao B. Sulek, koji je 1848—1849. zagovarao iste ideje.¹³⁰ On je, međutim, uskoro napustio uredništvo *Pozora*, a na dužnost urednika od 1. listopada 1866. došao je ponovo I. Perkovac. Pod njegovim će utjecajem ideja o jugoslavenskoj političkoj zajednici u pogledu postupnosti njena ostvarivanja doživjeti u *Pozoru* stanovitu promjenu.

¹²⁶ *Sviet* 139, 19. rujna 1866, 1.

¹²⁷ List *Narodno-liberalne stranke Pozor* je 26. rujna 1866. jasno izrazio tu misao: »Mi nismo nikada tajili, da smo prijatelji te ideje [federalističke; P. K.]; samo neka se od nas nezabtieva, da svoja pozitivna ustavna prava žrtvuemo ideji federalizma, najpače kako ga je bio Schmerling zamislio. Dok nebudemo vidjeli, da je pravoj federaciji sat udario, nećemo lakoumno puštati iz ruku ono, što zbilja imamo.«

¹²⁸ *Pozor* 261, 26. rujna 1866, 1025.

¹²⁹ P. Korunić, *Jugoslavenska ideja ...*, n. dj.

¹³⁰ Na ist. mjestu.

Uza sve to, hrvatski narodnjaci su u načelu zastupali jedinstvenu jugoslavensku ideologiju. Oni su vjerovali da postoje pojedinačne nacionalne svijesti u Južnih Slavena i, u vezi s tim, smatrali su jugoslavensku ideju nadnacionalnom i političkom kategorijom te su u hrvatski nacionalni i politički program, koji su prilagođavali političkom razvoju u Habsburškoj Monarhiji i izvan nje, ugradili koncepciju o osnivanju jugoslavenske političke i državne zajednice uređene na federativnoj osnovi. Bili su svjesni da se jugoslavenska politička zajednica može ostvariti samo etapno, jer društvene snage i političke prilike drugo nisu dopuštale. A do tada, polazeći od iluzije, naslijeđene od ilirizma, o mogućnosti stvaranja jedinstvene i zajedničke jugoslavenske književnosti i kulture, smatrali su da jezik i književnost treba da povežu sve Južne Slavene s njihovim centrom u Zagrebu: Jugoslavenskom akademijom i Sveučilištem. Zato je, osuđujući I. Kukuljevića što se odrekao članstva Akademije, *Pozor* zaključio da Jugoslavenska akademija treba da predstavlja »živu sliku cjeline Jugoslavenvstva«.¹⁴¹

Pod uredništvom I. Perkovca *Pozor* je od početka listopada 1866. o pristupu stvaranja jugoslavenske političke i državne zajednice izražavo misao da, prije svega, treba da se svaki od jugoslavenskih naroda u nacionalnom i političkom smislu konstituiraju. Svako političko sjedinjavanje više jugoslavenskih naroda u državnu zajednicu prije toga smatrao je, s obzirom na njihov nacionalni, društveni i politički razvoj i neriješeno državopravno pitanje u Monarhiji, preuranjenim. Ali je, ipak, isticao da je prijeko potrebno širiti ideju o jugoslavenskoj zajednici, koja malim jugoslavenskim narodima može pružiti zaštitu od vanjskih neprijatelja i omogućiti im dalji slobodni nacionalni, politički i kulturni razvoj. Dakle, smatrao je da svaki od jugoslavenskih naroda u svoj nacionalni program treba da unese ideju o zajednici Južnih Slavena.

Pitanje o osnivanju »jugoslavenske skupine« — o sjedinjenju Hrvata, Slovenaca i vojvođanskih Srba u državnu zajednicu, koju su ideju, pod utjecajem federalističke koncepcije, u kolovozu 1866. zagovarale zagrebačke novine *Pozor* i *Sviet*, praški list *Die Politik*, pruski vladin list *Norddeutsche Allgemeine Zeitung* i bečki *Die Zukunft* — ponovo je potkraj rujna i početkom listopada 1866. pokrenuo slovenski list *Slovenec*, koji je A. Einspieler izdavao u Celovcu.

U širem okviru slovenskoga nacionalnog i političkog programa »Zedinjene Slovenije«,¹⁴² slovenski narodnjaci su zastupali ideju o osnivanju »jugoslavenske skupine«, koja bi tvorila jednu od jedinica u federativno uređenoj Habsburškoj Monarhiji.¹⁴³ Polazeći od slovenske nacionalne individualnosti i zahtjeva za teritorijalno ujedinjenje slovenskih pokrajina u jednu političku

¹⁴¹ *Pozor* 266, 2. listopada 1866, 1045.

¹⁴² O razvoju slovenskog nacionalnog i političkog programa u šezdesetim godinama XIX. stoljeća usp.: F. Zwitter, J. Šidak i V. Bogdanov, Nacionalni problemi u habsburškoj monarhiji, Ljubljana 1962; F. Zwitter, Slovenski politični prerod XIX. stoljeća ..., n. dj.; F. Gestrin — V. Melik, Slovenska zgodovina ..., n. dj.; I. Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična i slovsvena zgodovina 1848—1895, II—IV, n. dj.; Zgodovina Slovencev, grupa autora, izdanje »Cankarjeva založba«, Ljubljana 1979; V. Melik, O razvoju slovenske nacionalno-politične zavesti 1861—1918, ZC XXIV, 1970.

¹⁴³ *Slovenec* 78, 29. rujna 1866, 311; 80, 6. listopada 1866, 319. Usp. i V. Melik, Slovenci i jugoslovensko pitanje u doba Ujedinjenja omladine srpske, Zbornik radova: Ujedinjena omladina srpska, Novi Sad 1968, 324.

cjelinu,¹¹⁴ te načela o slobodnom opredjeljenju Slovenaca za »jugoslavensku skupinu«, *Slovenec* je 6. listopada 1866. objavio politički program u kojemu se traži: 1. da se slovenskom narodu povрати upravna i zemljišna cjelovitost i 2. da mu se dopusti da stupi s Hrvatima u »uži savez« i da preko svoga Zemaljskog sabora pregovara s Hrvatskim saborom o državnopravnom odnosu između »slovenske skupine« (Slovenije) i Trojedine kraljevine.¹¹⁵

Nepoznati slovenski narodnjak zatim je u tom opširnom programatskom članku izložio zamisao o političkom i državnopravnom odnosu između Slovenije i Hrvatske. Taj je članak u cijelosti objavio 10. listopada *Pozor* bez komentara.¹¹⁶ Odgovor na nj, usklađen s tadašnjim političkim programom *Narodno-liberalne stranke*, pojavio se tek potkraj listopada 1866. u opširnim člancima koje je napisao I. Perkovac.

Slovenski politički program, u kojemu je sadržana ideja o državnopravnom sjedinjenju Slovenije i Trojedne kraljevine u »jugoslavensku skupinu«, isti dan je objavio i *Sviet*,¹¹⁷ u kojemu je *Narodno-samostalna stranka sve* određenije zastupala gledište o sjedinjavanju Južnih Slavena u Monarhiji i, u vezi s tim, o rješavanju »istočnog« pitanja.

Već nakon pobjede Pruske nad Austrijom *Sviet* je sve više pažnje posvećivao »istočnom« pitanju. Nadajući se njegovu skorom rješenju, savjetovao je austrijskoj vladi da se zainteresira za rješavanje »istočnog« pitanja ne samo zbog političkih nego i ekonomskih potreba.¹¹⁸ Već 26. rujna uvodničar je ocijenio da se rasplet »istočnog« pitanja »velikom hitrinom« približava.¹¹⁹ Smatrao je da oslobodilačke težnje kršćana u Turskoj nisu usmjerene protiv Austrije, već, štoviše, da se njima »valja uslijed same naravi osloniti na prijateljstvo, obranu Austrije«. Zato je austrijskoj vladi savjetovao da promijeni dotadašnju politiku prema Turskoj i da se odlučno zauzme za oslobađanje balkanskih Slavena, a to je, po njemu, najvažnija zadaća Austrije pošto je istisnuta iz Njemačkog saveza.

Ali, da bi politička »mislija« Austrije na istoku bila uspješna, ona mora ostvariti načelo narodne ravnopravnosti i urediti državu na federativnom principu, čime će pridobiti i slavenske narode pod Turskom. Budući da je smatrao da Austrija, i to slavenska Austrija, treba da pomogne riješiti »istočno« pitanje, jer na istoku leži njena budućnost, uvodničar je 29. rujna 1866. u članku »Istočno pitanje i Austrija« istakao¹²⁰ da ona, u savezu s Rusijom, treba da pomogne balkanskim narodima u njihovu oslobodađu, za što su također zainteresirani Južni Slaveni u Monarhiji: »Nebi dakle preostao nego savez s Rusijom, koje se države interes u Turskoj najjače i najbliže dotiče interesa našega, koji živimo na jugu Austrije, a po nama i živoga interesa Austrije same«.

Isto gledište zastupao je nepoznati Čeh u listu *Die Zukunft*.¹²¹ I on je smatrao da Austrija u savezu s Rusijom treba da riješi »istočno« pitanje i pomogne osloboditi balkanske narode, koje može pridobiti za sebe ako zadovolji političke zahtjeve Južnih Slavena u Monarhiji.

¹¹⁴ *Slovenec* 78, 29. rujna 1866, 311; 79, 3. listopada 1866, 315.

¹¹⁵ *Slovenec* 80, 6. listopada 1866, 319—320.

¹¹⁶ *Pozor* 273, 10. listopada 1866, 1075.

¹¹⁷ *Sviet* 157, 10. listopada 1866, 1—2.

¹¹⁸ *Sviet* 139, 19. rujna 1866, 1.

¹¹⁹ *Sviet* 145, 26. rujna 1866, 1.

¹²⁰ *Sviet* 148, 29. rujna 1866, 1.

¹²¹ U članku »Istočno pitanje«, koji je prenio *Sviet* 152, 3. listopada 1866, 1.

Prema tome, *Narodno-samostalna stranka* je bila uvjerena da se bliži rješenje »istočnog« pitanja, koje će, kako je to isticao njen list *Sviet*, pokrenuti niz drugih pitanja. Nadała se da će Austrija, zajedno s Rusijom, osloboditi i sjediniti balkanske narode. Ali, prije toga, austrijska vlada mora prihvatiti načelo ravnopravnosti i urediti Monarhiju na federativnom principu. U jednom od njenih federalnih država treba da se sjedine Hrvati, Slovenci i vojvođanski Srbi. Time bi napokon bilo riješeno hrvatsko i slovensko pitanje. Preko »jugoslavenske skupine« Austrija bi se u ekonomskom, trgovačkom, a u budućnosti i u političkom pogledu povezala s balkanskim Slavenima.

Zastupajući takvo gledište, *Narodno-samostalna stranka* nije, dakle, namijenila Austriji zadaću da ispod turske potčinjenosti osvoji balkanske narode, već da im pomogne da se oslobode i da osnuju federativnu državnu zajednicu, koja bi stupila s Austrijom u prijateljski savez.

To je stajalište u potpunosti izrazio *Sviet* 10. listopada 1866. godine.¹²¹ Najprije je u jednom od uvodnih članaka pod naslovom »Istočno pitanje i južni Slaveni« zastupao gledište, koje je nesumnjivo bilo službeno gledište *Narodno-samostalne stranke*, o odnosu austrijske vlade prema »istočnom« pitanju i sjedinjenju Južnih Slavena izvan Monarhije. Autor članka je mislio da će rješavanje »istočnog« pitanja uskoro započeti, pa je ocijenio da će Bugari, Srbi, Bošnjaci, Hercegovci i Crnogorci imati »važnu ulogu u rješanju istočnoga pitanja, oni bi imali biti utemeljitelji neovisne slavjanske države na jugu europskom.« Upravo to »povijesno zvanje« Južnih Slavena ima »uza svoju posebnu važnost«, također, »veliku znamenitost« i za »austrijske Slavljane«, a posebno za jugoslavenske narode u Habsburškoj Monarhiji.

Postanak »nove neovisne slavjanske države na razvalinama osmanskog carstva imao bi veliki upliv ne samo na Austriju, već i na sav slavjanski svijet u Europi uobče« — zaključio je *Sviet*. Austrija bi, po njemu, umjesto njemačke, morala prihvatiti i »prikloniti« se »slavjanskoj politici«. Uvodničar je na kraju zaključio da bi se postankom »južno-slavenske države na razvalinama današnje Turske«, kojoj bi se u federativnu zajednicu pridružili i ostali balkanski narodi, ne samo ubrzalo rješavanje državnopravnog pitanja u Habsburškoj Monarhiji na temelju politike federalizma nego bi se time ujedno postigla evropska »ravnoteža« sila i Evropa bi se riješila nesigurnog »istočnog« pitanja.

Ideju o jugoslavenskom političkom savezu unutar Habsburške Monarhije zastupao je *Sviet* u istom broju od 10. listopada 1866. u drugom uvodnom članku pod naslovom »Jugoslavenski skup«.¹²² U njemu je prenio članak iz lista *Slovenec*¹²³ u kojemu je, kako je rečeno, nepoznati slovenski narodnjak u širem okviru slovenskoga nacionalnog i političkog programa »Zedinjene Slovenije« zastupao misao o državnopravnom sjedinjenju Slovenije i Trojedne kraljevine.

U uvodu tog članka *Sviet* je, nasuprot *Zastavi* koja je pisala da, odbacujući ideju federalizma, vojvođanski Srbi žele da »narodu i narodnosti našoj politički život u zemljah ugarske krune osiguraju«,¹²⁴ zagovarao politiku federalizma i, na temelju odluka Hrvatskog sabora za revolucije 1848, sjedinjenje Hrvata, Slovenaca i vojvođanskih Srba u jednu od jedinica unutar federativ-

¹²¹ *Sviet* 157, 10. listopada 1866, 1.

¹²² Na ist. mjestu, str. 1—2.

¹²³ *Slovenec* 80, 6. listopada 1866, 319—320.

¹²⁴ *Sviet* 156, 9. listopada 1866, 3.

no uređene Monarhije: »S velikim zadovoljstvom bilježimo da su slovenski listovi počeli otvoreno raditi, u onom smislu, u kom smo ljetos¹²⁶ u ovom listu već opetovano pisali, naime, da se u jedinstvenoj velevlastnoj Austriji sačinila grupa jugoslavenska za trojedinu kraljevinu sa srbskom vojvodinom u smislu čl. XI g. 1848 te sa slovenskom pokrajinom. [...] Celovački 'Slovenec', dokazav, da je Slovencem treba što širja samouprava, pa zato samostalna slovenska grupa, želi, da se ta njihova grupa, uže spoji s trojedinom kraljevinom i zato veli: Neka se osnuje jugoslavenska skupina, jer bismo tako sjedinjeni mnogo bolje mogli napredovati, pošto bi takvo sdruživanje i ovim i onim davalo veću moć i snagu.«

Budući da se u vezi s osnivanjem »jugoslavenske skupine« držala odlukā Hrvatskog sabora za revolucije 1848, razumije se da je *Narodno-samostalna stranka* također usvojila načelo o jezičnom i nacionalnom opredjeljenju i zahtjev za državopravno sjedinjenje Južnih Slavena u Monarhiji.

Svoju austroslavističku, federalističku i jugoslavensku politiku *Narodno-samostalna stranka* je zastupala 16. listopada 1866. u programatskom članku pod naslovom »Sad je hora!¹²⁷ Na njegov sadržaj utjecali su zacijelo I. Kukuljević, I. Mažuranić i I. Vončina. U njemu su također izložena politička gledišta koja su hrvatski narodnjaci prvi put zastupali za revolucije 1848. U članku se polazi od gledišta da njemačka i talijanska politika austrijske vlade, politika Mađara i Turske, te napokon evropska diplomacija teže za tim »da se zaustavi u svojem napredku slavenstvo, napose austrijsko slavenstvo, a osobito jugo-slavenstvo.« Međutim, na osnovi politike austroslavizma, federalizma i ideje o jugoslavenskoj državnoj zajednici zaključeno je da bi se »razvitkom slavenstva u Austriji«: 1. spriječilo stvaranje Velike Njemačke od Baltika do Jadranskog mora; 2. spriječilo ostvarenje težnje da Jadransko more postane talijansko i da Italija anketira Istru, Hrvatsko primorje i Dalmaciju; 3. spriječilo stvaranje Magyarországa od Karpata do Jadranskog mora i 4. ubrzalo rješavanje »istočnog« pitanja »iz kojega mora po Austriju nastati bolja budućnost«.

Kao i hrvatski narodnjaci krajem 1849. godine,¹²⁸ taj je članak namijenio Austriji, i to »slavenskoj Austriji«, zadaću da »zavlada istokom slavenskinu« i sjedini Južne Slavene, ali, naravno, ne osvajanjem, već na taj način što bi, nakon uređenja na »slavensko-federativnoj« osnovi, pridobila za sebe kao saveznike ostale Slavene na Balkanu. Na taj bi način »slavenska Austrija na istoku« postala jedino sposobna da se suprotstavi »panslavističkom političkom fantomu« i da umiri Evropu »proti političkoj toj grozi«. Zastupajući, dakle, mišljenje da »na istoku naravni razvitak slavenstva ide na to, da tamo slavenska Austrija zavlada«, *Narodno-samostalna stranka* je smatrala da je, u skladu s politikom o evropskoj »ravnoteži« sila, u interesu Evrope da se na istoku osnuje »jaka i jedinstvena država«, koja bi se mogla odlučno suprotstaviti panslavizmu, velikonjemačkoj ideji i mađarskim nastojanjima.

Međutim, da bi Austrija mogla ispuniti svoju zadaću, ona treba da prihvati jedino moguću politiku, koja je može spasiti od rasula i vanjske opasnosti, i to »slavensku politiku«, a »slavenska politika u sadašnjem stadiju

¹²⁶ *Sviet* 118, 24. kolovoza 1866, 1. Vidi bilj. br. 94 i odgovarajući dio teksta.

¹²⁷ Grčki hora!, lat. tempus opportunum — vrijeme, zgodno vrijeme, prigoda. *Sviet* 162, 16. listopada 1866, 1—2.

¹²⁸ Usp. P. Korunić, *Jugoslavenska ideja* ..., n. dj.

jest federativna. »Slavska Austrija« treba da se uredi na osnovi federalizma i narodne ravnopravnosti, te načela o prirodnom i narodnom pravu, a »historijsko pravo debita cum reverentia ad acta«. Nasuprot njemačkoj, mađarskoj i talijanskoj politici, te nasuprot centralizmu i dualizmu austrijska vlada treba da prihvati »slavensko-austrijsku« federalističku politiku i da uspostavi »narodnu ravnopravnost« u Monarhiji. Jedino bi na taj način austrijski Slaveni i »napose mi Jugoslaveni« postigli »svoju svrhu« koju im je »opredielila Providnost«, a to je razvoj na kulturnom i prosvjetnom polju i narodno ujedinjenje.

Na kraju svoga programatskog članka, o kojemu je riječ, *Narodno-samostalna stranka* je, u skladu s politikom austroslavizma i federalizma, osnovanog na jezično-nacionalnom a ne na historijskom principu, pozvala slavenske narode u Monarhiji na »slogu« i zajedničko djelovanje radi stvaranja jedinstvenoga slavenskoga političkog foruma. »U Austriji nije do sada bilo pravoga organiziranoga političkog jedinstvenoga austrijskoga slavenskoga faktora, s kojim bi se bila mogla Austrija u dogovor upustiti. Tu je uprav polje političke naše solidarnosti a ne u zaprašenih člancih corpus jurisa.« Svi austrijski Slaveni treba da se slože u dva osnovna politička činioca: u opstanku »Austrije i slavensko-austrijskog zajedništva« i uz to u ideji o federativnom uređenju Monarhije. »Sad se radi o tom, da se skrši centralizam i dualizam. Sad je tomu hora. A nestat će je do malo.« U skladu sa zahtjevom za osnivanje jugoslavenske državne zajednice autori toga programatskog članka pozivali su poglavito Slovence i vojvođanske Srbe na zajedničko djelovanje. Međutim, s vojvođanskim Srbima, koji su smatrali da u okviru ugarske krunne treba da riješe svoje pitanje i koji su u načelu zastupali dualističku politiku, hrvatski narodnjaci nisu nalazili zajednički jezik. Te su činjenice bili svjesni, pa su istakli da se Slovenci, »koji s nami imaju jedan te isti politički i narodni interes, jamačno neće oglušiti našem pozivu.«

I doista, ideja o sjedinjenju Slovenije s Trojedinom kraljevinom sve se više širila u Slovenaca, tako da su gradački list *Telegraf* i bečke novine upozoravale državnog ministra na tu težnju u slovenskih narodnjaka.¹²⁹

Narodno-liberalna stranka se u osnovnim političkim gledištima sve više približavala politici *Narodno-samostalne stranke*.

Odgovarajući na pitanje, koje su postavile *Narodne Novine*, koja politička načela narodni poslanici treba da zastupaju u Saboru, I. Perkovac je u *Pozoru* izjavio da osnovna zadaća političke djelatnosti svih hrvatskih stranaka treba da bude: težnja za ujedinjenjem hrvatskih zemalja u »jedno političko tijelo.«¹³⁰ Jer, zaključio je on, uzaludno je govoriti o sjedinjavanju sa Slovincima, o jugoslavenstvu, kada Hrvati nisu postigli osnovni preduvjet za takvu politiku: »koja nam je korist govoriti o politici od Soče do Triglava, od Drave i do Muře, kad ona neobuhvaća još ni sve i onako uzane domovine?«¹³¹ Raspad Njemačkog saveza i političke promjene u Habsburškoj Monarhiji i sve otvoreniji zahtjevi za rješavanje »istočnog« pitanja treba da potaknu hrvatske narodnjake da jedinstveno i odlučno zahtijevaju teritorijalno ujedinjenje hrvatskih pokrajina, a »uz zemljišnu cjelovitost tražimo mi vazda i autonomiju u njekojih poslovih«, a ti su »izbrojeni« u čl. XLII. Hrvatskog sabora iz 1861. Iako je posumnjao u ostvarenje ideje federalizma, ipak je zak-

¹²⁹ *Sviet* 165, 19. listopada 1866, 3.

¹³⁰ *Pozor* 277, 15. listopada 1866, 1085.

¹³¹ Na ist. mjestu.

ljućio da je federativni sistem »najpravedniji i najshodniji za nas i za svu Monarkiju, te bi trebalo da o tom i samo o tom nastojimo«. Međutim, po njemu, državnoopravno rješenje i federativno uređenje u Habsburškoj Monarhiji ne ovisi samo o političkoj snazi pojedinih njenih naroda, nego i o daljem razvoju evropske politike, a u prvom redu o rješenju njemačkog i »istočnog« pitanja.¹²²

U prilikama opće političke neizvjesnosti Perkovac je smatrao da hrvatska politika treba da počiva na temeljima »realne politike«. Uza sve to, držao je da hrvatska politika, nasuprot centralizmu i dualizmu koji bi kočili dalji slobodni razvoj hrvatskog naroda, treba da polazi od političkih kategorija austroslavizma, federalizma i ideje o jugoslavenskoj političkoj zajednici. Jer, bez obzira na to hoće li »interesi svih slavenskih plemena u Austriji do vieka biti zajednički«, neosporno je da moraju »bar za sada uzajamnost gojiti«. Osim toga, neosporno je i to »da su jugoslavenska plemena po svem, što narodni život sačinjava, upućena na zajednicu, kojoj se forma može naći različita. Kako Niemština sve to jače navaljuje na istok, moraju Hrvati biti podporom Slovenceh; jer to će svatko lahko dokučiti, da Slovincem nebi bilo nikakve budućnosti, kad bi na pr. mjesto Hrvatah između Sutle, Save i Une kakvo tuđe pleme sjedilo. Ovo je najjasniji dokaz tomu, da će se raditi u prilog jugoslavenske zajednice, koja se kao takova za sada još ne može politički ni očitovati, ako se [ne; P. K.] budu Hrvati jačali. Zajednica jugoslavenska okriepit će se podrugim milijunom duša, ako se trojedinoj kraljevini povrati njezina zakonita cjelokupnost. O tom bi dakele trebalo prije svega nastojati, i to bi bila po našem mnenju praktična politika.«¹²³

Usklađujući odnos društvenih, ekonomskih i političkih snaga u zemlji, i uopće u jugoslavenskih naroda, s političkim prilikama u Monarhiji i izvan nje, Perkovac je dakele otklonio mogućnost da se u tadašnjim složenim okolnostima može osnovati jugoslavenska politička zajednica. Ipak je, sažimajući politički program *Narodno-liberalne stranke*, velikonjemačkoj ideji i mađarskoj politici, koje su poglavito prijetile hrvatskom i slovenskom nacionalnom biću, suprotstavio ideju o jugoslavenskoj državnoj zajednici, koja, po njemu, treba da bude sastavni dio političkog i nacionalnog programa svih jugoslavenskih naroda. Jugoslavenska zajednica ostvarit će se, po njemu, legalnim putem, i to na dva načina: u političkom pogledu — etapno, a prvi i osnovni korak jest političko i nacionalno konstituiranje pojedinih jugoslavenskih naroda. Tek zatim sjedinit će se pojedini od njih (npr. Hrvati i Slovenci) u državnoopravnu zajednicu, i na kraju sjedinit će se svi Južni Slaveni u jednu državu. Osim toga, »jugoslavenskoj zajednici« »pomoći« će se ujedinjenjem Južnih Slavena u jeziku, književnosti i kulturi sa središtem u Jugoslavenskoj akademiji i Sveučilištu u Zagrebu.¹²⁴

¹²² Pozor 278, 16. listopada 1866, 1089.

¹²³ Pozor 280, 18. listopada 1866, 1097.

¹²⁴ Na ist. mjestu: »Bio bi ili nepravedan ili bi radio bez razloga« — pisao je Perkovac — »tko bi iz toga hotio izvesti, da mi nismo prijatelji Slavenstva; dapače mi želimo, da bar naša zajednica na jugu, na koliko se to može postići redovitim putem, ne bude tlapnja, već živa istina i zato se osvrćemo na sam život plemenah jugoslavenskih i na konkretne forme toga života. A što ćemo raditi dotle, dok se Slavenstvo i Jugoslavenstvo nerazvije ovim naravnim i zato dugotrajnim putem? Nastojati ćemo oko poznatoga nam cilja po mogućnosti i zato treba da nam politika bude realna. Nu tim još nije riješeno pitanje o uređenju države [Habsburške Monarhije; P. K.], koje je vrlo prešno, te se je bojati, da će to drugi učiniti bez nas, na svoju korist a našu štetu.«

Ipak su se u hrvatskih narodnjaka, koji su bili okupljeni oko *Pozora*, pojavila različita mišljenja o putu i načinu stvaranja jugoslavenskog saveza, a ona su bila odraz složenih političkih prilika i neizvjesnosti o njihovu daljem razvoju.

Još prije početka austrijsko-pruskog rata 1866. Napoleon III. je za ustupanje Mletačke nudio Austriji Bosnu, o čemu su nakon završetka rata pariški listovi otvoreno pisali.¹²⁸ Protiv tog prijedloga ustala je beogradska štampa, i zaključila da Srbija ima jedino pravo »pridružiti« Bosnu i Hercegovinu. Jedan od takvih dopisa, objavljen u *Zasiavi*, preveden je i objavljen u listu *L'indépendance belge*. U njemu se tvrdilo da su se francuska i evropska politika uopće, nudeći Austriji Bosnu i Hercegovinu, »ogriješile« o načelo narodnosti. Jer, te su zemlje srpske pa Bosna i Hercegovina treba da »traže svoj Piemont« u Srbiji: »Bosna i Hercegovina zemlje su posve srbske, koje su njeakoč, u četrnaestom vieku, sačinjavale diel velikoga srbskoga carstva, stanovnici njihovi govore i danas isti jezik, te imaju iste običaje kao i Srbi kneževine. Hotjeti sjediniti Bosnu i Hercegovnu s Austrijom, to znači zadati smrtni udarac Srbiji [...]«¹²⁹

Polazeći tim povodom od ideje o »jugoslavenskoj skupini«, politike austroslavizma i federalizma i mišljenja o »ravnoteži« evropskih država, uvođničar V. M., koji ja zacijelo pripadao užem krugu istaknutih narodnjaka u hrvatskoj *Narodno-liberalnoj stranci*, namijenio je Austriji zadaću da, pošto je izgubila utjecaj u Njemačkom savezu, sudjeluje u rješavanju »istočnog« pitanja, da zauzme Bosnu i Hercegovinu, pridruži ih »jugoslavenskoj skupini« i suprotstavi se ruskom utjecaju u Podunavlju.¹³⁰

Po njegovu gledištu, Austrija bi osvajanjem Bosne i Hercegovine prije svega uspostavila »ravnotežu njezinih kraljevina«, koja je poremećena »prevagom« Ugarske, te bi jedino na taj način pridonijela pobjedi načela federalizma nad dualizmom. Osim toga, smatrao je da je zbog »evropske ravnoteže« sila potrebno »da bude Austrija više usriedena na istoku.«¹³¹ Polazeći, dakle, od gledišta da se male državnice, u vrijeme velikih narodnih pokreta, ne mogu održati samostalno i sumnjajući u mogućnost stvaranja balkanske konfederacije između Srbije, Rumunjske, Bugarske i Grčke, taj je hrvatski narodnjak opravdao postojanje Habsburške Monarhije ne samo zbog održanja evropske ravnoteže sila već prije svega zbog toga jer je u njezinu okviru vidio jedinu mogućnost stvaranja jugoslavenske zajednice, koja bi se osnovala oko Tro-

¹²⁸ *Pozor* 281, 19. listopada 1866, 1101.

¹²⁹ Dio tog članka objavio je *Pozor* 19. listopada 1866. i uklopio ga u uvodni članak koji slijedi.

¹³⁰ *Pozor* 281, 19. listopada 1866, 1101: »Rumunjska, Srbska i Grčka, ma kako se povećale u Turskoj, nebi mogle odoljeti, ma se i svezale [sjedinite u balkanski savez; P. K.], sjevernomu gorostasu, koji će u sto godina još više uzrasti. Naravno je, da Napoleon III osniva na Austriji, usriedenoj na istoku Bosnom i Hercegovinom, moguć otpor Rusiji, koja bi inače lako zaokupila i sjevernu obalu Jadranskoga mora. Niti je Dalmacija od Italije, niti Bosna sa Hercegovinom (makar se i sjedinile sa Srbijom) sigurna od Rusije, ako se Austrija nestoči na istoku; samo u tom slučaju može se i Poljska na sjeveru kao država opet osnovati, da Rusiju ograniči i Njemačku umanjí.«

¹³¹ Na ist. mjestu: »Očevidno bi nestalo ravnoteže evropejskih država bez jake Austrije, koja bi, osim Ceske, Ugarske, Slovenije, njemačkih nasljednih pokrajina, posjedovala i trojednu kraljevinu, te bi ovu potonju imala popuniti tako, da pritegne Bosnu, te zaokruži svoju istočnu granicu, pa i na moru postane velevlad na prama Rusiji.«

jedne kraljevine kao »jezgra Jugoslavenstva«: »Zato nam neće zamjeriti srbski listovi, ako mi Jugoslaveni, većinom u Austriji živeći, želimo pritegnuti jedan diel sunarodnika u savez država austrijskih. Mi neželimo, barem ne voljom naroda, ostati razciepani: mi želimo, da naše primorje od Soče do Bokane procvate; mi, akoprem ne najsrećniji, žudimo sjediniti braću, koja su svakako još nesrećnija; mi, posjedujuć zapadnu civilizaciju, nastojimo ju predati istoku, koji u barbarstvu čame. Hoće li nam to zamjeriti biogradski državnici? Nipošto, ako su razboriti.«

U načelu isto gledište zastupao je I. Perkovac 16. studenog 1866. u članku »Osebnost trojedine kraljevine«. U njemu je, također, namijenio Austriji zadaću da osvoji »Tursku Hrvatsku« i priključi je Trojedinoj kraljevini. Ali je srpske političare uvjeravao da Hrvati ne namjeravaju pri tom »osnovati osnovu, kako bi Austrija oslonjena o državno pravo trojedne kraljevine mogla što prije zauzeti Bosnu i Hercegovinu i tko zna koje još pokrajine.«¹²⁹

Međutim, srpska vlada upravo je tada težila da oslobodi Bosnu i Hercegovinu i pridruži ih Srbiji,¹³⁰ a za tu akciju pridobit će početkom 1867. ujedinjenu hrvatsku *Narodnu stranku* i sklopiti s njom zajednički jugoslavenski »Program«.¹³¹

Ipak valja istaći da je beogradski list *Vidov dan*, iako je Austriji osporavao pravo da osvoji Bosnu i Hercegovinu, u jednom slučaju podržao ideju o sjedinjenju Južnih Slavena u Monarhiji, smatrajući zacijelo, kao i hrvatski narodnjaci, da je to samo prvi korak ka sjedinjenju svih jugoslavenskih naroda. Mogli bismo, dakle, zaključiti da su te beogradske novine, ocjenjujući kao i hrvatski narodnjaci društvene snage u Južnih Slavena i političke prilike u Evropi, također zastupale koncepciju o etapnom stvaranju jugoslavenske zajednice, a nimalo revolucionarniju jugoslavensku politiku nije vodila ni srpska vlada.

Naime, dva dana ranije no što je I. Perkovac izložio zacijelo ne samo svoje mišljenje o slovenskom političkom programu, u kojemu je *Slovenec*, kako je rečeno, raspravljao o »jugoslavenskoj skupini«, odnosno o državno-pravnom sjedinjenju Slovenije i Trojedine kraljevine, *Pozor* je objavio¹³² gledište o tome iz beogradskega potuslužbenog lista *Vidov dan*:¹³³ »Mi južni Slovjeni stojimo na razkršću: ili pridruživši se jedni drugim spasimo svoju narodnost i političku autonomiju, ili pocjepavši se među sobom, da izgubimo i jedno i drugo na neprijateljskoj stihiji da služimo kao roblje.« Zastupajući takvo gledište, *Vidov dan* je podržao ideju o sjedinjenju Slovenaca i Hrvata

¹²⁹ *Pozor* 304, 16. studenog 1866, 1187.

¹³⁰ Usp. G. Jakšić i V. J. Vučković, *Spoljna politika Srbije ...*, n. dj.

¹³¹ Usp. V. J. Vučković, *Politička akcija Srbije ...*, n. dj., 273—281; G. Jakšić i V. J. Vučković, *Spoljna politika Srbije ...*, n. dj., 494—504, i naš prilog br. II.

¹³² *Pozor* 285, 24. listopada 1866, 1112—1113.

¹³³ Isti članak objavio je list *Narodno-samostalne stranke* s napomenom da *Vidov dan* u potpunosti odobrava težnje Slovenaca da se sjedine s Hrvatima videći u tome »lep korak jugoslavenskoj slozi«. *Sviet* 170, 25. listopada 1866, 2. Taj su članak objavile i Gajeve *Narodne novine* (br. 248, 27. listopada 1866) s napomenom: »Vidovdan' misli liepo; samo nam je žalibože primietiti, da se među braćom našom slovenskom po novijih izjavah još nije postiglo ono obće porazumljenje, koje bi nas ovlašćivalo na ovako povoljne dedukcije. Čini se nekako, da slovenski rododjubi nijesu još u ničem drugom složni, osim u zahtievanju narodne ravnopravnosti, a to nemože još nipošto biti program, već samo glavna ideja programa u jednostranom pravcu, to jest, u međusobnom odnošaju Slovenacah prema Niemcem i Talijanom.«

u jugoslavensku političku zajednicu i time opravdao stvaranje »jugoslavenske skupine« u Habsburškoj Monarhiji, i to kao prvi korak na putu k okupljanju svih jugoslavenskih naroda u državnu zajednicu.¹⁴ U skladu s tim mišljenjem, *Vidov dan* je, zastupajući u načelu isto gledište kao i hrvatski narodnjaci, polazio od spoznaje o postojanju pojedinačnih nacionalnih svijesti, te kulturne i političke posebnosti jugoslavenskih naroda i zagovarao njihovo sjedinjenje u državnu zajednicu isključivo zbog zaštite od vanjskih opasnosti i očuvanja nacionalnog bića.¹⁵

Odmah zatim, urednik *Pozora* I. Perkovac je počeo objavljivati opširne uvodne članke u tri nastavka pod zajedničkim naslovom »Slovenci«. Uzimajući ideju o jugoslavenskoj zajednici kao političku kategoriju, kao »postulat današnjeg vjeka«, kako se sâm izrazio, nužnu u nacionalnom i političkom programu Hrvata i Slovenaca, Perkovac je u tim člancima, usklađujući ih sa spomenutim prijedlozima koje je *Slovenec* izložio, raspravljao o sjedinjenju tih dvaju naroda. Nema sumnje da je pri tom svoje gledište uskladio s nacionalnim i političkim programom i jugoslavenskom koncepcijom *Narodno-liberalne stranke*, koju je kao urednik njena lista zastupao. Osnivanje jugoslavenske države Hrvata i Slovenaca, od koje su zajednice tih dvaju naroda hrvatski narodnjaci u svojoj jugoslavenskoj politici od 1848. uvijek polazili, ovisilo je, po mišljenju Perkovca, o rješenju državnopravnih pitanja u Habsburškoj Monarhiji i zatim o rješenju teritorijalnog i političkog ujedinjenja hrvatskih pokrajina na jednoj i slovenskih na drugoj strani. Osnivajući jugoslavensku koncepciju na temeljima »realne politike«, urednik *Pozora* je zaključio da od svih prepreka koje stoje na putu osnivanju hrvatsko-slovenskog saveza, koji po njemu u tadašnjim prilikama jedino dolazi u obzir, otklonjena je, nestankom Njemačkog saveza, jedna formalna zapreka političkom sjedinjenju Slovenije s Trojedinom kraljevinom. A upravo je to, zaključio je Perkovac, spriječilo slovenske rodoljube da se još 1865. prilikom stvaranja slovenskoga političkog programa u Mariboru, nisu izjasnili za jugoslavensku političku zajednicu.¹⁶

¹⁴ *Pozor* 285, 24. listopada 1866, 1112—1113: »Čitaoci naši, a naročito slovjenki, jamačno će se sjećati da smo proljetos predstavljali, da ne samo željeti treba, da se Slovenci pridruže Trojedinj kraljevini, nego da je to i probitačno i podjednako od koristi i njim i Hrvatima. Slovenci se u političkom pogledu moraju sjediniti s Hrvatima, jer tim jednim (načinom) i narodnost će se njihova spasiti i Hrvati imati veće snage, na koju bi se oslanjali tražeći svoja prava.«

¹⁵ Na ist. mjestu: »S naše je strane« — zaključio je *Vidov dan* — »više puta spominjano, pa i sad eto kažemo opet, da južnim Slovjennom treba samo da se sjedine a ne ujedine. Mi Slovjeni nemožemo trebati ni romanskoga centralizma ni germanskoga hegemonizma; svako slovjensko pleme vođi da živi slobodno u svojoj autonomiji i u svom narodnom krugu; ova je sloboda uvek pratila Slovjennina, gdje se god moraše skloniti od sablje osvjača. Južno-slovjenskoga sjedinjenja, gdje bi postojala sve samo, ravnopravna plemena, i ravnopravnost, to vrelo prave slobode, neka je uzo, koje će nas vezati. Sjedinjenjem Slovenaca s Trojedinom kraljevinom u dobitku su obie strane: moći će se i jednoj i drugoj uzvisiti važnost im dakle a time i narodni položaj njihov mora biti obezbjeđen, a počinjenosti kakovoj da nema mjesta. Ovak način sjedinjenja obrazac je, za kojim težimo i koji preporučujemo svim južnim Slovjennom. Južni Slovjeni moraju najposlje uvidjeti, da osim njihovog sobstvenoga sjedinjenja nema nikakva druga sredstva, koje bi ih u ova vremena, što će da dođu, a koja jamačno neće biti mirna, moglo održati da se na svojoj punopravnoj narodnoj osnovi nepotresu.«

¹⁶ Sačuvani izvori ne dopuštaju da upoznamo kakvo je stajalište zauzela *Narodno-liberalna stranka* prema programu slovenskih narodnjaka koji su donijeli 1865. u Mariboru, gdje su bili prisutni neki članovi stranke o kojoj je riječ. Međutim, *Narodno-samostalna stranka*, polazeći od politike federalizma i ideje o sjedinjenju

Zato je Perkovac smatrao posve ispravnim što su slovenski rodoljubi, nakon nestanka Njemačkog saveza, ocijenili da svoje nacionalno biće, od sve veće opasnosti izvana, mogu spasiti jedino u »jugoslavenskoj skupini« — u državnompravnom savezu s Trojedinom kraljevinom.

Protiv toga slovenskoga političkog programa ustale su njemačke novine u Austriji. Međutim, nasuprot gledištu njemačkih centralista i mađarskih dualista, koji su se protivili federativnom uređenju Monarhije i »državnom preustrojstvu jugoslavenskih zemalja«, Perkovac je pisao da Habsburška Monarhija treba da postane »savezna država od različitih zemalja«, a tada je »sasvim vjerojatno da će se manje zemlje prama srodnosti svojoj sakupiti u veće«. U tom slučaju slovenske pokrajine ne mogu »ostati uz njemački narod« već će se sjediniti s Hrvatima. Prema tome, zaključio je Perkovac, s koncepcijom o jugoslavenskoj političkoj zajednici moraju računati ne samo jugoslavenski narodi nego i austrijski i mađarski državnici.¹⁴⁷

Ali, protiv političkog i državnompravnog saveza sa Slovencima ustali su, po Perkovčevu svjedočanstvu, i poneki Hrvati,¹⁴⁸ zacijelo članovi *Unionističke stranke*, koji su tvrdili da Hrvatima »ustavnost nikako cvasti nebi mogla u društvu« sa Slovencima. Protiv tog mišljenja, koje je odbijalo ne samo politiku federalizma nego i ideju o jugoslavenskoj političkoj zajednici, odlučno je ustao Perkovac i zaključio: »Jugoslavenska plemena upućena su po svem, što narodni život sačinjava, na državnu zajednicu, kojoj se forma može naći različita«.¹⁴⁹

Raspravljajući zatim o problemu »sruženja« Slovenije i Hrvatske, Perkovac je u prvom redu istakao da Slovencima prijete najveća opasnost od širenja Velike Njemačke. Zato slovenski rodoljubi treba da odlučnije zahtijevaju ne samo teritorijalno ujedinjenje slovenskih pokrajina nego i uspostavljanje granica prema Talijanima i Nijemcima, jer se »narodne granice Slovenaca sudaraju prilično s geografičkim, te nebi bilo teško ustanoviti političkih im granica.«¹⁵⁰ Usmjeravajući svoju političku djelatnost poglavito na postizanje nacionalnog i političkog jedinstva, Slovenci treba da se, po Perkovčevu

---

Južnih Slavena u Monarhiji, u svom je listu zamjerila slovenskim narodnjacima što se tom prilikom nisu izjasnili za jugoslavensku zajednicu. *Domobran* 237, 16. listopada 1865, 1—2.

¹⁴⁷ *Pozor* 287, 26. listopada 1866, 1119: »Najprije, gdje su ti državnici, koji bi se usudili utvrditi, ili koji bi htjeli dokazati, da se je jugoistočni dio Europe, između jadranskoga mora i karpatskih gorah, od Soče, Zile, gornje Drave i Mure, pa dole sve do Bospora u takove države raztvorio, u takove forme sastavio, da se o njihovu pretvaranju ništa ni pomisliti nesmije? [...] I najumjereniji i najkonzervativniji državnik, [...] nemože se oteti misli o velikoj budućnosti jugoistočne Europe, nemože prešutiti potrebu, koje ju nagone na velike promjene i nemože odbiti zahtjeve, koje je narav čovječja, koje je civilizacija nametnula na dnevni red europski.«

¹⁴⁸ Na ist. mjestu; Perkovac ne govori o kojim se Hrvatima radi, a za njih upotrebljava pojam »nekoji naši ljudi«.

¹⁴⁹ *Pozor* 289, 29. listopada 1866, 1127.

¹⁵⁰ Na ist. mjestu: »Čini nam se, da je Slovincem prva i najpreča potreba ustanoviti si granice takove, da se uzmogou održati odmah kod prve navale Niemcah, koji jamačno neće za dugo oklievati. Posljedica je toj priekojoj potrebi, da se Slovenci što prije, što sloznije i što odlučnije odreknou misli o poblizjoj zajednici s tuđimi narodi. Iza raskinutoga njemačkoga saveza nemože o tom biti upravo nikakove sumnje. Slovenci će živjeti kao narod samo u zajednici s Trojednom kraljevnom ili nikako, i zato nam se čini, da neima veće dangube, nego što je ustanovljivanje potankih uvjeta, uz koje bi se u to privoliti htjelo ili moglo.«

mišljenju, samo »u načelu odlučite na sdruženje s Trojedinom kraljevinom«. Istodobno, dakle, dok zahtijevaju uspostavljanje političkog tijela — Slovenije, slovenski narodnjaci treba da, nasuprot velikonjemačkoj ideji, nastoje da »kao jedan čovjek« zastupaju ideju o jugoslavenskom državnom savezu, jer Slovenci će moći svoju narodnost očuvati jedino u »zajednici s Trojedinom kraljevinom ili nikako«. Zato je smatrao da je u tadašnjim prilikama, kada ni Slovenci ni Hrvati još nisu postigli teritorijalno ujedinjenje svojih pokrajina, suvišno raspravljati i utvrđivati uvjete o osnivanju hrvatsko-slovenskoga državnopravnog saveza.¹¹¹

Svoje mišljenje o osnivanju »jugoslavenske skupine«, u tadašnjim prilikama pune neizvjesnosti o daljem razvoju događaja u Monarhiji, Perkovac je izložio u trećem zaključnom članku, u kojem je pobijao mišljenje onih koji su smatrali da će se političko sjedinjenje Slovenije i Trojedne kraljevine postići uskoro s rješanjem državnopravnih pitanja u Habsburškoj Monarhiji. »Kada se o tom sdruženju govori« — pisao je urednik *Pozora* — »valja pomisljati na dvoje, t. j. ne samo na sadašnje stanje slovenskih zemalja, nego i na stanje trojedne kraljevine. Koliko smo god uvjereni, da je jugoslavenska zajednica postulat današnjega vieka, to ipak znamo, da i samomu početku njezinu ima velikih i dosta jakih protivnika.«¹¹² Zato je, po njemu, potrebno da se najprije riješi državnopravni položaj Hrvatske prema Ugarskoj. A bez obzira kako se riješio, smatrao je da ne bi trebalo da utječe na političko sjedinjenje Slovenije i Trojedne kraljevine. Slovenskim narodnjacima je savjetovao da preko zemaljskih sabora, preko kojih, kao zakonitih tijela, treba da austrijskoj vladi izraze »narodnu volju« te »želje i potrebe naroda«, odlučno zahtijevaju »da se sve što je slovensko skupi u jedno političko tijelo«.

Perkovac je, dakle, upozoravao hrvatske i slovenske narodnjake da odlučnije usmjere svoju političku djelatnost i da, koliko to okolnosti dopuštaju, ubrzaju rješavanje hrvatskog i slovenskog pitanja, a to je jedini put kojim se može izraziti jedinstvena »narodna volja« o državnom sjedinjenju Hrvata i Slovenaca.

U načelu isto gledište zastupao je 2. studenog uvodničar »k.« u *Pozoru* u članku »Prvi zahtjev našega sabora u budućem zasjedanju«. U njemu je Hrvatskom saboru, koji je bio odgođen 17. ožujka a sastao se 19. studenog 1866, namijenio zadaću da odlučno zahtijeva teritorijalno ujedinjenje hrvatskih pokrajina. A tek zatim, nakon ujedinjenja Trojedne kraljevine na jednoj

¹¹¹ Na ist. mjestu: »Slovenci i Hrvati moraju da se slože, bilo kad bilo; čemu dakle uvjeta, kad ima i prećih stvari, na koje bi se misliti imalo, kad se i onako zna, da se Slovenci tomu sdruženju radi same svoje koristi oteti nemogu. Oni su prvi i najbliži susjedi prama istoku napredujuće Njemačke; prvim se i zakloniti valja. Svesti nam je ovako prve potrebe Slovenaca, kako rekosmo, na dvoje: 1. Neka si ustanove granice, unutar kojih se održati mogu. 2. Neka se u načelu odlučite na sdruženje s trojedinom kraljevinom. O tom treba da nastoje svi 'kao jedan čovjek'. Slovenskim rodoljubom najpreči je posao pripravljati se za budućnost; a kad bi nas oni u današnjem svom stanju — s onoliko zemaljskih sabora, s neizvjesnim granicama prema Niemcem — pitali za formu svoga sdruženja s trojedinom kraljevinom, mi im nebi znali ništa odgovoriti. Govoriti u nas već sada o sdruženju Slovenije s trojedinom kraljevinom, značilo bi bob u stienu bacati. I nam [Hrvatima; P. K.] samim treba još koješta svršiti, hoćemo-li da budemo podobni zadatku i slavnomu i mučnomu.«

¹¹² *Pozor* 291, 31. listopada 1866, 1135.

i Slovenije na drugoj strani, Hrvati i Slovenci će moći izraziti jedinstvenu »narodnu volju« o državnompravnom sjedinjenju u jugoslavensku zajednicu.¹³⁹

U ponečemu drugačije mišljenje o sjedinjenju Južnih Slavena u Monarhiji zastupao je I. Kukuljević, koji je utjecao na politiku *Narodno-samostalne stranke*, a njoj se, kako je rečeno, u osnovnim političkim načelima sve više približavala *Narodno-liberalna stranka*. Svoje gledište o politici austroslavizma i federalizma, uređenom ne na historijskom već na načelu narodnosti i narodnog prava te u skladu s »narodnom politikom«, i, u vezi s tim, o jugoslavenskoj politici, osnovanoj na odlukama Hrvatskog sabora za revolucije 1848, izložio je I. Kukuljević 27. listopada u programatskog članku »Još je vrijeme«.¹⁴⁰

Kukuljević je, prije svega, odbacio uspostavljanje državnopravnog odnosa Trojedne kraljevine s Ugarskom, pa je osudio politiku *Narodno-liberalne stranke* što se upuštala u dogovor s Mađarima. Na osnovi činjenice da se spomenute dvije stranke sve više približuju u osnovnim političkim gledištima, on je pred otvaranje Hrvatskog sabora, od kojeg je očekivao da djeluje u duhu saborskih odluka od 1848. godine, pozivao hrvatske narodnjake da razmisle »kakvim putem misle udariti, ako hoće doista pravu narodnu politiku pretvoriti u čin«. Kukuljević je zato pokušao odgovoriti na dva osnovna pitanja: 1. što je to »narodna politika« i 2. u kakvu su stanju narodi u kojih treba da se provodi »narodna politika«.

Po njemu »narodna politika« jest »jugoslavenska«, kojoj su temelji udareni u Hrvatskom saboru za revolucije 1848: »Po svom tvrdom osvjedočenju moram odgovoriti na prvo pitanje, da ja narodnom politikom u sadašnjem našem državnom stanju, smatram samo onu, koja se obzira ne samo na interese budi kojega jugoslavenskoga plemena u Austriji na pose nego onu, koja gleda u konkretnom smislu doskočiti boljku svega naroda jugoslavenskoga, živućega u različitim pokrajinah austrijskih, koji narod je doista jedna cielost, gledali mi ili na jezik i porijeklo, ili na granice zemaljske, ili na istu bližnju ili daljnju prošlost historičku. Prava dakle narodna politika može samo ona biti, koja negleda na sebične i uprav zato prěvremene zahtjeve pojedinoga kojega plemena jugoslavenskog, bilo ovo hrvatsko, ili srbsko ili slovensko; nego koja gleda na korist, napredak i bolju budućnost svih rečenih trijuh granah jugoslavenskih živućih u carstvu austrijskom. Ako se dakle narodnom našom politikom u Austriji može samo ona nazvati, koja radi u prilog boljku i napredku svega južnoga slavenstva u Austriji, dobro će biti, predstaviti si, ako i površno, prije svega istinito stanje našega naroda u Austriji. Naš narod stanuje u Austriji u dosta tlesnom teritorijalnom doticaju, i to u trojednoj kraljevini, u bivšoj srbskoj vojvodini, u Ugarskoj uz Dunav, Dravu i Muru, u Kranjskoj, dolnjoj Štajerskoj i Koruškoj, napokon u Goričkoj kneževini i u Istri. Nu dočim od svih ovih pokrajinah jedina civilna Hrvatska i Slavonija, na temelju svojih starih pravah, uživa u dosta velikoj mieri narodne institucije, narodnu upravu i njeko narodno državno pravo, lišene su sve ostale zemlje i grane našega naroda svojih u strogom smislu zvanih narodnih institucijah, upravah i zakonotvornoga tiela, niži se mogu bez njih u pravom narodnom duhu razvijati.«

¹³⁹ *Pozor* 292, 2. studenog 1866, 1139—1140.

¹⁴⁰ *Sviet* 172, 27. listopada 1866, 1.

Kukuljević je, dograđujući svoju koncepciju o jugoslavenskoj državno-pravnoj zajednici na temeljima hrvatske politike za revolucije 1848. godine,¹⁵⁵ polazio od pojedinačnih nacionalnih svijesti u Južnih Slavena, dok je jugoslawenstvo uzimao kao nadnacionalnu i političku kategoriju. Pojedinačna »jugoslavenska plemena« u Monarhiji (Hrvati, Slovenci i vojvođanski Srbi) tvore jedinstven »jugoslavenski narod« u političkom smislu. Uz postulat o jugoslavenskoj zajednici njih povezuju zajedničko (slavensko) porijeklo, jezik¹⁵⁶ i »ista bližnja ili daljnja prošlost«. Spomenute tri »jugoslavenske grane« treba da vode jedino moguću »narodnu«, odnosno »jugoslavensku politiku«, a ona mora da teži za sjedinjenjem Hrvata, Slovenaca i vojvođanskih Srba u političku zajednicu, koja će im omogućiti »napredak i bolju budućnost«.

Polazeći dalje od ocjene da je za politički i nacionalni razvoj svakog naroda »u pravom narodnom duhu« nužno imati »narodne institucije, uprave i zakonotvorno tielo«, odnosno narodnu vladu i centralni politički forum (npr. sabor, skupština), a budući da osim Hrvata to ne posjeduju ni Slovenci ni vojvođanski Srbi, Kukuljević je smatrao da je potrebno da svi oni teže osnivanju jugoslavenskoga državnog saveza, koji im jedini može osigurati dalji nesmetani nacionalni i politički razvoj.

Prema tome, za razliku od urednika *Pozora* I. Perkovca — koji je držao da najprije treba da se svaki od jugoslavenskih naroda konstituiru u nacionalnom i političkom pogledu i tek zatim da, ako to okolnosti dopuste, pristupe osnivanju jugoslavenske političke zajednice — I. Kukuljević je smatrao da će jedino jugoslavenska državna zajednica, osnovana na federalnom principu, omogućiti rješenje teritorijalnog ujedinjenja hrvatskih i slovenskih pokrajina i dalji nacionalni razvoj. Zato je zahtijevao da se Hrvati, Slovenci i vojvođanski Srbi suprotstave njemačkom, mađarskom i talijanskom nasrtaju narodnom »jugoslavenskom politikom«, a ona je, po njemu, sadržana u odlukama Hrvatskog sabora za revolucije 1848. i to su: politika austroslavizma i federalizma, osnovanom na jezičnom i nacionalnom principu, i ideja o jugoslavenskom državnom pravnom savezu.¹⁵⁷

Kukuljević nije slučajno tada pokrenuo pitanje o sjedinjenju Južnih Slavena u Monarhiji. Smatrajući da austrijska vlada još nije odlučila kako će riješiti državna pitanja u Monarhiji, on je pozivao hrvatske narodnjake da na budućem Saboru, koji se uskoro sastao, odlučno i »složnom voljom« zastupaju politiku federalizma i ideju o jugoslavenskom savezu, koji bi pred-

¹⁵⁵ Usp. P. Korunić, Jugoslavenska ideja u politici Hrvata i Slovenaca za revoluciju 1848—49, n. dj.

¹⁵⁶ I. Kukuljević je, kao i drugi hrvatski narodnjaci, polazio od iluzije, nastijedene od ilirizma, o stvaranju jedinstvenoga književnog jezika za sve Južne Slaveni.

¹⁵⁷ *Svir* 172, 27. listopada 1866, I: »Koja je ideja rukovodila narod g. 1848. o tome govore jasno članci V, VI, VII, X i XI t. 1—8 saborskih zaključaka, o tom prozbori manifest naroda na sve narode austrijske (»Manifest naroda hrvatsko-slavonskoga«, sastavio I. Mažuranić, obj. u: I. Kukuljević, *Iura regni* ... II, Zagreb 1862, 350—56, i J. Sidak, *Historijska čitanka za hrvatsku povijest*, Zagreb 1952, 198—206; P. K. I., o tom govori predavka na nj. veličanstvo od 10. lipnja 1848. Sve što je na kasnijih naših saborih g. 1861. i 1865. riješeno i zaključeno samo je njeka sjenka od onoga, što je zaključeno g. 1848. te mi mislo znati uspjevati s našimi najnovijimi zaključci niti kod vlade niti kod naroda onako, kako bi valjalo, ali smo još manje znali dirnuti u živac i u srce naših srodnih plemenah, srbskoga i slovenskoga, s kojimi načini smo g. 1848. ako ne u bitnosti, a to barem narodnom voljom i satorskim zaključkom tiesni savez, koji i danas odziv svoj nalazi kod slovenskih i srbskih domoljuba i njihovih časopisah.«

stavljao jednu od federalnih jedinica. Vjerovao je da je »još vrijeme da naš narod postigne ono što je hrvatski sabor g. 1848. u svojem manifestu pred čitavim svijetom izjavio za svoj govoru želju«, a to je državnopravno sjedinjenje Hrvata, Slovenaca i vojvodanskih Srba.¹²⁸

Međutim, poziv *Narodno-samostalne stranke*, izložen u *Svietu* 16. listopada 1866. godine,¹²⁹ o zajedničkoj djelatnosti austrijskih Slavena, koji bi trebalo da prihvate osnovna politička načela austroslavizma i federalizma, osnovanom na usklađenim principima historijskog prava i jezično-nacionalnom, nije naišao na odaziv. Česi su odlučno ustali protiv Slovenaca, koji su napustili historijsko pravo i, gradeći nacionalnu politiku na načelu narodnog prava, zagovarali osnivanje »jugoslavenske skupine«, i protiv Hrvata, koji su na temelju odluka Hrvatskog sabora za revolucije 1848. zahtijevali državnopravno sjedinjenje Južnih Slavena u Monarhiju. Protiv Slovenaca polemizirao je praški list *Die Politik*, dok je protiv *Svjeta* i hrvatskih narodnjaka ustao *Národný Listy*, koji je dokazivao da bi uvođenjem takvih »skupina«, uređenih na jezično-nacionalnom a ne na historijskom principu, kako to zahtijevaju hrvatski i slovenski narodnjaci, Česi propali.

Češki listovi su smatrali da je »narodna federacija«, temeljena na politici za revolucije 1848. neizvodljiva 1866, pa su zahtijevali da, kao što su to Česi uradili, i Hrvati napuste politička gledišta koja su zastupali 1848. i prihvate načelo o »historijskom federalizmu«.¹³⁰

Nasuprot tome, *Sviet* je zastupao mišljenje, koje je uskladio s politikom u slovenskih narodnjaka, o federativnom uređenju Habsburške Monarhije osnovanom ne samo na principu historijskih kraljevina i zemalja već također na jezično-nacionalnom. Točno je ocijenio da je jedino »narodnu federaciju« moguće uskladiti s idejom o sjedinjenju Hrvata, Slovenaca i vojvodanskih Srba u jugoslavensku državnopravnu zajednicu: »Ako Cehom neide narodna federacija u prilog«, pisao je *Sviet* 6. studenog 1866, »nam bi išla — a kad bi dobre volje bilo, dala bi se izvesti bez silna potresa. Premda se danas čini neizvedivom, mi ipak scienimo, da nije nemoguća, jer smo doživili 'svr-

¹²⁸ Taj zahtjev, koji je iz »Manifesta naroda hrvatsko-slavonskoga« na kraju svog članka naveo i Kukuljević, glasi: »Kucnuo je čas narodah, oni će se po jeziku opredieliti i međusobnom pomoći proti nasilju neprijatelja svoga osigurati. Tom pozivu slijedajući primili smo mi sjedinjenje novouzkrsnuvshe vojvodine Srbske sa našom trojednom kraljevino, i očekujemo pridruženje još i ostalih južnoslavenskih austrijskih pokrajinah, da tako kao jedno tielo, s ostalijem, na isti način sastavljenim narodima u savezu, na temelju jednakosti osnovanom, carstvo austrijsko uzdržimo« (potcrtao I. Kukuljević).

¹²⁹ *Sviet* 162, 16. listopada 1866, 1—2; vidi bilj. 127. i odgovarajući dio teksta.

¹³⁰ Oспорavajući ideju o »politici narodne federacije« i, u vezi s tim, misao o »jugoslavenskoj skupini«, koje su zastupali slovenski i hrvatski narodnjaci, češki *Národný Listy* je pisao: »Priznajemo važnost razloga, koji Slovence na to vode — ali Slovenci misle tu samo na sebe, a neće da se spomenu, da bi dosljednošću njihovom u politici Slaveni u kraljevini češkoj ponajviše stradali, po čemu bi poslje i drugi štetovali. Jošte manje imadu Hrvati razloga držati se politike narodne federacije. I njim je neobhodno treba česke i poljske pomoći za budućnost; imaju Hrvati dosta u historičkom programu — u sjedinjenju trojedne kraljevine tvrdi temelj narodnoj samostalnosti i ljepših nada, da će im se izpuniti, nego da se vojvodina trga od Ugarske. Nesloga austrijskih Slavena u dosadašnjem programu bila bi po njih veoma ubitačna i pogubna, jer i negovorec o tom, da bi se sada program narodne federacije dao izvesti, kad bi uza nj neki Slaveni prionuli, oslabila bi snaga ostalih slavenskih naroda, koji u historičkom programu vide najbolje jamstvo za budućnost svoju.« *Sviet* 179, 6. studenog 1866, I. Usp. i *Narodne novine* 257, 8. studenog 1866, 2—3.

šenih činah', koje su se prije činili nemogućimi. Nam narodna federacija mora svakako da bude ona svrha, za kojom bi oduševljenjem našim od g. 1848. težili Hrvati, Srbi i Slovenci, te ako se i neda odmah postići, mi je se odreći ipak ne bi smjeli. Pa kad smo ovako voljni historičku spojiti s narodnom federacijom nismo proti tomu, da Česi brane za sebe čisto historičku samo treba da znadu, da je historija nekima maćuha¹⁴¹ a doba, što ga živimo, da se zove viekom narodnosti. Historičke se federacije kao moguće moramo držati, ali i za narodnom po historičkoj težiti.¹⁴²

Uza svu neizvjesnost o daljem unutrašnjopolitičkom razvoju i uz složenu vanjskopolitičku situaciju, federalistička koncepcija hrvatskih narodnjaka nije bila bez osnova. Još »Rujanskim manifestom«, od 20. rujna 1865, vladar je obilježio povratak »Listopadskoj diplomi« i njenoj federalističkoj zamisli, a mogućnost federalističkog uređenja ostala je prisutna sve do početka 1867. Na tome su hrvatski narodnjaci osnivali svoj program, ali su, prihvaćajući tradiciju Hrvatskog sabora za revolucije 1848. i politiku federalizma, osnovanu na jezično-nacionalnom principu, napustili »historijski federalizam«, a ideju o jugoslavenskoj političkoj zajednici uskladili s »narodnim federalizmom«.

Na gledište praških novina *Národní Listy* osvrnuo se list *Njemačke federalne napredne stranke* bečkih Nijemaca¹⁴³ *Die Zukunft*, koji je, doduše, odobravao težnje češkog naroda za njegovim jedinstvom, ali je naglasio da pravo na to imaju također Slovenci i Hrvati, i na kraju zaključio: »Ako hoće 'Národní Listy u interesu češkog naroda, da se čvrsto drži sasvim pravedno federalističkog programa i historijskog prava zemalja, odbijajući velikonjemačke i dualističke težnje, to neka ostane Slovenoima, Hrvatima i ugarskim Slavenima i Rumunjima, da se onako brane protiv toj velikonjemačko-dualističkoj težnji i pogibelji, kako misle ti narodi, da je za njih najuspješnije.«¹⁴⁴

Tim povodom *Sviet* je 13. studenog 1866. objavio uvodni članak pod naslovom »Historički prema narodnom federalizmu.«¹⁴⁵ U njemu je nepoznati autor, raspravljajući o ujedinjenju slovenskog naroda, upozorio na neodrživost »mariborskog programa« od 1865. u kojemu su Slovenci svoj politički program osnivali na načelu »historijskog zemaljskog federalizma«. Ne osporavajući češki politički program, koji su Česi osnivali isključivo na historijskom pravu i na »historijskom federalizmu«, uvodničar je odlučno branio tadašnji slovenski politički program i istakao da češki narodnjaci ne treba da napadaju slovenske narodnjake ako oni, zbog stalne opasnosti koja im prijete od velikonjemačke ideje i Italije, svoj politički program, kao i hrvatski narodnjaci, osnivaju na koncepciji »narodnog federalizma« i ideji o jugoslavenskom političkom savezu.¹⁴⁶

¹⁴¹ Maćuha — maćeha; ovdje u prenes. smislu.

¹⁴² *Sviet* 179, 6. studenog 1866, 1.

¹⁴³ Federalistički program te stranke od kolovoza 1866. objavile su *Narodne novine* 201, 1. rujna 1866, 1; 215, 19. rujna 1866, 1.

¹⁴⁴ *Sviet* 184, 12. studenog 1866, 1.

¹⁴⁵ *Sviet* 185, 13. studenog 1866, 1.

¹⁴⁶ Na ist. mjestu: Česi ne treba da zamjere Slovencima — pisao je *Sviet* — »ako taj nerazmjerno malen narod, na četiri okružja razdjeljen, te komu vjekovita pogibelj prijeti sad od veliko-Njemačke sad od Talijanske, neće mu rekosmo moći zamjeriti, ako se drži u interesu svoga vlastitoga obstanka ideje federativne, u kojoj jedinog vide Slovenci sjedinjenje svojih organičkih i narodnih granicah, te da bi sjedinjenjem s hrvatskim narodom mogli postići onu međusobnost, koja je potrebna svim južno-slavjanskim elementom ne samo radi njihovih vlastitih interesah, već također radi austrijanskih interesah, da učine za monarkiju jaku ogradu,

Prema tome, s izuzetkom bečkog lista *Die Zukunft*, koji je također štio slavenske interese u Austriji, u Monarhiji nitko nije podržao ideju o »jugoslavenskoj skupini«, o sjedinjenju Hrvata i Slovenaca u državnopravnu zajednicu, osnovanu na politici »narodnog federalizma«. Tim idejama, koje su kao jedinu moguću politiku u tadašnjim prilikama zagovarali slovenski i hrvatski narodnjaci, nisu se pridružili vojvodanski Srbi, koji su, polazeći u načelu od dualističkih gledišta, odbijali politiku federalizma uopće, a, osim rijetkih izuzetaka, osudili su ih i beogradski listovi.

Na gledište I. Kukuljevića,¹²⁷ koji je pred otvaranje Hrvatskog sabora zagovarao politiku austroslavizma i federalizma i sjedinjenje Južnih Slavena u Monarhiji, a Saboru namijenio zadaću da se u tome drži saborskih odluka stvorenih za revolucije 1848, oštro je istupio beogradski list *Vidov dan* u članku koji je u cijelosti prenio *Sviet*.¹²⁸ U tom se članku *Vidov dan* tada suprotstavio mišljenju o stvaranju jugoslavenskoga političkoga saveza u Monarhiji.

Ali, za bolje razumijevanje problema o kojem raspravljamo, valja istaći da je jugoslavenska ideja, u svom najširem značenju, bila u Hrvata historijski uvjetovana i da je, od ilirskog pokreta dalje, bila sastavni dio hrvatske politike. Dijalektički se prožimajući u tijeku složenog razvoja povijesti hrvatskog naroda, obje su one (hrvatska politika i jugoslavenska ideja) položile temelj modernom razvoju hrvatske nacije. U hrvatskoj politici je jugoslavenska ideja uvijek polazila od zajednice svih Južnih Slavena. Ipak, odmjeravajući društvene snage i političke okolnosti u zemlji i izvan nje, hrvatski narodnjaci su u pojedinim kritičnim razdobljima od 1848. dalje, kada se zbog složene unutrašnje i vanjskopolitičke situacije nametalo pitanje o uređenju Habsburške Monarhije, zagovarali osnivanje jugoslavenskoga političkoga saveza prema okolnostima koje su dopuštale tu jedinu moguću politiku. Do dualističkog uređenja Monarhije hrvatski narodnjaci su, uza sve razlike mišljenja, ideju o osnivanju jugoslavenskoga političkoga saveza uskladili s politikom federalizma, prema kojoj bi se, kako je rečeno, u jednoj od državnih jedinica umutar federalistički uređene Habsburške Monarhije sjedinili Hrvati, Slovenci i vojvodanski Srbi.

Takva jugoslavenska politika u hrvatskih narodnjaka nije bila u suprotnosti s idejom o stvaranju zajednice svih Južnih Slavena, jer je prva, kako se to dogodilo 1867. kada je srpska vlada dala povoda za to, lako prerasla u drugu. Društvene snage i političke prilike u Južnih Slavena u XIX. stoljeću nisu dopuštale drugo osim etapnog osnivanja jugoslavenske zajednice. Te su činjenice hrvatski narodnjaci bili svjesni i prema njoj su usklađivali svoju jugoslavensku politiku.

koja bi prićila prodiranje veliko njemačkih tendencijah na jug, te koja bi se mogla također opirati budućemu napadanju panitalianizma. Spomenuv to, velimo, da valja svim aust. Slavjanom dobro promisliti, ako se na put stane narodnoj federativnoj ideji Hrvatah i Slovencah, da će se upravo tim ugoditi onim velikonjemačkim težnjama, kojim kaj na put stati česki narod svojim političkim jedinstvom, kad ga postigne historičkom federacijom zemaljah. [...] Program narodne federacije po mnenju Slovencah potreban je tako za obstanak i razvoj njihov, kao što je historični zemaljski federalizam potreban za Česku. S tako raznoga temelja i izhodišta teže Česi i Slovenci za jednom te istom svrhom, da se očaja njihova narodnost, kao što i Austrija, te da se opru veliko-njemačkomu nastojanju.»

¹²⁷ *Sviet* 172, 27. listopada 1866, 1. Usp. bilj. 154. i odgovarajući dio teksta.

¹²⁸ *Sviet* 184, 12. studenog 1866, 1—2.

Međutim, *Vidov dan*, koji, naravno, nije morao svoja načela uskladiti s politikom koja se u Austriji mogla legalno voditi, lako je odbacio politiku austroslavizma, federalizma i, u vezi s tim, ideju o jugoslavenskom političkom savezu, koju su zagovarali hrvatski i slovenski narodnjaci. Ocijenio je, doduše, da se njihovom jugoslavenskom politikom napušta »okoreli partikularizam« (17) u Južnih Slavena, ali je, polazeći od ideje o narodnom ujedinjenju po ugledu na Italiju i Njemačku, smatrao da svi južnoslavenski narodi treba da teže sjedinjenju u jedinstvenu državnu zajednicu, a to je, po tom beogradskom listu, jedino »jugoslavenska politika«. U skladu s tim gledištem *Vidov dan* je držao da »narodnom politikom« ne smatra samo onu koja se »obazire samo na južnoslavenske narodnosti« u Habsburškoj Monarhiji, kako se o tome izrazio I. Kukuljević,¹⁷ »nego je narodna politika ona, koja se oslanja na sve narodnosti južno-slavenske bile gde mu drago, koja ih pred očima drži sve u skupu. Kako da se narodnim nazove ono, što samo polovinu narodnosti čuva a polovinu žrtvuje?«

Smatrajući, dakle, da »narodna«, odnosno »jugoslavenska politika« može biti samo ona, koja teži da sjedini sve Južne Slavene u jednu državu, pa je, prema tome, politika austroslavizma i federalizma neodrživa, *Vidov dan* je odbacio svako »grupiranje« Južnih Slavena u Habsburškoj Monarhiji: »Komadji Hrvata i Srba sa Slovencima ne sačinjavaju cielost, no cielost su Hrvati i Srbi svi sa Slovenci i Bugari: ili ćemo u skupu imati budućnost većiku, ili se razdvojiti pa bez budućnosti ostati svi.« Po mišljenju *Vidova dana*, Njemačka će nakon svog ujedinjenja posegnuti ne samo za posjedima u Habsburškoj Monarhiji nego će ići dalje na istok. Zato Njemačkoj treba suprotstaviti ne »austrijsko južnoslavenstvo«, nego jedinstveno južnoslavensko državno tijelo: »Misli li 'Sviet' da će 'austrijsko južno slavenstvo' biti doraslo za takvu ulogu? Ni iz daleka; valja dakle gledati da se podigne i utvrdi snažno južno slavenstvo sveobće.« Polazeći od toga, *Vidov dan* je dalje nastavio: »Tako dakle, izlazi s kojega mu drago gledišta, vidimo da bi dualizmom, koji bi postao u južnom slavenstvu kad bi se razdvojio, upropastili svoju eksistenciju i u grob sahranili misiju, koja nas na jugo-iztoku čeka. Težiti nam valja ne za izključivošću kakvom nego za sveobćošću južno-slavenskom.«

Nasuprot politici austroslavizma i federalizma, *Vidov dan* je zagovarao ideju o okupljanju svih Južnih Slavena u »jugoistočnu konfederaciju« u kojoj, po njemu, jedino mogu osigurati svoju narodnost: »Politička veroizpovjed neka nam je: jugoistočna konfederacija, ali naravno po međah ne geografskih već etnografskih. 'In hoc signo' mi ćemo južni Slaveni slaviti svoj narodni vaskrs, s tim simbolom naša je budućnost spašena. Jer neuzmognemo li živiti kao Slaveni, onda nam život i netreba. Nadajmo se, da je ovo meta [politički cilj; P. K.] svih južnih Slavena i s ovu i s onu stranu Save. Na toj meti možemo opet da se vidimo svi ili inače nigde.«

U načelu isto je mišljenje zastupao M. Polit-Desančić u *Zastavi* 25. kolovoza, a njegovu se gledištu suprotstavio *Sviet* 30. kolovoza.¹⁸ I Polit-Desančić je osudio politiku austroslavizma i federalizma i odbacio ideju o okupljanju Južnih Slavena u jednu od jedinica unutar federalistički uređene Monarhije.¹⁹

¹⁷ *Sviet* 172, 27. listopada 1866, 1. Usp. bilj. 154. i odgovarajući dio teksta.

¹⁸ *Sviet* 123, 30. kolovoza 1866, 1. Usp. bilj. 99. i odgovarajući dio teksta.

¹⁹ Potkraj 1866. i početkom 1867. *Pozor* je osuđivao dualističku politiku koju je zagovarao Polit-Desančić u Hrvatskom saboru, te u *Zastavi* i *Svetovidu*. Zbog toga je u javnoj izjavi, datiranoj u Zagrebu 16. siječnja 1867, Polit-Desančić osudio

Međutim, kao i tada, *Sviet* je i ovom prilikom zaključio da je jugoslavenska politika koju zagovara *Vidov dan* neizvodljiva i »nepraktična za naše vrijeme«. Misao o sjedinjenju svih Južnih Slavena treba da bude, smatrao je *Sviet*, osnovna svrha za kojom »kao zvierzdom predhodnicom valja neprestano ići«. Ali, držeći da društvene snage i političke okolnosti u Južnih Slavena ne dopuštaju drugu jugoslavensku politiku osim etapnu, *Sviet* je upozorio da ideja o okupljanju Hrvata, Slovenaca i vojvođanskih Srba u političku zajednicu unutar Monarhije nije suprotna južnoslavenskoj politici koja teži da u budućnosti sjedini sve Južne Slavene. Jer južnoslavensku politiku koju zagovara *Vidov dan*, zaključio je *Sviet*, ne vodi ni Srpska vlada, bez koje je takvu politiku bilo nemoguće oživotvoriti.¹²

Međutim, posve druga politička načela rukovodila su, prema svjedočanstvu I. Perkovca,¹³ »neke« Hrvate (»njekoje naše ljude«) koji su težili za tješnjim povezivanjem s Ugarskom, te su odbacili politiku federalizma i ideju o sjedinjenju Hrvata i Slovenaca u jugoslavensku državnu zajednicu. Smatrali su, kako je rečeno, da Hrvatima »ustavnost nikako cvasti nebi mogla u društvu« sa Slovencima, odnosno odlaskom u Carevinsko vijeće.

Ali i u Slovenaca se pojavio otpor protiv osnivanja »jugoslavenske skupine«, protiv sjedinjenja Slovenaca i Hrvata u tadašnjim političkim prilikama. Spomenuli smo već da su slovenski narodnjaci, u širem okviru narodnog programa »Zedinjenje Slovenije«, koji se temeljio ne na historijskom već na narodnom pravu, također zastupali ideju o osnivanju jugoslavenskoga političkog saveza unutar federalistički uređene Monarhije. Prema svjedočanstvu nepoznatoga slovenskoga rodoljuba,¹⁴ u Ljubljani se već sredinom rujna 1866. raspravljalo o sjedinjenju Slovenije i Trojedinje kraljevine u »jugoslavensku skupinu«. Taj su program slovenski rodoljubi preporučili političkim prvacima na njihovu sastanku u Ljubljani,¹⁵ a zatim ga je objavio i *Slovenec*.¹⁶

Naime, predstavnici slovenskih narodnjaka iz svih slovenskih pokrajina prihvatili su na političkom skupu u Ljubljani, održanom prigodom sastanka

urednika *Pozora* M. Mrazovića i zaključio da sve ono što je od hrvatskih narodnjaka u »privatnom razgovoru« slušao o »toplom osjećanju za budućnost Jugoslavstva, da to sve za ništa nedržim, već za jezuitske šablone«. *Narodne novine* 13, 16. siječnja 1867, 3.

¹² *Sviet* 184, 12. studenog 1866, 2. »Dodajmo pak, da pam je na jugu u četiri plemena jedan samo narod [jugoslavenski — u političkom smislu; P. K.] i kad nebi bio, mi bi to morali staviti za svrhu, za kojom nam, kao zvierzdom predhodnicom valja neprestano ići. Kod nas se prema toj ideji i radi, više nego u ikojega drugoga plemena, a koliko je ta misao popularna, dokazom su novčani prilozii za zavode jugoslavenskoga imena [Jugoslavensku akademiju i Jugoslavensko sveučilište; P. K.] Težeći za tim, da se Slovenci, Hrvati i Srbi u Austriji tiesno sduže neradimo ni pošto proti jednomu narodu, ali ono, što 'Vidovdan' traži od nas nije izvedivo a to ne samo zato, što nemamo pruskih igljenarkih [pušaka; P. K.] nego i s mnogih drugih razlogah, a svakako bi mu nauk bio umjestan, da ga je adresirao ne na nas [Hrvate; P. K.] nego na svoju vladu [u Beogradu; P. K.] koja ga se žapa« (žapati se — ustručavati se, ustezati se, plašiti se).

¹³ *Pozor* 287, 26. listopada 1866, 119.

¹⁴ U dopisu datiranom 15. rujna 1866. u Ljubljani i objavljenom u bečkom listu *Die Zukunft*. Članak su prenijeli *Pozor* i *Narodne novine*. Usp. bilj. 104. i odgovarajući dio teksta.

¹⁵ *Slovenec* 87, 31. listopada 1866, 349. Usp. i V. Melik, Slovenci i jugoslavensko pitanje u doba Ujedinjene omladine srpske, n. dj., 324.

¹⁶ *Slovenec* br. 78, 79 i 80, 29. rujna, 3. i 6. listopada 1866, str. 311, 315. i 319.

»Slovenske Matic« 27. rujna 1866, politički program¹⁷⁷ koji se temeljio na historijskom pravu, iako su za Štajersku primijenili narodno načelo. Prema tome, taj je program označavao prijelaznu fazu između »mariborskog programa« iz 1865, osnovanom isključivo na historijskom pravu, i narodnog programa »Zedinjene Slovenije«, koji se mogao osnivati jedino na narodnom pravu i koji je u sebi sadržavao, i mogao sadržavati, jugoslavensku ideologiju.¹⁷⁸

»Umjereni« slovenski narodnjaci su u tom političkom programu od 27. rujna 1866. polazili od gledišta da je »narod slovenski jedan od najviernijih naroda austrijskih« i da »težnje njegove jesu Austrija«, te su zahtijevali ujedinjenje slovenskih pokrajina (Istre, Trsta, Gorice, Kranjske i Koruške) u »jedno austrijansko političko tijelo«, u »ilirsko kraljevstvo«, kojem bi se »mogla spojiti južna slovenska Štajerska.«¹⁷⁹ »Ilirsko kraljevstvo« bi bilo posebna politička i državna jedinica, povezana ostalim zemljama s točno označenim zajedničkim poslovima o kojima treba raspravljati u jednom zajedničkom zakonodavnom tijelu u smislu »Listopadske diplome« iz 1860. Polazeći, međutim, od politike federalizma, osnovanom na principu historijskih zemalja i oslanjajući se još uvijek poglavito na načelo o historijskom pravu, »umjereni« slovenski narodnjaci su odbacili ideju o političkom i državnopravnom sjedinjenju bilo s kojim narodom u Austriji, pa, naravno, i s Hrvatima u »jugoslavensku skupinu«.¹⁸⁰

Upravo je tom prilikom posve drugo političko mišljenje »preporučano« slovenskim narodnjacima. Nasuprot historijskom pravu, nepoznati slovenski narodnjaci zagovarali su ujedinjavanje Slovenaca na temelju narodnog prava i njihovo tješnje povezivanje s »drugim austrijskim Jugoslavenima«¹⁸¹ u »jugoslavensku skupinu«.¹⁸²

Prema tome, »historijskom federalizmu«, osnovanom na načelu o državnoj autonomiji i historijsko-političkoj individualnosti, suprotstavljena je politika »narodnog federalizma«, na temelju koje se jedino moglo zastupati ideju o »jugoslavenskoj skupini« — o državnopravnom sjedinjenju Slovenaca, Hrvata i vojvođanskih Srba.¹⁸³ Nema sumnje da je te ideje, nasuprot od

¹⁷⁷ Taj program, za koji se do sada nije znao, uklopio je nepoznati »ugledni slovenski rodoljub« u svoj opširni dopis, koji je Lj. Gaj objavio na uvodnoj strani u *Narodnim novinama* 5. 7. siječnja 1867, 1—2.

¹⁷⁸ Usp. P. Korunić, O nekim problemima slovenske politike 1866, *Zgodovinski časopis* III, Ljubljana 1960.

¹⁷⁹ Slično gledište zastupao je M. Majer, koji je prvi istupio protiv »mariborskog programa«, potkraj 1865. u listu *Slavisches Centralblatt*, Usp. I. Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, II, n. dj., 570—575.

¹⁸⁰ *Narodne novine* 5. 7. siječnja 1867, 1: »U pogledu daljega zakonitvorstva pako nezahitjeva interes Slovincih nikakve zajednice sa Peštom, Zagrebom, Pragom ili Lavovom, a niti sa Bečom. Pošto upravo od ovoga bijaše za nje a i prieti im još i danas najveća pogibelj prepriečenja narodnoga razvitka.«

¹⁸¹ *Slavisches Centralblatt* 40, 1866, 299. Usp. I. Prijatelj, Slovenska kulturno-politična in slovstvena zgodovina, II, n. dj., 112.

¹⁸² *Slovenec* 87, 31. listopada 1866, 349.

¹⁸³ I J. Vošnjak je u svojoj brošuri »Slovinci, kaj čemo?« — koju je pisao u rujnu 1866. u vrijeme žive rasprave o državnopravnom uređenju Habsburške Monarhije — odlučno odbacio načelo o historijskom pravu i »historijski federalizam«, i zagovarao ujedinjenje Slovenaca u jedinstvenu Sloveniju, na temelju narodnog prava, i njeno sjedinjenje s Trojednom kraljevinom i srpskom Vojvodinom u »jugoslavensku skupinu«, osnovanu, naravno, na principu »narodnog federalizma«. J. Vošnjak, *Slovinci, kaj čemo?* Ljubljana 1867, 39.

većine prihvaćenom programu, slovenskim narodnjacima »preporučio« i L. Svetec,¹²⁰ koji se nakon sastanka »Slovenske Matice« odlučno zalagao za prihvaćanje narodnog prava,¹²¹ na kojem su načelu Slovenci jedino mogli osnovati narodni program »Zedinjene Slovenije«. U vezi s tim Svetec je u pismu J. Vošnjaku, datiranom 24. listopada 1866, pisao: »Ideja združenja vseh južno-slovenskih plemen v eno celoto je velika, ter potrebuje velicega sklepa, velike odvažnosti, živega delovanja, a naše misli, po dozdanjih nemilih okoljščinah tako zrejne, so majhne i plašljive, tako, da nas je one ideje strah, čeravno ne moremo tajiti, da je popolnoma naravna, in južnim Slovenom, ako hočejo živiti, a ne samo životariti, neogibno potrebna.«¹²² U istom pismu je javio da su najistaknutije vode slovenskoga narodnog pokreta protiv ideje o narodnom pravu i, u vezi s tim i, naravno, s idejom o »narodnoj federaciji«, protiv »jugoslavenske skupine«: »Naši ljubljanski prvaki so narodnemu pravu in zlasti južnoslovenski skupini še zmeraj nasprotniki, posebno dr. Costa; pa tudi dr. Toman. Dr. Bleiweis je bolj boječ ko nasproten.«¹²³

Zastupajući mišljenje da hrvatski narodnjaci, koji navodno također nemaju jedinstvenoga političkog programa, treba da se međusobno ujedine u jedinstvenu stranku, da se sporazume sa Srbima i da vode »slavensku« (austroslavističku i federalističku) a ne »mađarsku« (dualističku) politiku, slovenski narodnjak A. iz Kranja u listu *Slovenec* također je odbacio ideju o sjedinjenju Slovenaca i Hrvata.¹²⁴ Pa ipak, on u načelu nije isključio mogućnost da se u budućnosti, kada to okolnosti dopuste, Slovenci i Hrvati sjedine u politički savez,¹²⁵ ali je smatrao da u tadašnjim prilikama slovenski narodnjaci treba da vode isključivo slovensku politiku i da najprije teže ujednjenju slovenskih pokrajina u jedinstvenu Sloveniju.¹²⁶

Taj je članak objavio *Pozor* 2. studenog 1866. i u komentaru osudio takvo gledište slovenskog narodnjaka i prigovorio mu da ne poznaje složeni politički život u Hrvatskoj.¹²⁷ Uredništvo *Pozora* je, zastupajući dosljedno ideju o osnivanju jugoslavenske državopravne zajednice, zaključilo da je uzaludno raspravljati o tome čija bi »korist bila veća« kada se radi o sjedinjenju Slovenaca i Hrvata.¹²⁸ Smatrajući da je najprije potrebno stvoriti uvjete za osnivanje jugoslavenske zajednice, pod kojima je urednik *Pozora* I. Perkovac mislio da se svaki od jugoslavenskih naroda konstituira u nacionalnom i političkog pogledu,¹²⁹ uredništvo je tog lista istaklo da je unutar nacionalne, u ovom slučaju hrvatske i slovenske, prijeko potrebno unijeti i odlučno zagovarati jugoslavensku politiku. Jer, Slovenci i Hrvati moći će svoje nacionalno

¹²⁰ V. Melik, Slovenci i jugoslavensko pitanje u doba Ujedinjene omladine srpske, n. dj., 324.

¹²¹ *Novice* 3. i 10. listopada 1866. *Slovenec* 3. studenog 1866.

¹²² J. Vošnjak, *Spomiri I*, Ljubljana 1905, 212.

¹²³ Nav. djelo, 211.

¹²⁴ *Slovenec* 87, 31. listopada 1866, 349—350. Taj članak nije potpisan, ali se on pripisuje F. Levstiku (v. *Zbrano delo VIII*, Ljubljana 1959, 403—404).

¹²⁵ *Slovenec* 89, 7. studenog 1866, 359, u svom odgovoru *Pozoru*, koji je osudio njegovu gledište o odbijanju »jugoslavenske skupine«.

¹²⁶ *Slovenec* 87, 31. listopada 1866, 350.

¹²⁷ *Pozor* 292, 2. studenog 1866, 1140—1141.

¹²⁸ Na ist. mjestu: »Ovo je za sada završetak slovenskih ili 'Slovenčevih' osnova o budućnosti jugoslavenske zajednice. Ovako će dakako još mnogo vode Savom proteći, dok se obistine te osnove. [...] Najprije, kad se radi o koristi sdruženja Slovencah s Hrvatima, netreba ni pitati, čija bi korist s toga bila veća.«

¹²⁹ *Pozor* 291, 31. listopada 1866, 1135.

biće od vanjske opasnosti očuvati samo u jugoslavenskoj političkoj zajednici.¹²⁸ Prema tome, Slovincima i Hrvatima podjednako je u interesu da, nakon nacionalnog ujedinjenja, stupe u jugoslavensku državnu zajednicu. Slovence, koji jedino preko Hrvata mogu stupiti u jugoslavensku zajednicu, pri tom ne treba da ometaju hrvatsko-srpski sporovi.¹²⁹

Uza sve to, hrvatsko-slovenski odnosi su se i dalje sve više razvijali, a njihova politička gledišta približavala, pa je krajem studenog 1866. u političkom smislu došlo do pravog sastanka istaknutih slovenskih i hrvatskih narodnjaka u Zagrebu u povodu svečanosti 300-godišnjice junačke smrti Nikole Šubića Zrinskog.

U Zagrebu je 20. listopada 1866. održana sjednica Centralnog odbora za proslavu te svečanosti pod predsjedništvom I. Kukuljevića. Tom je prilikom, uz ostalo, zaključeno da će se »na učestvovanje« pozvati »sve županije, gradovi i trgovišta; vojna krajina i Dalmacija, a narodnim čitaonicama braće susieda Srba i Slovenaca dat će se na znanje.«¹³⁰

Tom pozivu odazvali su se jedino Slovenci, kojima je suradnja s Hrvatima, koji su tada odlučno zastupali politiku »narodnog federalizma«, bila poželjna i korisna.¹³¹ Nema sumnje da su slovenski narodnjaci do kraja studenog 1866. već bili napustili politički program koji se temeljio na historijskom pravu, što su prihvatili na sastanku u Ljubljani 27. rujna. Polazeći od »historijskog federalizma«, slovenski narodnjaci su, kako je rečeno, u tom programu odbacili političku zajednicu s bilo kojim narodom u Monarhiji, pa i s Hrvatima u »jugoslavensku skupinu.«¹³²

Međutim, upravo one istaknute vođe slovenskoga narodnog pokreta (Toman, Costa i Bleiweis) koji su se, kako je pisao L. Svetec.¹³³ najviše protivili da program »Zedinjene Slovenije« počiva na načelu narodnog prava i da se,

¹²⁸ Pozor 292, 2. studenog 1866, 1140: »Tko ima više nade održati se od navale njemačke: da-li Slovenci ili Hrvati? Znamo i mi, da se želje njemačke na daleko prostiru, pa da ne bi marile prekoračiti i samu Sutlu; nu ako se naravni red ne bude Slovincem za ljubav prevrnuo, pa ako već tkogod bude morao postati žrtvom njemačke veličine, to će svakako prije doći red na Slovence, negoli na Hrvate. [...] Ovakvo dakle Slovincem na svaki način treba podpore, koju mogu naći samo u Hrvatah — van ako možebiti znadu, kako će Hrvatah dotle nestati, a oni se osloniti na srbski živalj.«

¹²⁹ Na ist. mjestu: »Od nekoga vremena zavladała je u nekih mlađih Slovenceh afektacija za Srbstvo, premda su Hrvatom bliži po svačem: po jeziku, po običajih, po socijalnom razvitku, po odnošajih prometnih itd. Ako se dakle Slovenci nebi mogli slagati s Hrvatima, nebi lje ni sa Srbima; velimo im osbiljno, budući nas izazivaju, da tolerantnijega naroda od Hrvatah neima na široko i daleko. Prihvaćaju li tužbe nekotjih Srba proti Hrvatima, valja im to prije tri puta promisliti, a istom onda javno kazati; jer da ih pitamo, koje su to tužbe, nebi nam znali ništa temeljita odgovoriti. Pozovu-li se na Srbe, morat će se zadovoljiti i srbskimi dokazi — a ti su upravo nikakvi.«

¹³⁰ Pozor 284, 23. listopada 1866, 1113.

¹³¹ Pozor 311, 24. studenog 1866, 1217. Na sjednici spomenutog Centralnog odbora, od 22. studenog 1866, pročitan je dopis iz Ljubljane u kojemu je javljeno da će istaknuti slovenski narodnjaci J. Bleiweis, E. H. Costa i L. Toman stići na »narodnu svetkovinu« u Zagreb 24. studenog, a u nedjelju 25. studenog članovi »Južnog sokola«. Tada je zaključeno da će Centralni odbor dočekati istaknute slovenske narodnjake »i dati im u počast u kazalištu narodnom odborovu ložu«, dok će članove »Južnog sokola« dočekati zagrebačko pjevačko društvo »Kolor«, koje je otkrije uspostavilo veze sa slovenskim narodnjacima i boravilo u Sloveniji.

¹³² Narodne novine 5, 7. siječnja 1867, 1.

¹³³ J. Vošnjak, Spomini I, Ljubljana 1905, 212.

na temelju politike »narodnog federalizma« u slovenski nacionalni program unesu ideje o »jugoslavenskoj skupini«, sada su skupa s L. Svetecom doputovali na svečanost u Zagreb već 24. studenog. Prilikom svečanog dočeka na željezničkoj stanici Bleiweis je na kraju svoga govora slovensko-hrvatsku političku suradnju izrekao riječima da »neka znaju u Beču i u Pešti, da smo [Slovenci; P. K.] zato u Zagreb došli, da se s braćom Hrvatima pobliže pobratimimo.«²²

U nedjelju ujutro 25. studenog 1866. deputacija pjevačkog društva »Kolo« i deputacija zagrebačkih pravnika dočekale su članove ljubljanskog društva »Južni sokol« i članove slovenskih čitaonica, kojih je bilo oko 60. Centralni dio svetkovine bio je svečani banket u hotelu »K. austrijskom caru«, kojem je prisustvovalo oko 200 gostiju²³ na čelu s biskupom Strossmayerom, velikim zagrebačkim županom I. Kukuljevićem, uglednim gostima iz Slovenije (Bleiweis, Costa, Toman, Svetec, Razlag i dr.), Slovačke (Hurban i Zlota) i predstavnicima vojvođanskih Srba (inače poslanici u Hrvatskom saboru) M. Polit-Desančićem i J. Subotičem.

Nakon govora I. Kukuljevića, kao predsjednika Centralnog odbora, govorio je Hurban a onda Bleiweis, koji je istakao da je on već 30 godina težio da približi Slovence Hrvatima. Najprije je započeo s uvođenjem »gajice« u *Novicama*, te »da je tako to približavanje sve dalje i dalje napredovalo«, a »na dan svetkovine Zrinjskove da se to pobratimstvo slavi tim važnim načinom, jer je to u ozbiljno vrijeme prvi važniji sastanak Slovenaca sa Hrvatima.«²⁴ U svom govoru Strossmayer je istakao da je ta »svečanost važna za Hrvate« jer se nalaze u »ozbiljnu vremenu« kada su političke okolnosti nepovoljne a Slovenci im došli u posjet i izrazili želju da se s njima tješnje povežu. Zato je smatrao da će taj dan biti važan u povijesti »Jugoslavena« i na kraju istakao da je potrebna hrvatsko-srpska »sloga«.

U Zagrebu je tom prilikom došlo do tješnjeg povezivanja hrvatskih i slovenskih političara, koji su izrazili želju da se Slovenci i Hrvati što više međusobno povežu, i to, nema sumnje, na temelju politike »narodnog federalizma« i ideje o »jugoslavenskoj skupini«.²⁵ Postignutu hrvatsko-slovensku političku suradnju *Pozor* je izrekao riječima da se »dani svetkovine Zrinjskove u Zagrebu mogu pravom pravom smatrati kao svečano, nerazdijelivo duševno sdruženje Slovenaca s Hrvatima, a to je najvažnija točka ciele svečanosti.«²⁶ Gotovo isto mišljenje izrazile su *Novice*²⁷ i *Slovenec*,²⁸ a ljubljanski dopisnik je tim povodom u gradačkom *Telegrafu* pisao o »oduševljenju« Slovenaca za bližim povezivanjem s Hrvatima i zaključio da je »antagonizam

²² *Slovenec* 97, 4. prosinca 1866, 389. *Pozor* 313, 27. studenog 1866, 1224.

²³ Svečanom banketu prisustvovali su mnogi dostojanstvenici, saborski zastupnici, članovi *Narodno-liberalne* i *Narodno-samostalne stranke*, svećenstvo, ugledni građani i inteligencija.

²⁴ *Pozor* 313, 27. studenog 1866, 1224. *Novice* 50, 12. prosinca 1866, 407. *Slovenec* 98, 6. prosinca 1866, 393.

²⁵ Neposredno nakon završetka svečanosti, Bleiweis je u svojim *Novicama* javio da su *Narodno-liberalna* i *Narodno-samostalna stranka* prihvatile zajednički program koji je izražen u politici federalizma i da će u tom duhu postupiti prilikom saborske rasprave o rješavanju državnopravnih pitanja. *Novice* 48, 28. studenog 1866, 391.

²⁶ *Pozor* 313, 27. studenog 1866, 1224.

²⁷ *Novice* br. 47, 48, 49, 50. i 51, od 21. i 28. studenog, te 5, 12. i 19. prosinca 1866, str. 382, 391, 396—397, 406—407. i 415—416.

²⁸ *Slovenec* br. 96—99, od 1, 4, 6. i 8. prosinca 1866, str. 387, 389, 393—394. i 397.

između Slovenaca i Hrvata prestao«. Uz to da Slovenci »čuvši u Zagrebu samo slavenski (hrvatski) govor, neće odsada da govore drukčije nego slovenski.«²⁶

Međutim, dalji razvoj jugoslavenske politike hrvatskih narodnjaka ovisilo je poglavito o rješenju državnopravnih pitanja u Habsburškoj Monarhiji i o uspjehu politike srpske vlade i povoljnih međunarodnih prilika.

Pred neposrednom opasnošću od uvođenja dualizma *Narodno-liberalna stranka* se, kako je rečeno, još prije otvaranja Hrvatskog sabora 19. studenog 1866. u osnovnim političkim gledištima posve približila *Narodno-samostalnoj stranci*, koja je, odbijajući savez s Ugarskom i time dualističko državno uređenje, smatrala da će u užem savezu s Bečom riješiti hrvatsko pitanje: teritorijalno ujedinjenje hrvatski zemalja i, osnivajući svoju politiku na odlukama Hrvatskog sabora za revolucije 1848, zatim ujedinjenu Trojednu kraljevinu sjediniti u jugoslavensku državnu zajednicu s ostalim Južnim Slavenima u federativno uređenoj Monarhiji. Polazeći, dakle, od politike federalizma, obje su sada ujedinjene hrvatske stranke krajem 1866. pokušale vladara navesti na sklapanje nagodbe s Trojednom kraljevinom bez obzira na Ugarsku.

Na sjednici Hrvatskog sabora 19. studenog 1866, koja je bila otvorena čitanjem kraljeva »otpisa« od 21. listopada, zaključeno je da će se taj kraljev »otpis« kojim je Hrvatski sabor pozivao da se napokon izjasni o državnom pravnom pitanju, predati onom saborskom odboru koji će o tome izložiti svoje prijedloge. Na sjednici 1. prosinca izabran je odbor od 12 članova, kojemu je Sabor, zajedno s kraljevim »otpisom« od 21. listopada, predao izvještaj Kraljevinskog odbora o pregovorima s ugarskim Kraljevinskim odborom, koji su trajali od 16. travnja do 16. lipnja 1866. i završili se, kako je rečeno, potpunim neuspjehom. Na temelju toga trebalo je da taj saborski odbor podnese Saboru prijedlog o rješavanju državnopravnog pitanja.

Taj saborski odbor, koji je bio sastavljen od istaknutih članova *Narodno-liberalne* i *Narodno-samostalne stranke*,²⁷ vijećao je gotovo dva tjedna o državnom odnosu Trojedne kraljevine prema Monarhiji. Napokon je 12. prosinca podnio Saboru svoje prijedloge, koji su nastali kao rezultat sporazuma spomenutih dviju stranaka, iz kojeg je bila isključena unionistička *Ustavno-narodna stranka*.²⁸

Te je prijedloge nakon opširne saborske rasprave većina prihvatila 19. prosinca 1866. kao »adresu« i odgovor na kraljev »otpis«, dok su njena načela, koja su polazila od politike federalizma,²⁹ osudili unionistička *Ustavno-narodna stranka* i sremski poslanici — vojvođanski Srbi na Hrvatskom saboru.

Polazeći od saborskih odluka stvorenih za revolucije 1848, saborski odbor je u svojim prijedlozima istakao, u skladu sa saborskim zak. čl. XLII. od 1861. koji je utvrdio »da je državna veza između Trojedne kraljevine i Ugarske 1848. pravno prekinuta, da »trojedna kraljevina nema ni prava ni dužnost, a ni zakonitoga načina stupiti u sabor kraljevine Ugarske«.³⁰ Smatrajući da

²⁶ Pozor 318, 2. prosinca 1866, 1245.

²⁷ U taj saborski odbor bili su izabrani: A. Čepulić, M. Prica, J. Subotić (sremski poslanik, pripadao *Narodno-samostalnoj stranci*), vel. župan Smaić, D. Kušlan, M. Šuhaj, I. Perkovac, F. Rački, M. Mrazović, J. J. Strossmayer, J. Car i M. Kraljević. Dnevnik sabora ... 1865/67, n. dj., 535.

²⁸ Dnevnik sabora ... 1865/67, n. dj., 547.

²⁹ Isto, 547—593.

³⁰ Isto, 578.

je nakon neuspjelih pregovora »pravno i praktično nemoguće« u zajednici s Ugarskom raspravljati o državnopravnom pitanju i naglašavajući što veću političku i državnu samostalnost Trojedne kraljevine, kojoj mjesto treba potražiti u okviru ukupne Monarhije, Hrvatski sabor je u toj »adresi« izjavio da se Trojednica »drži po svojem državnom pravu i vlastitom i dužnom samostalno stupiti u porazumljenje sa krunom«. ²¹ Na osnovi gledišta da se Habsburška Monarhija mora urediti na federativnoj osnovi, dakle, treba da postane federativna država, ²² u »adresi« se točno odredilo opseg zajedničkih poslova i zahtijevalo teritorijalno ujedinjenje Trojedne kraljevine i uvođenje odgovorne vlade za nju. ²³

Saborsku »adresu« su u svojim govorima, nasuprot unionistima, posebno podržali biskup Strossmayer, M. Mrazović i I. Kukuljević. Smatrajući da je rješavanje hrvatskog pitanja poglavita zadaća hrvatske politike, Strossmayer je o državnopravnom položaju izrazio svoje uvjerenje riječima »da se trojedna kraljevina punim pravom može i da iz obzira nužde i velike koristi svojega naroda upravo se mora ovaj čas upustiti u rješanje svojega odnošaja napram Austrije«. ²⁴ Pri tom je, kao i M. Mrazović, ²⁵ mislio da Habsburšku Monarhiju treba urediti na »federativnom temelju«. ²⁶ I. Kukuljević je u svom govoru, odbijajući savez s Ugarskom, i tom prilikom smatrao da Hrvati svoju politiku treba da temelje na odlukama Hrvatskog sabora stvorenih za revolucije 1848, a to su zahtjev za ujedinjenje hrvatskih pokrajina i politika federalizma, osnovana na jezično-nacionalnom principu, prema kojoj bi se u jednoj od federalnih jedinica sjedinili Južni Slaveni u Monarhiji. ²⁷ Pri tom se nadao da će »ideja narodnosti«, kao u Italiji i Njemačkoj, »do skora« i na »iztoku slavjanskom« (u Južnih Slavena) odigrati svoju značajnu ulogu narodnog ujedinjenja. ²⁸

U mnogo čemu drugačije mišljenje o rješavanju državnopravnog pitanja zastupao je tom prilikom M. Polit-Desančić, također u saborskoj raspravi o »adresi«. Ipak i njegovo se gledište poslije neuspjeha pregovora Hrvata s Mađarima razlikovalo od onog koje je zastupao u Hrvatskom saboru početkom 1866, kada je ne samo hrvatsko nego i neriješeno ugarsko pitanje dovedio u neposrednu vezu s »istočnim« pitanjem. Uvjeren da je Ugarskoj u interesu sloboda istočnih naroda i da će Mađari, pošto dobiju samostalnost od Beča, potpomagati oslobodilačke težnje Južnih Slavena, kako se to moglo izvoditi iz ideje o podunavskoj konfederaciji, Polit-Desančić se na saborskoj sjednici 22. siječnja 1866. zalagao za što tješnji savez Trojedne kraljevine s Ugarskom. ²⁹ Razumije se da je takvo načelno stajalište mogao uskladiti samo

²¹ Isto, 595.

²² Isto, 576.

²³ Isto, 595—596.

²⁴ Isto, 563.

²⁵ Isto, 576.

²⁶ Raspravljajući o opredjeljenju Hrvatskog sabora za politiku federalizma, F. Rački je 20. prosinca 1866. pisao: »U svakom slučaju za trojednu kraljevinu je federacija jedina forma, koja odgovara njezinoj davnoj prošlosti i zajamčuje joj budućnost. Ona nije vojna utonuti ni u austrijskoj, ni u ugarskoj centralizaciji, od kojih prva našla je svoj pravi izraz u veljačkom ustavu, a druga u zakonih od god. 1848.« *Pozor* 333, 20. prosinca 1866, 1304.

²⁷ I. Kukuljević je, kako je rečeno, takvu politiku zastupao pred otvaranje Hrvatskog sabora. *Usp. bilj.* 154, i odgovarajući dio teksta.

²⁸ *Dnevnik sabora ... 1865/67, n. dj., 586.*

²⁹ Isto, 100—101.

s politikom dualizma, i to na temelju ugarskih zakona iz 1848, koju je on u saborskoj raspravi 9. ožujka 1866. izrazio riječima da ni za Hrvate »niti za Čehe, niti za Slavene u obće u Austriji federalizam austrijski nemože osnovati ljepšu budućnost, nego je sredstvo toj budućnosti baš dualizam, koji će regeneraciji čitavoga europskoga izтока put prokrčiti, s tim pak posebno i za Čehe spasonosan biti.«²²⁹

Međutim, pošto su Mađari napustili ideju o podunavskoj konfederaciji i poslije neuspjelih pregovora između istoimenih »Kraljevinskih odbora« Hrvatskog i Ugarskog sabora, Polit-Desančić je u saborskoj raspravi o »adresu« 17. prosinca 1866. prvi put posumnjao u ispravnost mađarske politike. Uza sve to on je, naglašavajući važnost rješenja »istočnog« pitanja za sve Južne Slavene i vjerujući u skori raspad Habsburške Monarhije, odbacio ideju o njejoj federaciji, pa je, naravno, odbio da glasa i za saborsku »adresu«.

Svoju raspravu o »adresu« Polit-Desančić je održao isti dan, 17. prosinca, nakon govora biskupa Strossmayera, koji se, u sve većoj opasnosti od dualizma, uz M. Mrazovića najodlučnije zalagao za političku i državnu cjelokupnost i samostalnost Trojedne kraljevine u okviru federalistički uređene Monarhije. Gledišta koje je tom prilikom izložio Polit-Desančić veoma je značajno za razumijevanje odnosa vojvodanskih Srba (poglavito njegovu i Sv. Miletića) prema ideji o jugoslavenskoj političkoj i državnoj zajednici ne samo 1866. nego također 1870.

Polit-Desančić je vjerovao da Habsburškoj Monarhiji prijeti u najskorije vrijeme državno rasulo, pa je svaku politiku koja je težila njezinu uređenju i mogućoj »konsolidaciji« osuđivao. Osim toga, smatrao je da je Austrija, poslije poraza svoje vojske kod Kraljičina Graca i pošto je »istisnuta« iz Njemačkog saveza, »postala podunavskom državom«. Zato se, po njemu, više ne može govoriti o uređenju Habsburške Monarhije, već jedino o »preustrojenju Austrije kao podunavske države«.

Polazeći od tog načelnog stajališta, smatrao je da Habsburšku Monarhiju nije moguće urediti ni centralistički, ni federalistički ni dualistički. Centralistički zato jer su protiv centralizacije svi austrijski narodi, pa i austrijski Nijemci, koji će, po njemu, uvijek težiti da se sjedine s Njemačkom. Protiv federacije su »dva tako zvana gospodujuća naroda«: austrijski Nijemci, za koje bi »federacija značila izgubiti gospodstvo nad drugimi narodima, a ipak neimati nade pridružiti se Njemačkoj«, i Mađari, za koje bi federacija značila »odreći se državnog prava svoga« i vlastite »samostalne države«. A protiv federacije Austrije su, zaključio je Polit-Desančić, vojvodanski Srbi i Rumunji. Osim toga, po njemu je politika federalizma i austroslavizma suprotna ideji o nezavisnoj južnoslavenskoj državnoj zajednici, jer bi federalizmom ojačana Austrija ugrožavala slobodu i nezavisnost Južnih Slavena: »federalizacija značila bi u nečemu konsolidaciju današnje Austrije, te bi pri rješavanju istočnoga pitanja, zapadu dala povoda, da Rumuniju i Srbiju Austriji pridruži, a protiv tomu bi se Srbi preko Save, dok je u njih mišicah, iz sve snage borili.«²³⁰

Prema tome, Polit-Desančić je bio uvjeren: 1. da Habsburšku Monarhiju nakon poraza austrijske vojske kod Kraljičina Graca nitko više ne može spasiti od njena rasula i da je samo pitanje vremena kada će ona nestati i 2.

²²⁹ Isto, 436.

²³⁰ Isto, 567—568.

da predstoji skoro rješenje »istočnog« pitanja, koje će omogućiti osnivanje državne zajednice Južnih Slavena. Ipak, Habsburška Monarhija se još dugo održala i trebalo je počekati pola stoljeća do njena sloma, a niti su se rješavanje »istočnog« pitanja i osnivanje jugoslavenske političke zajednice odvijali onako kako je to Polit-Desančić zamišljao. On je smatrao da je »istočno« pitanje »u ovaj mah do onog stupnja došlo, da se nemože više na mnogo godina odgađati«, pa je odlučno zahtijevao da Hrvati, koji, po njemu, svoju budućnost mogu tražiti jedino u zajednici sa Srbima, ali o Slovencima nije govorio, budu protiv federativnog uređenja Habsburške Monarhije.²¹

Otklonivši tako centralističko, federativno i napokon dualističko državno uređenje i osudivši svaku političku djelatnost u vezi s tim, Polit-Desančić je zaključio da o uređenju i sudbini »Austrije kao podunavske države« i o sudbini Trojedne kraljevine neće odlučiti unutrašnje nego »vanjske okolnosti« — ne unutrašnja (npr. federalistička) nego vanjska politika, i to rješenje poljskog i »istočnog« pitanja.²²

Pa ipak, hrvatski narodnjaci, koje je zajednički program ujedinio u jedinstvenu *Narodno-liberalno-samostalnu* ili *Narodnu stranku*, svoj nacionalni i politički program osnivali su na jedinoj mogućoj politici federalizma. U taj program unijeli su, kao njegov sastavni dio, jugoslavensku politiku, koja je, s obzirom na političke prilike u jugoslavenskih naroda, mogla biti jedino etapna. Jer, iako su i oni smatrali da Habsburška Monarhija neće biti vječna i da će neminovno doći do rasula njene državne strukture, i to ukoliko ne zadovolji slavenske narode, utoliko prije, ipak su tada, ocjenjujući političke okolnosti u Monarhiji i izvan nje i osnivajući svoju politiku na »realnim temeljima«, ispravno zaključili da do njena raspada neće doći tako brzo. Povijesni razvoj događaja pokazao je da su bili u pravu.

Hrvatski sabor je 19. prosinca 1866. s većinom glasova (86) narodnjaka ujedinjenih strana (*Narodno-liberalne* i *Narodno-samostalne*) protiv manjine (43 glasa unionista) odobrio izvještaj regnikolarne deputacije i »adresu« u kojoj se zaključilo da se povedu neposredni pregovori o nagodbi Trojedne kraljevine s Bečom.

Delegacija na čelu s biskupom Strossmayerom, M. Mrazovićem, J. Subotićem i M. Šuhajem krenula je odmah na put. U Beč je stigla 23. prosinca i na bečkom kolodvoru ju je dočekala »jugoslavenska mladež«. Sutradan 24. prosinca 1866. predala je kralju saborsku »adresu«, koju je on veoma hladno primio, dok je kraljica primila samo Strossmayera kao vođu deputacije.²³ Istog dana samo su Strossmayer, Mrazović, Subotić i Šuhaj bili u službenom posjetu kod ministra vanjskih poslova F. F. Beusta, a zatim kod državnog minis-

²¹ Isto, 568: »Ja mislim na posljedku, gospodo! da niti rodoljubivi Hrvati nemogu biti za federaciju današnje Austrije. Ja ću navesti razloge. Ja držim, da Hrvati svoju sudbinu od sudbine Srba odiehati nemogu, i ako bi to učinili, to bi u budućnosti bili prišepetije mađarske, i to je razlog, da rodoljubivi Hrvati moraju biti proti federaciji današnje Austrije.«

²² Na ist. mjestu: »Što sliedi iz svega toga, kad se za današnju Austriju niti centralizacija niti federacija a niti dualizam uporaviti neda? Sliedi to, da o preustrojenju i sudbini Austrije kao podunavske države neće odlučiti unutarnje nego vanjske okolnosti, a naime rješenje poljskog i iztočnog pitanja.«

²³ M. Mrazović u pismu svojoj ženi, datiranom u Beču 24. prosinca 1866. Ostavština M. Mrazovića, Arhiv JAZU, XV 46 A. Usp. također: Đ. Šurmin, Dvije audijencije hrvatskih deputacija, *Novosti (Zagreb)* 1926, br. 69; V. Ciliga, *Slom politike Narodne stranke*, n. dj., 30.

tra R. Belcredia. U svim tim prilikama Strossmayer je odlučno zagovarao i preporučivao politička gledišta koja je Hrvatski sabor zauzeo u svojoj »adresi«.

Međutim, akcija hrvatskih narodnjaka došla je prekasno, jer je Austro-ugarska nagodba bila već u načelu zaključena. Članovima hrvatske deputacije je bilo posve jasno da je federalizam neizvodljiv, a dualizam neizbježan. Mrazović je nakon razgovora s Beustom zaključio da taj ministar »dokučuje dualizam, nu neviđa mogućnosti za pluralizam.«²⁴ A I. Vončina, koji je već 25. prosinca napustio Beč, također je ocijenio akciju hrvatskih narodnjaka promašenom, jer je, po njegovu zapažanju, utjecaj Mađara, a time i dualizam, »u najviših krugova mah preoteo«, i zaključio da su Hrvati sa svojom »adresom« i naravno federalističkom koncepcijom zakasnili za godinu dana.²⁵

Pod utjecajem nastalih događaja, hrvatska politika i njena koncepcija o jugoslavenskoj državnoj zajednici našle su se koncem 1866. i početkom 1867. na prekretnici. Dualističko državno uređenje, za koje se spomenuta hrvatska deputacija u Beču 24. prosinca 1866. osvjedočila u njegovu neizbježnost, utjecalo je na promjenu političkih gledišta i djelatnosti hrvatskih narodnjaka.

Naime, od 1848. dalje hrvatski narodnjaci su u svoj politički i nacionalni program dosljedno unosili koncepciju o federativnom uređenju Habsburške Monarhije. Polazeći od politike federalizma, osnovanom na jezično-nacionalnom principu, već Hrvatski sabor za revolucije 1848. u svom Zak. čl. XI. nije prihvatio ugarske zakone niti je priznao ugarsko ministarstvo.²⁶ Na taj način Sabor je odlučno istupio protiv dualizma u smislu ugarskih zakona iz 1848. godine. Hrvatski narodnjaci su, naprotiv, smatrali da po pragmatičkoj sankciji sve zemlje u Habsburškoj Monarhiji čine jednu nerazdruživu cjelinu. Zato je u pogledu jedinstva države Hrvatski sabor držao da u zajedničke poslove svih zemalja idu samo vjanski, trgovački, ratni i finansijski, dok je odlučio da Hrvatska, kao »od uvijek slobodna i od Ugarske nezavisna« država, zadržava samostalnost u svim ostalim poslovima.²⁷ Ipak, pod utjecajem pomirbenog držanja austrijske vlade, Hrvatski sabor je početkom srpnja 1848. pokušao ponovo uspostaviti prekinuti državno-pravni odnos s Ugarskom.²⁸

Hrvatski sabor je pod predsjedništvom M. Lentulaja imenovao »veliki odbor« od 57 članova, koji je imao zadaću da izradi »osnovu« o rješenju državno-pravnih odnosa prema Ugarskoj i Austriji: Zak. čl. XI. govori o osnovi

²⁴ M. Mrazović u spomenutom pismu: »On [Beust; P. K.] dokučuje dualizam, nu neviđa mogućnosti za pluralizam. — Kako se iz njegovih rieči vidi, on drži, da je i naš sabor u adresi zahtjevao oni isti položaj naprama ukupnoj monarkiji i da zahtjeva isto onakovo razlučeno zastupstvo za obavljanje tih posalah, kako je sve to Ugarska zahtjevala. S jednom rječju, g. ministar samo kroz magjarsku maglu gleda i naš položaj, i naše pravo, i naš smjer politički; samo kroz magjarski kozuh čuje naše zahtjeve, želje i molbe. — [...] I ovaj gospodin veli, da je otvorio nove puteve politici orijentalnoj! Neznati ni ovoliko o trojednoj kraljevini, pak hotjeti orijentalnoj politici nove puteve otvoriti, to je smiona zamisao.«

²⁵ I. Vončina u pismu svojoj ženi, datiranom 26. prosinca 1866. NSB u Zagrebu, R 4370 a: »U svemu opazih, da je prevlada Magjara u najviših krugova mah preotela, i da nije više moguće sada kukavnu vladu potegnuti i izbaviti iz magjarske struje. Mi smo za godnu dana zakasnili s adresom, a toga sam se ja uvijek bojao i čini mi se da to uviđa i Strossmayer.«

²⁶ Usp. I. Kukuljević, Iura regni ..., II, 324; J. Šidak, Historijska čitanka, n. dj., 195.

²⁷ Na ist. mjestu.

²⁸ J. Šidak, Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848—49, Zagreb 1979, 180—181.

»odnošenja« prema Ugarskoj i Austriji, a Zak. čl. XX. o »pogodbama s Ugarskom«, prema kojima je, nasuprot »sadašnjem dualizmu vlada«, zastupao načelo o jedinstvu Monarhije. Prema tome, iz tih članaka i iz »nagodbenih točaka« na temelju kojih su pokušali riješiti »razmirice« s Ugarskom²² jasno izlazi da je Hrvatska 1848. bila ponovo voljna da stupi s Ugarskom u novi državopravni savez. Međutim, Hrvatski sabor se i tom prilikom izjasnio protiv ugarskih zakona po kojima bi se Habsburška Monarhija dijelila u dvije polovice i po kojima bi se ukinuli cjelokupnost, samostalnost i samouprava Trojedne kraljevine.

Nagodba s Ugarskom nije uspjela,²³ a hrvatski narodnjaci su i dalje dosljedno zastupali ideju o federativnom uređenju Habsburške Monarhije.²⁴ Ali je, uvođenjem centralizma nakon sloma revolucije, sve do 1860. ostao neriješen državopravni odnos prema Austriji i Ugarskoj.

»Listopadska diploma«, od 20. listopada 1860. uza sav svoj u osnovi federalistički program, ponovo je otvorila taj problem. U kraljevu »ručnom pismu« hrvatskom banu naloženo je da se izvrše pripreme za »hrvatsko-slavonsko zastupstvo« koje treba da izrazi »želje i misli« Hrvatske o »pitanju odnošaja ovih zemalja naprama kraljevini Ugarskoj, što se ostavlja viećenju i porazumljenju hrvatsko-slavonskoga zastupstva i sabora ugarskoga.« Tako je, dakle, nakon 12 godina trebalo da Hrvatski sabor ponovo rješava pitanje državopravnog odnosa između Trojedne kraljevine i Ugarske.

Hrvatski sabor je počeo zasjedati 15. travnja 1861. Međutim, u pogledu ideje o jugoslavenskoj političkoj zajednici postojala je golema razlika između zasjedanja i političkog položaja Hrvatskog sabora 1848. i 1861. U prvom slučaju Hrvati su se nadali ne samo teritorijalnom ujedinjenju hrvatskih zemalja nego su uz to u Hrvatskom saboru, polazeći od politike federalizma, izrazili želju da stupe sa Slovincima i vojvodanskim Srbima u užu državopravnu zajednicu.²⁵ Godine 1861. Hrvati su bili svjesni, kako se o tome izrazio F. Rački,²⁶ da su se sve »ove lijepe nade« utopile u moru apsolutizma i germanizacije, zbog čega su bili primorani da ponovo traže savez s Ugarskom, od koje su se nadali da im prijeti manja opasnost, i da će u savezu s njom prije riješiti hrvatsko pitanje i ostvariti ideju federalizma.

Sve te »lijepe nade« također se nisu ostvarile. Štoviše, »Veljački patent« iz 1861. tu je situaciju još više pogoršao. Naime, trebalo je da Hrvatski sabor, s jedne strane, prihvati »Veljački patent«, a, s druge, da uspostavi državopravni savez s Ugarskom. Razumije se, jedno se s drugim nije moglo složiti: Hrvati su mogli prihvatiti »Veljački patent« — *kraljev patent* od 26. veljače 1861, koji je, nasuprot »Listopadskoj diplomu« i njezinoj federalističkoj osnovi, potekao iz centralističkog programa ministra A. Schmerlinga, i time se »pridružiti« austrijskim nasljednim pokrajinama, koje su bile dio Njemačkog saveza, ili odbiti taj »patent« i stupiti u dogovor s Ugarskom. Hrvatski sabor je krenuo drugim putem i pokušao nastaviti svoj rad na rješavanju državopravnog odnosa s Ugarskom koji je prekinuo 1848. Ali, budući da nije

²² St. Pejaković, *Aktenstücke zur Geschichte des kroatisch-slavonischen Landtages und der nationalen Bewegung vom Jahre 1848, Wien 1861, 115—125.*

²³ J. Sidak, *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848—49, n. dj., 181.*

²⁴ Usp. P. Korunić, *Jugoslavenska ideja ...*, n. dj.

²⁵ Zak. čl. XI. t. 6. I. Kukuljević, *Iura regni ...*, II, 324. Usp. P. Korunić, *Jugoslavenska ideja ...*, n. dj.

²⁶ *Pozor* 255, 19. rujna 1866, 1001—1002.

prihvatio »Veljački patent«, Hrvatski sabor je bio raspušten.²¹ Time je ponovo bilo odgođeno rješavanje državnopravnog pitanja. Uz to, hrvatski narodnjaci su postali svjesni da se s Mađarima ne mogu sporazumjeti i, nakon kratkog vremena 1860/61, mnogi su napustili ideju o tješnjem povezivanju s Ugarskom.

Svojim »otpisom« od 2. studenog 1865. kralj je Hrvatskom saboru predložio da prihvati »Listopadsku diplomu« i »Veljački patent«, te je pozvao Sabor da u sporazumu s Ugarskim saborom riješi pitanje državnopravnog odnosa Trojedne kraljevine i Ugarske.

U Hrvatskom saboru, koji je bio sazvan 17. srpnja 1865, a zatim tri puta odgađan, pojavile su se dvije hrvatske političke stranke koje su zastupale dva različita gledišta o rješavanju državnopravnih pitanja. *Narodno-samostalna stranka*, koja je svoj program izlagala u listu *Domobran* i zatim u *Svietu*, polazila je od odluka Hrvatskog sabora stvorenih za revolucije 1848. godine — zahtjeva za teritorijalnim ujedinjenjem hrvatskih pokrajina i sjedinjenjem Hrvata, Slovenaca i vojvodanskih Srba u jednu od državnih jedinica umutar federativno uređene Habsburške Monarhije.²² U svom programu, koji je usvojila 19. studenog 1865. godine,²³ zahtijevala je »obranjenje jedinstvenoga i vevlastnoga položaja ukupne monarhije«. U tom programu ta je stranka tražila zajedničke poslove i zajedničku »odgovornu vladu« za čitavu Monarhiju. Predložila je da se radi točnog »preciziranja« zajedničkih poslova sastanu odbor Hrvatskog sabora i »povjerenstvo« sastavljeno od austrijske vlade, kojima treba da se pridruži »slična deputacija sabora ugarskog«. Saborski odbor bi se morao držati Zak. čl. XLII. Hrvatskog sabora iz 1861. Stranka, o kojoj je riječ, zahtijevala je da Trojedna kraljevina stupi u realnu »uniju« s Austrijom a ne s Ugarskom. Zastupajući dosljedno politiku federalizma, smatrala je da Hrvatska treba da se nagodi s Austrijom prije no što to učini Ugarska.²⁴

Narodno-liberalna stranka je, polazeći od hrvatskoga državnog prava, zahtijevala da se najprije riješi teritorijalna i državna cjelokupnost Trojedne kraljevine, a tek zatim da se riješi državnopravno pitanje odnosa između Trojednice i Ugarske. Ali je rješenje tog pitanja uvjetovala zahtjevom da zajedno s Ugarskom raspravi i državnopravno pitanje prema Austriji. I doista, »adresa« odborske većine, za koju je glasala većina članova obiju stranaka, glasila je u tom smislu da rješenje odnosa prema Ugarskoj ovisi o rješanju državnopravnih odnosa u Monarhiji uopće, uvjetujući pregovore s Ugarskom time da Ugarski sabor prihvati čl. XLII. Hrvatskog sabora iz 1861. godine.²⁵ Pregovori s Ugarskom, koji su trajali od 16. travnja do 16. lipnja 1866, kako je rečeno, nisu uspjeli, jer Mađari, koji su zastupali mišljenje da 1848. između Ugarske i Hrvatske pravno nije prekinuta državna veza i da za vrijeme hrvatsko-ugarskih pregovora ne treba raspravljati o zajedničkim poslovima čitave Monarhije, nisu namjeravali da Hrvatskoj priznaju ni punu nezavisnost ni teritorijalnu cjelokupnost.

Mogli bismo zaključiti da su hrvatski narodnjaci — i u onim slučajevima kada su 1848, zatim 1860/61. i 1865/66. godine zagovarali i pokušali ponovo

²¹ O njegovu radu i djelatnosti vidi: J. Sidak, M. Gross, I. Karaman i D. Sečić, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914*, Zagreb 1968, 19—25.

²² *Usp. Domobran* 253, 4. studenog 1865, 1—2.

²³ Program narodno-samostalne stranke; ostavština I. Mažuranića, NSB u Zagrebu, R 5849, *Razni politički spisi*, br. 13.

²⁴ *Usp. F. Šišić, Jugoslavenska misao*, Beograd 1937, 169.

²⁵ *Dnevnik sabora ... 1865/67, n. dj.*, 424—449.

uspоставiti pravno 1848. prekinute državopravne odnose s Ugarskom — dosljedno odbacivali ugarske zakone iz 1848. i dualističko državno uređenje, koje je u Hrvatskom saboru zagovarao M. Polit-Desančić,²⁸ a prema kojima bi se Habsburška Monarhija dijelila u dvije polovice. Nisu to slučajno radili. Dualističko državno uređenje, nakon sklapanja Austro-ugarske nagodbe 1867, onemogućilo je ne samo teritorijalno ujedinjenje hrvatskih pokrajina nego i osnivanje jugoslavenske državne zajednice: sjedinjenje Hrvata, Slovenaca i vojvodanskih Srba.

Upravo zato su hrvatski narodnjaci, nasuprot dualizmu, u svoj nacionalni i politički program dosljedno unosili ideju o federativnom uređenju Monarhije. Međutim, nakon iskustva od 1848. do 1860. oni su smatrali da će u sporazumu s Peštom prije ostvariti ideju federalizma. Polazeći od odluka Hrvatskog sabora, stvorenih za revolucije 1848. (Zak. čl. XI) i 1861. (Zak. čl. XLII), to je gledište najjasnije izrazio M. Mrazović u programu *Narodno-liberalne stranke* 1865. godine:²⁹ »Mi [*Narodno-liberalna stranka; P.K.*] smo ovdje za federaciju kao i vi [*Narodno-samostalna stranka; P. K.*]; ali upravo radi toga mislimo da nam valja za sada se s onimi držati, kojih je politička težnja najrodnija našoj i koji će napokon rađe federaciju nego centralizam ogrijeti, a to su Mađari, jer nije izgleda, da će se njihove dualističke težnje ikada izpuniti moći, pak im tada neima druge, nego prije ili poslije uz federaciju se prisloniti, gdje će naći Čehe, Poljake i nas [Hrvate; P. K.]. Naš je savez s Mađari za sada uprt u zaključak sabora 1861. i podijelenu mu sankciju (čl. XLII). [...] Mi [*Narodno-liberalna stranka; P. K.*] smo za federaciju, kao za daljnju svrhu, a želimo se poslužiti uniom [s Ugarskom; P. K.] kao sredstvom, i to, samo za sadašnje vrijeme prelaza, uniom u formi federacije. Mi priznajemo zajedničkih poslova, tičući se ciele države: mi želimo da se glede njih uzdrži u svim zemljama upliv ustavni; no uvidamo da je k tomu potrebit organ zajednički. No mi nedržimo za potrebito, pače je za načelo federativno uprav ubitačno da se povrh toga država po načelu zajedništva užih interesa dieli u dvie grupe, u grupu njemačko-slavjansku, centraliziranu u *užem carevinskom vieću* i u grupu zemalja krune ugarske, koja bi se imala centralizirati u *saboru ugarskom*; ovaj dualizam podređene vrsti, pogibeljan je Slavjanstvu ov- i onkraj Litve i Sutle. Načelo federativno donosi, da se izručí zemaljskim saborom, što god nisu zajednički poslovi svih zemalja. Po tom bi imao biti sabor česki ravnopravan sa saborom ugarskim itd. sabor hrvatski sa svimi drugimi.»

U načelu isto političko stajalište zastupali su u svom opozicionom »Programu hrvatski narodnjaci i savezovni (federalistični) naprednjaci u Trojednoj kraljevini dalmatinsko-hrvatsko-slavonskoj«, koji su sastavili nakon što je Hrvatski sabor 1861. bio raspušten.³⁰ Smatrajući da se »genetička narodnost sama po sebi bez političke i građanske slobode državljana« neće moći osigurati i dalje slobodno razvijati, hrvatski narodnjaci i »federalistički naprednjaci« su na temelju saborskog Zak. čl. XLII. iz 1861. godine odlučno zastupali politiku federalizma, te odbacili »Veljački patent« (od 2. veljače 1861) i ugarske zakone iz 1848, dakle, centralizam i dualizam. U svom političkom progra-

²⁸ Isto, 437.

²⁹ Ostavština M. Mrazovića, Arhiv JAZU, XV 46 B. Koncept pisma, namijenjen M. Horvatu, u kojem je M. Mrazović, nasuprot programu *Narodno-samostalne stranke*, pred izbore 1865. izložio program *Narodno-liberalne stranke*.

³⁰ Sačuvan u ostavštini D. Kušlana, koji je on pisao. NSB u Zagrebu, R 5869, Politički spisi, br. 12.

mu oni su izjavili da će poglavito težiti da se postigne »cielokupnost hrvatske države«. U duhu njihove historijsko-federalističke koncepcije, prema kojoj bi se najprije federirala istočna a zatim zapadna polovica Habsburške Monarhije i tek zatim stupile u jedinstvenu federativnu državnu zajednicu, smatrali su da Trojedna kraljevina treba da stupi u federalni savez s Ugarskom kraljevinom i Erdeljem.²⁴

Od 1848. dalje hrvatski narodnjaci su, dakle, u svoj nacionalni i politički program, nasuprot dualizmu i centralizmu, unosili ideju, kako su se sami izrazili, o »federativnom pluralizmu«. Bila je to koncepcija o federativnom uređenju Habsburške Monarhije, prema kojoj bi se ona kao jedinstvena država sastojala iz više federalnih državnih jedinica. U pojedinim federalnim jedinicama sjedinili bi se u »subfederalne« saveze pojedini narodi, koje veže ista narodnost, jezik, ekonomski i privredni interesi. Na primjer: u jugoslavensku političku i državnu jedinicu sjedinili bi se Hrvati, Slovenci i vojvodanski Srbi.

Osim toga, načelo o federativnom uređenju Monarhije u hrvatskoj politici, kako je rečeno, najtješnje je povezano ne samo s rješanjem hrvatskog pitanja nego i s idejom o jugoslavenskoj političkoj zajednici. Ali, ideja federalizma osnivala se na načelu prirodnog i narodnog prava (»narodni federalizam«) i na principu historijskog prava (»historijski federalizam«). Od 1848. do 1850, kada je apsolutizam počeo postepeno ukidati sve tekovine revolucije,²⁵ hrvatski narodnjaci su, u duhu češkog austroslavizma i nakon prekida svih odnosa s mađarskom vladom u travnju 1848. godine, prihvatili kao svoju politiku načelo o »narodnom federalizmu«. U skladu s tim, Hrvatski sabor je početkom lipnja 1848. u svom Zakonskom članku XI. izrazio misao o uređenju Habsburške Monarhije u jedinstvenu zajednicu ravnopravnih naroda osnovanu ne na historijskom već na narodnom i jezično-nacionalnom principu.²⁶ Isto gledište zastupao je Sabor u »Manifestu naroda hrvatsko-slavonskog«, kojim se sredinom srpnja 1848. obratio evropskoj jvanosti. U njemu je polazio od prirodnog i narodnog prava i izrazio želju »da svi austrijski narodi, opredielivši se po

²⁴ Na ist. mjestu: »Narodnjaci i savezovni naprednjaci hrvatski teže za tim: 1. da se celokupnost hrvatske države postigne; 2. da se ustav hrvatsko-ugarski kako se je tijekom vicikovah razvijao i do g. 1848. razvio a na temelju gore izrečenih obćih načelah oživotvori i sa svimi ka svom obstanku i daljnem razvoju neobhodno potrebitimi garancijami provodi; 3. da se u Carevini austrijskoj idea federacije obistini i sa svimi svojimi posledicami izvede, te u tu svrhu najprije u istočnoj polovini carevine, naime između Trojedne kraljevine, zatim kraljevine Ugarske i Erdelja u djelo stvori, a poslie u zapadnoj polovini, te tekak kad to bude, sve kraljevine i zemlje raznimi svojimi pragmatičkimi sankcijami pod žezlom vladajuće kuće habsburško-lorenske sdružene, u jednim državnim vezom svežu i sadruže.«

²⁵ U »Nacrtu programa Narodno-liberalne stranke« iz 1865. Ostavština D. Kušlana, NSB u Zagrebu, R 5869, Politički spisi, br. 13: »Preustrojenje korjenito Carevine austrijske kao uvjet njezinog veldržavnog obstanka i daljeg razvitka izključuje i njemački centralizam i mađarski dualizam. Samo zdravo shvaćen federativni pluralizam može odgovarati interesom vladajuće dynastije i težnjam pojedinih kraljevinah i zemaljah. — Ali ovaj pluralizam nesmiye se raztvoriti u državne atome nekadašnjih Bachovih krunovinah, već bi (se) morao na temelju političko-historičkom sastojati iz povećih državnih brpah, sastavljenih prema njihovom geografičkom položaju, prema duševnim i materialnim potrebam i prema zahtievom ideje narodnosti političke i genetičke.«

²⁶ Usp. J. Sidak, Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848—49, n. dj.

²⁷ I. Kukuljević, Iura regni ..., II, 324.

jeziku, slobodni i među sobom posve jednaki budu», jer je to »načelo jedini jamac mira u Austriji».²⁶

Ideja o »narodnom federalizmu« u hrvatskoj politici je za revolucije godine 1848. u načelu u potpunosti rješavala ne samo hrvatsko pitanje (ujedinjenje svih hrvatskih pokrajina u jedinstvenu hrvatsku državu) nego je također omogućila da se donesu zakonski temelji za osnivanje jeugoslavenske političke i državne zajednice Hrvata, Slovenaca i vojvodanskih Srba. Taj zahtjev državnopravne prirode, donesen također na temelju želje Slovenaca i vojvodanskih Srba, Hrvatski sabor je izrazio riječima spomenutog Zak. čl. XI, t. 6: »Da se Kraljevina Dalmatinska kao cjeloviti dio sa trojednom kraljevinom sjedini, a ostale jugoslavenske pokrajine monarkije austrijske, kao što je novoustrojena vojvodina Srbska, zatim Dolnja Štajerska, Koruška, Kranjska, Istria i Gorica da se bližnji savez s onimi kraljevinama metnu.«²⁷ Napokon je Sabor još jednom prije svoje odgode izrazio tu misao u spomenutom »Manifestu naroda hrvatsko-slavenskoga« riječima: »Kucnuo je čas narodah, oni će se po jeziku opredieliti i međusobnom pomoći prot nasilju neprijatelja svoga osigurati. Tom pozivu slijedeći primili smo mi sjedinjenje novozkrsnuvshe vojvodine Srbske sa našom trojednom kraljevinom, i očekujemo pridruženje još i ostalih južnoslavenskih austrijskih pokrajinah [slovenskih; P. K.], da tako kao jedno tielo [jugoslavensko političko i državno; P. K.] s ostalijem na isti način sastavljeniem narodima u savezu na temelju jednakosti osnovanom carstvo austrijsko uzdržimo.«²⁸

Ideju o uređenju Habsburške Monarhije na načelu »narodnog federalizma«, koja je kao i 1866. za postojeći zakoniti poredak značila potpuni prevrat, zajedno sa zahtjevom za osnivanje jugoslavenske državne zajednice, koji je u Zakonskom članku Hrvatskog sabora dobio prvi put državnopravno obilježje i značenje, hrvatski narodnjaci su sve do početka 1850. dosljedno zastupali u svom nacionalnom i političkom programu.²⁹

Pa ipak, pod utjecajem pomirbene akcije dvora, hrvatski narodnjaci su, umjesto sklapanja užeg saveza s Austrijom, u Hrvatskom saboru početkom srpnja 1848. morali raspravljati o izmirenju s Ugarskom. Ali ideja o savezu s Ugarskom nije se mogla uskladiti s politikom »narodnog federalizma«. Sabor je doduše uskoro zatim u svom Zak. čl. XX. utvrdio »pogodbu s Ugarskom«, prema kojima je i dalje zastupao načelo o jedinstvu Habsburške Monarhije,³⁰ a u prijedlogu Odbora za uvjete izmirenja s Ugarskom naglasio da, ako ne uspije nagodba, hrvatska politika će ponovo ustrajati kod svojih prijašnjih saborskih odluka. Iako nagodba s Ugarskom nije uspjela, a hrvatski narodnjaci se ponovo vratili ranijoj politici, ta je promjena u hrvatskoj politici bila, mada privremeno, odustajanje od ideje »narodnog federalizma« i prihvaćanje neke vrste »historijskog federalizma«.

Stupanjem trojedne kraljevine u užu savez s Ugarskom, prema načelu »historijskog federalizma«, složenije bi postalo pitanje osnivanja jugoslavenske političke i državne zajednice, koje se nakon spomenute odluke Hrvatskog sabora (iz 1848, Zak. čl. XI, t. 6) hrvatski narodnjaci više nisu odrekli. Zahtjev za državnopravnim sjedinjenjem svih »jugoslavenskih pokrajina monarkije

²⁶ J. Šidak, *Historijska čitanka ...*, n. dj., 199.

²⁷ I. Kukuljević, *Iura regni ...*, II, 324.

²⁸ Isto, 352.

²⁹ P. Korunić, *Jugoslavenska ideja ...*, n. dj.

³⁰ I. Kukuljević, *Iura regni ...*, II, 332.

austrijske«, kako je on bio izražen na temelju načela o »narodnom federalizmu« u saborskom Zak. čl. XI, u prijedlogu pacifikacije s Ugarskom bio je u stvari ograničen (što je, s obzirom na državnoopravni položaj Slovenaca, jedino bilo moguće) na političko sjedinjenje Trojedne kraljevine i Vojvodine, dok se slovenskim pokrajinama ostavila dosta neodređena mogućnost da im se pridruže, ali se moralo naglasiti da se u tom slučaju ne dira u »integritet austrijskog državnog kompleksa«.²⁹

Prema tome, polazeći od »historijskog federalizma« i od ideje o stupanju Trojedne kraljevine u federalnu »uniju« s Ugarskom, hrvatska politika nije mogla riješiti pitanje »pridruženja« Slovenaca jugoslavenskom političkom i državnom savezu (koji bi sastavljali Hrvati i vojvođanski Srbi) unutar »istočne« polovice Habsburške Monarhije, jer su slovenske pokrajine u državnoopravnom pogledu pripadale »zapadnoj«. Ipak je hrvatska politika, za razliku od srpske, u širem okviru ideje o političkom i državnom »jedinstvu svih slavenskih plemena na balkanskom poluotoku« — kako je to, sažimajući politički program hrvatske *Narodne stranke*, izrazio M. Mrazović 30. lipnja 1868. godine³⁰ — od 1848. dalje dosljedno zastupala misao također o političkoj zajednici sa Slovincima.

Problemi o načinu i putu ostvarivanja ideje o jugoslavenskoj političkoj zajednici, s kojima su se hrvatski narodnjaci suočili za revolucije 1848—1849, u hrvatskoj politici su ponovo prisutni od kraja Bachova apsolutizma 1860.

Potkraj 1860. F. Rački je u programatskom članku »Jugoslovenstvo«, polazeći od ideje o »duhovnom« narodnom ujedinjenju svih Južnih Slavena stvaranjem jedinstvenoga zajedničkoga književnog jezika,³¹ što je u tadašnjim prilikama smatrao jedino mogućim, zahtijevao »podpunu političku samostalnost i upravnu autonomiju« Hrvatske i srpske Vojvodine u federalnom savezu s Ugarskom,³² dok je sudržljivo izrazio poblize neo-

²⁹ St. Pejaković, *Aktenstücke zur Geschichte ...*, n. dj., 116.

³⁰ Ostavština M. Mrazovića, Arhiv JAZU, XV 46 A 1. U tom pismu M. Mrazović je savjetovao sinu Lacku, koji se nalazio na studiju u Pragu, da hrvatska omladina ne slijedi primjer srpske omladine ni primjer *Stranke prava*, koji teže za separatizmom: »Ja sam tebi već pisao, da ovo djetinje takmenje sa Srbima u separatizmu, ne vodi k cilju. Hrvatska narodna stranka, nastojeći oko razvitka plemenskoga Hrvatah, nikada nije pometnula glavnoga cilja, a to je jedinstvo svih slavenskih plemena na balkanskom poluotoku. Ovo je cilj, koji može samo Starčević zapostaviti hrvatstvu, nu prava narodna stranka, koja ima širji i bistriji pogled u budućnost, nesmije ga zapostaviti bližim ciljevima pojedinoga plemena. Ovo tim manje, što se dostizavanjem bližih plemenskih ciljeva: što veće nezavisnosti od tuđinstva kao sredstva narodnoga svestranoga napredka, nepriječ nego dapače podpomaže glavni obćeniti cilj.«

³¹ *Pozor* 27, 31. listopada 1860, 53: »Želi li Jugoslovenstvo jednim narodom u duhovnom smislu postati, to bi imalo nastojati, da se sjedini u književnom jeziku. Tkogod od Jugoslovenah neželji, da mu narod životari samo, ili u nekijh strana propada, lučeći se u susjedne tuđe, mnogo jače življe, taj ima nastojati, da se ovo jedino spasonosno književno jedinstvo što prije oživotvori.«

³² *Pozor* 29, 3. studenog 1860, 57: »[...] kao saveznici Magjarah, kao kraljevina savezna i jednopravna s Ugarskom, zahtievamo podpunu političku samostalnost i upravnu autonomiju, te nećemo, da nam itko izvan nas i našega kralja u našoj kući zapovieda. [...] Da se ove naše želje izpune, tada bi mi Jugosloveni u carevini austrijskoj, pod okriljem svoga kralja sastavili i ustanovili kraljevstvo [jugoslavensku državnu zajednicu; P. K.] sastojeće iz kraljevinah Hrvatske, Slavonije, Dalmacije s otoci jadranskog mora i srpske Vojvodine. Ovo kraljevstvo bila bi druga pola krune ugarske, sa svojom podpunom autonomiom.«

dređenu mogućnost »pridruživanja« Slovenaca u jugoslavensku političku zajednicu s Hrvatima i vojvođanskim Srbima.

Pod utjecajem historijskog prava, koje je dominiralo u političkom životu u Habsburškoj Monarhiji od 1860, hrvatski narodnjaci su sve do jeseni 1866. zastupali ideju o federativnom uređenju Monarhije osnovanom ne na jezično-nacionalnom već na principu historijskih zemalja.

Polazeći od »historijskog federalizma«, D. Kušlan, koji je u načelu isto mislio kao i F. Rački u članku »Jugoslavjenstvo«, u nacrtu programa za izdavanje političkih novina 1861. istakao je da bi taj »slobodoumni« list zastupao gledište o sjedinjenju Hrvatske i Vojvodine u »slobodni savez« s Ugarskom, kojem bi se s vremenom pridružile slovenske pokrajine i, štoviše, ostali Južni Slaveni izvan Monarhije.²⁴ U »Osnovi za narodni politički list« Kušlan je dalje razvio spomenute ideje. Kao bitne ciljeve nacionalne politike koju bi zastupao budući list istakao je »cielokupnost hrvatske države« koja bi, na temelju »historijskog federalizma«, stupila u slobodni federalni savez s Ugarskom i Erdeljem. Ta federacija država »istočne« polovice Habsburške Monarhije bila bi povezana sa »zapadnom« polovicom federacijom »austrijsko-slavensko-čeških« država zajedničkim poslovima preko jednodomnog »narodnog Kongresa« i njemu odgovornog ministarstva. Taj »dualistički federalizam« bio bi samo »prelaz k oživotvorenju« ideje o uređenju Habsburške Monarhije na temelju »narodnog federalizma«, koji bi omogućio slobodni nacionalni i politički razvoj i neovisnost »od svake tuđe supremcije budi njemačke budi talijanske ili mađarske« i koji bi, napokon, omogućio stvaranje pojedinih saveznih »narodnih grupa«, na primjer jugoslavenske političke zajednice sastavljen od Hrvata, Slovenaca i vojvođanskih Srba.²⁵

Doista, samo je politika »narodnog federalizma« — dakle, ideja o uređenju Habsburške Monarhije na jezično-nacionalnom principu — mogla riješiti pitanje sjedinjenja svih »jugoslavenskih pokrajina monarhije austrijske«, kako je to odlučio Hrvatski sabor za revolucije 1848. Polazeći od tradicije hrvatske politike za revolucije 1848, *Narodno-samostalna stranka* je, nakon poraza Austrije u ratu s Pruskom 1866, kako smo naprijed dokazali, također zahtijevala federativno uređenje Monarhije na temelju narodnog prava i sjedinjenje jugoslavenskih naroda u jednu od njenih federalnih jedinica.²⁶ Ta gledišta uskoro je prihvatila i *Narodno-liberalna stranka*, koja su joj i onako bila veoma bliska.

Prema svjedočanstvu O. Utješenović-Ostrožinskog, sâm M. Mrazović je 21. lipnja 1866, dakle neposredno nakon prekida pregovora s Mađarima, zaključio da između političkog programa *Narodno-samostalne* i *Narodno-liberalne stranke* nema »nikakve razlike«,²⁷ a to su, dakako, samostalnost i cjelokupnost

²⁴ Ostavština D. Kušlana, NSB u Zagrebu, R 5869, Politički spisi, br. 11. »Ideje za novi politički list« Kušlan je sastavio u kolovozu 1861.

²⁵ Ostavština D. Kušlana, NSB u Zagrebu, R 5869, Politički spisi, br. 25. »Osnovu« je datirao 25. kolovoza 1861.

²⁶ *Sviet* 162, 16. listopada 1866, 1—2.

²⁷ U pismu I. Mažuraniću, datiranom u Beču 21. lipnja 1866: »Danas je bio prije odlaska kod mene opet Mrazović, i dugo smo se razgovarali o svemu. On mi reče na moje opetovano urgiranje da nastoji, neka se narodne stranke sasvim porazumiju: da i on priznaje da sada nije razlike nikakove između istih« izvan u malenkostih može biti u detalju.« Ostavština I. Mažuranića, NSB u Zagrebu, R 5844 b.

Trojedne kraljevine, politika »narodnog federalizma« i sjedinjenje Hrvata, Slovenaca i vojvodanskih Srba u jugoslavensku političku zajednicu.

Prema svjedočanstvu I. Vončina, početkom prosinca 1866. došlo je do sporazuma između obiju stranaka. On je 6. prosinca pisao da je većina *Narodno-liberalne stranke* »poprimila« politički program *Narodno-samostalne stranke* i u »toj većini su Strossmayer, Rački, Mrazović i ostale vođe.«²⁸

Do sporazuma tih dviju hrvatskih stranaka došlo je, kako je rečeno, za vrijeme sastavljanja prijedloga »adrese« koje je izradio saborski odbor sastavljen od članova obiju stranaka. Nakon što je 12. prosinca saborska »adresa« bila sastavljena, Vončina je 15. prosinca 1866. pisao: »Prekosutra počima debata o adresi, koja sadržaje načela Samostalne stranke, kako smo ih mi lani prihvatili i priobćili u našem programu.«²⁹

III.

Pokušaj Hrvata da »adresom« privole austrijsku vladu na sporazum, kako je rečeno, nije uspio, jer je politika federalizma ustupila mjesto dualizmu. Međutim, hrvatski narodnjaci svoj nacionalni i politički program, koji su do tada osnivali na politici federalizma, nisu mogli uskladiti s državnim dualizmom koji se očekivao. Nakon sklapanja Austro-ugarske nagodbe 1867. dualističko državno uređenje ostavilo je sve do svog sloma neriješeno pitanje ujedinjenja hrvatskih pokrajina i, uza sve nastojanje hrvatskih narodnjaka, sjedinjenje u državnu zajednicu Hrvata, Slovenaca i vojvodanskih Srba, jer su Dalmacija, Istra i slovenske pokrajine ostale u Cislajtaciji, a Hrvatska i Slavonija u Translajtaciji.

Razumljivo je, dakle, zašto je hrvatska politika ustrajno zahtijevala federalističko uređenje Habsburške Monarhije. U najtješnoj vezi s tim, jugoslavenska ideja, koja je, u svom najširem značenju, u Hrvata historijski uvjetovana, bila je sastavni i neodvojio dio hrvatske nacionalne politike. Hrvatska i jugoslavenska politika hrvatskih narodnjaka dijalektički su se prožimale i u spletu povijesnih događaja polagale temelj modernom razvoju hrvatske nacije. Ideja o jugoslavenskom političkom i državnom savezu, koja je u hrvatskih narodnjaka od 1848. dalje bila nadnacionalna i politička kategorija, mogla je, kao integralni dio hrvatske politike i uz to neposredne političke djelatnosti od 1848. do 1866. biti samo javna.

Ideja o jugoslavenskoj političkoj zajednici, kao dio jugoslavenske ideje u svom širem značenju, u hrvatskoj politici ima dvojako obilježje: jugoslavenska politika koju su u drugoj polovici 1866. zastupale hrvatske narodne stranke, kako smo naprijed upoznali, temeljena je na politici austroslavizma i principu »narodnog federalizma«, a ta je politika, s obzirom na zakoniti poredak u Habsburškoj Monarhiji, doista bila prevratnička iako joj je nedostajalo revolucionarno obilježje. Ta je politika, nadalje, u hrvatskih narodnjaka samo dio šire ideje o sjedinjenju svih Južnih Slavena u državnu zajednicu, koja bi im jedina mogla omogućiti slobodni nacionalni i politički razvoj. Međutim, smatrali su da političke, društvene i ekonomske prilike u jugoslavenskih naroda ne dopuštaju drugačiju jugoslavensku politiku osim, u najboljem slučaju, etapnu: stvaranje jugoslavenske političke zajednice unutar Habsburške Monarhije, na jednoj, i okupljenje ostalih Južnih Slavena oko Srbije, na drugoj stra-

²⁸ U pismu svojoj ženi, datiranom 6. prosinca 1866. NSB u Zagrebu, R 4370 a.

²⁹ U pismu svojoj ženi, datiranom 15. prosinca 1866. NSB u Zagrebu, R 4370 a.

ni. Te dvije jugoslavenske političke i državne skupine tek bi se u budućnosti sjedinile u nezavisnu federativnu jugoslavensku državnu zajednicu.

Određena politička djelatnost radi osnivanja »jugoslavenske države nezavisne i od Austrije i od Turske«, na koji je prijedlog I. Garašinana, prema svjedočanstvu A. Oreškovića, pristao biskup Strossmayer u kolovozu 1866. godine,²⁹⁶ mogla je u Hrvata biti samo tajna politika.

Obje te jugoslavenske politike hrvatskih narodnjaka — *javna* (koja je, osim odlučnog nastojanja oko »duhovnog« narodnog ujedinjenja svih jugoslavenskih naroda, težila za političkim sjedinjenjem Hrvata, Slovenaca i vojvodanskih Srba u jednu od državnih jedinica federativno uređene Habsburške Monarhije) i *tajna* (koja je išla za osnivanjem nezavisne jugoslavenske države) — nisu bile međusobno protivurječne niti su se isključivale, i to zato, jer jugoslavenska politika ni u srpske vlade ni u Hrvata nije bila, niti je mogla biti, drukčija osim etapne. Srpska vlada nije bila u mogućnosti da radi oslobođenja svih Južnih Slavena vodi istodobno odlučnu politiku protiv Turske i Austrije.

Prema tome, polazeći od jugoslavenske ideje u svom širem značenju, koju je kategoriju hrvatska politika od ilirizma dalje suprotstavljala mađarizaciji, germanizaciji i talijanizaciji, hrvatski narodnjaci su prihvatili »tajnu« jugoslavensku politiku, ali su do kraja nastojali postići sve što je bilo moguće učiniti »javnom« političkom djelatnošću. Valja istaći da su hrvatski narodnjaci »tajnu« jugoslavensku politiku i u vezi s tim neposrednu političku djelatnost, koja bi imala za konačan cilj osnivanje nezavisne jugoslavenske države, mogli voditi jedino uz odlučno djelovanje Srbije i Crne Gore. Srbija je u XIX. stoljeću takvu politiku i suradnju ograničenih razmjera samo jednom ponudila Hrvatima, koji su je početkom 1867, nakon što je nestalo mogućnosti da u okviru Habsburške Monarhije išta postignu, u potpunosti prihvatili i prema kojoj su uskladili svoj nacionalni i politički program, nadajući se skorom rješenju »istočnog« pitanja i osnivanju nezavisne jugoslavenske državne zajednice, u okviru koje bi napokon riješili hrvatsko pitanje.²⁹⁷

Prijedlog I. Garašinana i »pristanak« biskupa Strossmayera u kolovozu 1866. razumijevali su u samom početku »zajedničku radnju između Trojedne kraljevine i Srbije« radi osnivanja nezavisne jugoslavenske države.²⁹⁸

²⁹⁶ V. J. Vučković, *Politička akcija Srbije ...*, n. dj., 223—24.

²⁹⁷ I. I. Tkalac je 1866. u svojoj »Poslanici braći Hrvatima i Srbima«, o kojoj ćemo temeljitije raspravljati na drugom mjestu, također zagovarao sjedinjenje jugoslavenskih naroda u ravnopravnu, nezavisnu i slobodnu državnu zajednicu, kojoj Srbija treba da bude središte. Kao M. Polit-Desančić, i Tkalac je osuđivao jugoslavensku politiku hrvatskih narodnjaka (»jugoslavensku politiku zagrebačku«), te zagovarao pomirenje s Mađarima i prekid dogovaranja s Austrijom. Štoviše, zahtijevao je stvaranje »federacije Slavena, Mađara, Rumunja i Grka, u kojoj i Poljaci mogu ako hoće svoje mjesto naći, na osnovu potpune unutrašnje autonomije svakog pojedinog naroda posebnim ustavom njegovim opredjelene a solidarnog saveza političkog za spoljašnja odnošenja i za zajedničku obranu jednog protiv drugog i svihkolikih protivnu stranih država.« I. I. Tkalac, *Pitanje austrijsko. Kome, kako i kada valja rešiti ga? Poslanica braći Hrvatima i Srbima, Pariz 1866*, 91. Usp. R. Maixner, *La propagande antiautrichienne de Tkalac en 1866*, *Annales de l'Institut français de Zagreb*, No 26—27, 1945; ocjenu tog priloga: Lj. Kuntarić, *HZ II*, 1949, 386—387.

²⁹⁸ V. J. Vučković, *Politička akcija Srbije ...*, n. dj., 224.

Ali, sve do potkraj 1866. nemamo svjedočanstvo o daljem razvoju hrvatsko-srpske suradnje, koja se jedino posrednom vezom sa Strossmayerom održavala,²³ kada se ona, nesumnjivo u smislu neposredne »zajedničke radnje«, ponovo uspostavila.

Prilika za to pokazala se na početku zasjedanja Hrvatskog sabora, kada je Garašanin početkom prosinca 1866. ponovo pokrenuo pregovore s hrvatskim narodnjacima. Učinio je to preko A. Oreškovića, a ovaj preko A. T. Brlića, koji je iz Slavenskog Broda doputovao u Zagreb po nalogu, dakle, srpske vlade s poblizje nepoznatim prijedlozima I. Garašanina.

U skladu s politikom srpske vlade o uspostavljanju suradnje s balkanskim narodima te u skladu s gledištem da predstoji skoro rješenje »istočnog« pitanja i s idejom o osnivanju nezavisne jugoslavenske države kao konačnog cilja,²⁴ prijedlozi Garašanina upućeni hrvatskim narodnjacima nesumnjivo su se odnosili, kako će to pokazati dalji razvoj njihovih odnosa, na uspostavljanje tješnje suradnje između Srbije i hrvatske Trojedne kraljevine i pokretanja zajedničke akcije radi oslobađanja Bosne i Hercegovine kao prvoga političkog koraka.

Brlić je boravio u Zagrebu u vrijeme dok je saborski odbor sastavljao »adresu«, koja je bila, kako je rečeno, rezultat sporazuma *Narodno-samostalne* i *Narodno-liberalne stranke*. Na temelju strgo povjerljivih razgovora s vođama i istaknutim članovima tih dviju stranaka, Brlić je 13. prosinca, dan nakon što je spomenuti odbor podnio Saboru svoje prijedloge koji su bili prihvaćeni kao »adresa«, javio Oreškoviću da su *Narodno-liberalna* i *Narodno-samostalna stranka* u »tom što gosp. Garašanin želi složen«, a jedino »Starčević i njegovi pristaše neće sa Srbima ništa da imaju posla«.²⁵

Hrvatski narodnjaci i srpska vlada, polazeći iz različitih društvenih sredina i političkih okolnosti, vodili su jedinu moguću jugoslavensku politiku etapnog karaktera. Hrvatska politika težila je, kako smo pokazali, da se Južni Slaveni u Monarhiji sjedine u državnu zajednicu, dok je Srbija nastojala da najprije oslobodi Bosnu i Hercegovinu i zatim okupi oko sebe ostale Južne Slavene, pa je za svoj plan htjela pridobiti Hrvatsku. Konačni cilj bio je, naravno, jednoj i drugoj strani osnivanje jedinstvene i nezavisne jugoslavenske države.

Dualizam je omeo u hrvatskih narodnjaka takvu politiku. Ipak, hrvatsku deputaciju, koja je 24. prosinca 1866. predala kralju saborsku »adresu«, nije iznenadio hladan doček, a kraj politike federalizma hrvatski narodnjaci nisu dočekali nespremni. Oni su u svojim listovima (*Pozoru* i *Svietu*) odmah nakon poraza austrijske vojske kod Kraljičina Graca upozoravali na dualističku orijentaciju bečkih i peštanskih službenih novina, a I. Mažuranić je već 10. studenog 1866. iz Beča javio bratu Antunu da je dualizam neizbježan.²⁶

Nakon neuspjela pokušaja da bečku vladu sklone na politiku federalizma hrvatskim narodnjacima nije ostalo drugo nego da, u smislu »zajedničke radnje« koju je ponudila srpska vlada, svoju političku djelatnost odlučno usmjere na osnivanje nezavisne jugoslavenske države izvan okvira Habsburške

²³ Usp. V. Krestić, Hrvatsko-ugarska nagodba 1868, n. dj., 351—355.

²⁴ G. Jakšić i V. J. Vučković, Spoljna politika Srbije ..., n. dj., 275—356.

²⁵ V. J. Vučković, Politička akcija Srbije ..., n. dj. 240.

²⁶ Ostavština I. Mažuranića, NSB u Zagrebu, R 5844 a; pismo datirano u Beču 10. studenog 1866: »Dakle, dualizam koji se je dosad stidljivo krio, sad bezobzirno diže robove i sprema se da proguta Hrvatsku!«

Monarhije i da, prelazeći od »javne« isključivo na »tajnu« jugoslavensku politiku, s tim usklade svoj nacionalni program.

Taj zaokret u hrvatskoj politici izrazio je M. Mrazović 24. prosinca 1866. u spomenutom pismu u kojemu je opisao službeni posjet hrvatske deputacije austrijskoj vladi: »Vrlo mi je drago, što se biskupa [Strossmayera; P. K.] nije nimalo kosnuo ovaj hladni doček od strane careve. I ja mislim, da je bolje ovako, nego da smo dobili nejasan odgovor, za koji bi se dala pripajati još kakova nada. To bi mnoge polovične ljude odbijalo od odlučnog postupka. Znajući ovako na čemu smo, neće biti švrđanja i nadam se, da ćemo biti svi složni.«²⁶

Odmah zatim osjetila se bitna promjena u hrvatskoj politici. Već od 2. siječnja 1867. uredništvo *Pozora*, lista ujedinjene *Narodne stranke*, preuzima M. Mrazović umjesto I. Perkovca, koji je posljednji mjesec bio samo formalno urednik.

Potkraj 1866. *Pozor* je gotovo svu pažnju posvetio zasjedanju Hrvatskog sabora i rješavanju državno-pravnog pitanja u Habsburškoj Monarhiji. Ali nakon neuspjeha hrvatske politike da s vladarom sklopi sporamum, *Pozor* je u općoj neizvjesnosti o daljem razvoju događaja počeo pisati o političkom stanju u Srbiji i o neizvjesnosti u turskom Carstvu: »U ovako zamršeno i zapetljano doba vrlo bi dobro bilo potanje izpitati i saznati, kako će se držati evropske velike vlasti u tom na iztoku komešanju.«²⁷ Već 3. siječnja 1867. Mrazović je pisao da osim unutrašnje političke nesigurnosti »može provaliti istočni rat i zabaviti sve evropske vlasti, dakle i Austriju«, a to bi, po njemu, izazvalo još veću neizvjesnost.²⁸

Od tada je *Pozor* sve veću pažnju posvećivao »istočnom« pitanju. Upozoravao je da se Srbija sprema za rat i da odlučno zahtijeva da se iz Kneževine uklone svi turski vojnici i da joj se priznaju ona prava »koja su zadobile podunavske kneževine«. Mrazović je smatrao da je na pomolu skoro rješenje »istočnog« pitanja, te je 8. siječnja 1867. zaključio »da će se valjda već ove godine izviti u najbližem našem susjedstvu događaja od velike za jugo-istok evropske važnosti.«²⁹

Od tada je M. Mrazović kao urednik *Pozora* i stvarni vođa *Narodne stranke* bio ona ličnost koja je zagovarala i vodila odlučnu jugoslavensku politiku i preko koje se odvijala hrvatsko-srpska suradnja. Uz njega su bili brojni istaknuti hrvatski narodnjaci, a iza te politike stajao je, razumije se, biskup Strossmayer, koji je 12. siječnja oputovao u Italiju,³⁰ odakle se u Zagreb vratio tek 4. ožujka 1867. godine.³¹ Do Venecije Strossmayera je pratio M. Mrazović, koji je na povratku išao preko Slovenije te se 18. siječnja zadržao u Ljubljani gdje se sastao s istaknutim slovenskim narodnjacima.³² Već tada su Mrazović, Strossmayer i najbliži njihovi suradnici odlučili da, u sporazumu sa srpskom vladom, razvijaju djelatnost koja treba da teži isključivo osnivanju nezavisne jugoslavenske države, u koju su, kako ćemo dalje vidjeti, uključili i

²⁶ Ostavština M. Mrazovića, Arhiv JAZU, XV 46 A; pismo svojoj ženi, datirano u Beču 24. prosinca 1866.

²⁷ *Pozor* 341, 31. prosinca 1866, 1337.

²⁸ *Pozor* 2, 3. siječnja 1867, 3.

²⁹ *Pozor* 6, 8. siječnja 1867, 20.

³⁰ *Pozor* 10, 12. siječnja 1867, 36.

³¹ *Pozor* 76, 1. travnja 1867, 295.

³² *Novice* 8, 20. siječnja 1867, 64.

Slovence. Nema sumnje da je Mrazović o tome razgovarao sa slovenskim narodnjacima u Ljubljani, s kojima su se hrvatski narodnjaci u Zagrebu krajem studenog 1866. tješnje povezali.²²

Pa ipak, do početka veljače 1867. možemo politiku hrvatskih narodnjaka označiti kao prijelazno razdoblje. U *Pozoru* se do ostavke državnog ministra R. Belcredia, koji je zagovarao federativno državno uređenje, pojavljuju dva politička gledišta. Jedno, koje još polaže nade u federativno uređenje Habsburške Monarhije i zagovara odlučnu politiku austrijske vlade u rješavanju »istočnog« pitanja i drugo, koje podržava odlučnu politiku srpske vlade i nada se da će, uz pomoć Rusije, uskoro riješiti »istočno« pitanje i oko Srbije okupiti Južne Slavene.

Nade u federativno uređenje Monarhije izrekao je u *Pozoru* nepoznati hrvatski narodnjak prilikom objavljivanja kraljeva »patenta« od 2. siječnja 1867. kojim je za 25. veljače sazivao »Izvanredno carevinsko vijeće«, a trebalo je da ima jedinu zadaću da riješi državnopravno pitanje, ili — kako je istakao Mrazović prilikom objavljivanja »patenta« — da »stupi u dogovor s ugarskim saborom, kako da rieši ugarsko pitanje.«²³ Međutim, raspravljajući o objašnjenju tog »patenta« u službenim novinama *Wiener Abendpost*, uvodničar V. M. je u *Pozoru* 7. siječnja 1867. zaključio da »iz ovog očitovanja bečke vlade proizlazi to, da je i po novom carskom patentu od 2. siječnja 1867. trojedna kraljevina sasvim ravnopravna Ugarskoj u rješavanju državnopravnoga pitanja s ukupnom monarkijom, kao što bijaše dne 20. rujna 1865.«²⁴ Naime, između »Listopadske diplome« 1860. i »Veljačkog patenta« 1861. s jedne, »Rujanskog manifesta« 1865. s druge strane, postoje bitne razlike. U prva dva dokumenta austrijska vlada sama stvara i daje gotov ustav, dok »Rujanskim manifestom« poziva austrijske narode da oni stvore ustav, uz uvjet da sačuvaju cjelokupnost Habsburške Monarhije. Poistovjećujući »Rujanski manifest« s »Patentom« od 2. siječnja 1867. godine,²⁵ uvodničar V. M. je smatrao da postoji mogućnost da u »Izvanrednom carevinskom vijeću«, uza sve centralističko i dualističko raspoloženje, pobijediti federalističko načelo, u što je 9. siječnja A. Šenoa duboko posumnjao.²⁶

M. Mrazović je držao da su zemaljski sabori jedini legitimni zastupnici pojedinih zemalja te je zaključio da bi »Izvanredno carevinsko vijeće« više naličilo »užem« Carevinskom vijeću koje je sprovelo načelo njemačkih centralista.²⁷

Rješenje državnopravnog ili »slavenskog pitanja« u Monarhiji *Pozor* je sve više dovodio u vezu s rješanjem »istočnog« pitanja kojemu je posvećivao veliku pažnju. Taj je list osuđivao pasivnu politiku austrijske vlade i zagovarao njeno aktivno sudjelovanje u nješavanju »istočnog« pitanja.²⁸ Zato se

²² Usp. bilj. od 195. do 206. i odgovarajući dio teksta.

²³ *Pozor* 3, 4. siječnja 1867, 8.

²⁴ *Pozor* 5, 7. siječnja 1867, 15.

²⁵ *Pozor* 5, 7. siječnja 1867, 15: »Carski patent od 2. siječnja 1867. novi je dokaz prava trojedne kraljevine, te će se i ovaj državni spis u buduće nastaviti onim, koji osjeguravaju stožerna prava naše slobode i neodvisne kraljevine. Mi smo ne samo ravnopravni Ugrom u rješavanju državnopravnih pitanjah, nego po tumaču oficijoznog organa, slobodnom voljom narodah imade se ustanoviti forma, po kojoj da se raspravljaju zajednički državni poslovi ukupne monarhije.«

²⁶ *Pozor* 7, 9. siječnja 1867, 23.

²⁷ *Pozor* 4, 5. siječnja 1867, 11.

²⁸ *Pozor* br. 11 i 14, od 14. i 17. siječnja 1867, str. 40. i 52.

Pozor posve složio s listom *Hamburger Bösentalle*, koji je politiku austrijske vlade prema »istočnom« pitanju ocijenio riječima: »Najvažnija okolnost, koja je Austriji sklonila, da ustraje na svojoj dosadašnjoj istočnoj politici, sloga je zapadnih vlasti, da nedođe istočno pitanje za sada nikako do odlučne krize.«⁷⁷

Pozor je početkom 1867. zastupao mišljenje da će »istočno« pitanje, uz podršku Rusije, riješiti poglavito balkanski narodi sami, a Srbiji je pri tom dodijelio značajnu ulogu. Rješenjem »istočnog« pitanja, zaključio je uvodničar 18. siječnja 1867, riješilo bi se i »slavensko pitanje« u Austriji: »Na istoku se rješava slavensko pitanje ne samo za Tursku, već i Austriju. [...] Što se g. Beust trudi spasiti Tursku, to se doduše slaže s politikom, koju današnja vlada inaguirati kani u carevini, al se ne slaže s interesom Austrije. [...] Mi vidimo ciele sistematičnu suvislost njegovih idejah: u Turskoj neka Slavenstvu bude gospodar Osmanlija, u istočnoj Austriji Mađar, u zapadnoj Niemac.«⁷⁸

Gledište da je Austriji, i to slavenskoj Austriji, budućnost na istoku a ne na zapadu i da u svojoj istočnoj politici treba da se osloni na jako i slobodno južnoslavenstvo, hrvatski narodnjaci su zastupali još 1849. u listovima *Slavenski jug* i *Südslavische Zeitung*.⁷⁹ Isto mišljenje zastupale su *Narodno-samostalna* i *Narodno-liberalna stranka* u drugoj polovici 1866. Polazeći od mišljenja da je »slavensko pitanje« u Monarhiji neodvojivo od »istočnog«, Pozor je u siječnju 1867. također smatrao da interes i budućnost Austrije leži na istoku, i isticao da poglavito austrijska vlada i Rusija treba da utječu na oslobađanje balkanskih naroda. Ali su hrvatski narodnjaci držali da Austrija svoju politiku prema istoku može voditi jedino s osloncem na ujedinjenu Hrvatsku i preko jugoslavenske državne zajednice unutar federalistički uređene Habsburške Monarhije.

Međutim, nada u politiku federalizma nestala je s ostavkom državnog ministra R. Bekredia, i Mrazović je 5. veljače zaključio da je time dualizam neizbježan, iako je posumnjao da će se moći učvrstiti, jer je »cieli taj aparat na toliko zamršen, prepleten i nenaravan, na toliko steže i jednu i drugu stranku, na toliko sapinje radnju državnu, da mora za kratko vrijeme rađati žestoke borbe, koje će sve to upornija na jednoj strani proizvoditi težnju potpunoga odciepljenja, na drugoj što užeg ujedinjavanja.«⁸⁰

Pozor je zatim pozivao austrijske Slavene da se odlučno suprostave dualizmu,⁸¹ dok je od početka veljače 1867. austrijskoj vladi odricao pravo da se miješa u rješavanje »istočnog« pitanja.⁸² Ocjenjujući da se rješenje »istočnog« pitanja sve više primiče, Pozor je od 1. ožujka posvećivao još veću pažnju događajima na istoku. On je izražavao mišljenje da jedino Srbija treba da, uz pomoć Rusije, oslobodi i ujedini Južne Slavene izvan Monarhije. A stvaranje nezavisne južnoslavenske države utjecalo bi po mišljenju hrvatskih narodnjaka, na politiku austrijskih Slavena uopće.

S obzirom na ta načelna politička gledišta Pozor je 28. veljače 1867. objavio dopis iz Beograda, u kojemu su sadržana politička mišljenja i uvjerenja od kojih je hrvatska *Narodna stranka* dalje do kraja 1867. godine polazila: »Grčka se pripravlja za rat, Srbija čeka pripravna, kršćani u turskih

⁷⁷ Pozor 11, 14. siječnja 1867, 40.

⁷⁸ Pozor 15, 18. siječnja 1867, 55.

⁷⁹ Usp. P. Korunić, *Jugoslavenska ideja ...*, n. dj.

⁸⁰ Pozor 29, 5. veljače 1867, 111.

⁸¹ Pozor br. 69 i 73, od 23. i 28. ožujka 1867, str. 266. i 282.

⁸² Pozor 32, 8. veljače 1867, 123.

zemljah vrebaju na prvu zgodu, koja ima iz vana buknuti. Kršćanske vele-
vlasti, u koliko jim nije povoljno, što se već sada turska sgrada ruši, uviđajuć
da se ne može spasiti, mirno gledaju što na iztoku biva. Za južne Slavjane
u svih nevoljah, koje trpimo, radostno je, što se iztočno pitanje nemože ina-
če nego na našu korist riešiti. Srbija je pozvana, da se stavi na čelo jugosla-
venskomu pokretu u Turskoj; a promjene, koje se ovdje dogodile budu, ne-
će ostati bez upliva i za događaje s one strane Save. Toga neće promieniti
ni g. Beust, ni dualizam.«²⁶⁶

U skladu sa svojom jugoslavenskom politikom hrvatski narodnjaci su
od početka 1867. nastojali da što više učvrste hrvatsko-srpsku slogu i surad-
nju i da izbjegnu bilo kakve razmirice. U najtješnijoj vezi s tim²⁶⁷ N. Špun je
na saborskoj sjednici 4. siječnja 1867. izvijestio da je saborski »administrativ-
ni odbor« raspravljao o nazivu »narodnog jezika«. Umjesto naziva »jugoslaven-
ski jezik trojedne kraljevine«, koji je prihvatio Hrvatski sabor 1861, taj sabor-
ski odbor je predložio naziv »jezik hrvatski ili srbski«, smatrajući da je time
izražena istovetnost obiju jezika, »te ni jedan ni drugi nije izrečen kao prvi,
kao vladajući, nego je izrečeno, da je to jezik jedan te isti«. Osim toga, od-
bor je predložio da u pogledu pisma »svatko može rabiti ćirilicu i latinicu«.
Taj je prijedlog u saborskoj raspravi bio jednoglasno prihvaćen.²⁶⁸

Tom odlukom Hrvatskog sabora hrvatski narodnjaci su poglavito nasto-
jali osigurati hrvatsko-srpsku suradnju i slogu u Trojednoj kraljevini, a pre-
ko nje i sa Srbima u Vojvodini i Srbiji. *Pozor* je tu saborsku odluku pozdravio,
ali je posumnjao da će slično učiniti vojvođanski Srbi ili Srbi u Kneževini.²⁶⁹

Ipak, hrvatski narodnjaci postigli su time uspjeh, jer je odluka Hrvat-
skog sabora naišla na povoljan odjek u vojvođanskih Srba i u Srbiji. Sv. Mi-
letić je u *Zastavi* pozdravio tu odluku kao znak zbližavanja Hrvata i Srba, a
beogradski *Vidov dan* je tim povodom pisao: »Ovom odlukom, koja je plod
sviesnoga političkoga jedinstva, koja proizađe iz liepoga duha narodne sloge,
završena je u životu srbsko-hrvatskoga naroda perioda, koja je obojim fakto-
rom ovoga naroda do zla boga naškodila, te tim načinom narod je taj sada
stupio u periodu novu, koja će mu bezmerno probitačna biti.«²⁷⁰

Osim *Vidova dana* i ostale su srpske novine pozdravile odluku Hrvatskog
sabora, i zaključile da je time započela sloga i »narodno jedinstvo« Hrvata i
Srba. Ali je nepoznat dopisnik iz Graza pisao u *Pozoru* da »prepreka nemože
se držati dotle uklonjenom, dok se i naša braća srbska nepovedu za Hrva-
tima«.²⁷¹

U duhu hrvatsko-srpskog zbližavanja, koje je potakao Hrvatski sabor
spomenutom odlukom o nazivu jezika, beogradski listovi *Vidov dan* i *Svetovid*
su početkom 1867. donosili brojne članke o »jugoslavenskoj uzajamnosti«. U

²⁶⁶ *Pozor* 50, 28. veljače 1867, 191—192. Usp. i br. 45, 22. veljače 1867, 171.

²⁶⁷ Dnevnik sabora ... 1865/67, n. dj., 654.

²⁶⁸ Isto, 665. *Pozor* 4, 5. siječnja 1867, 11.

²⁶⁹ *Pozor* 11, 14. siječnja 1867, 40: »Mi sumnjamo vrlo, da će srbski kongres,
ako se kada sastane, zaključiti jednak zaključku hrvatskoga sabora, da
ni nespominjemo skupštinu srbske kneževine. Znači smo unapried, da dr. Miletić
ni ovim neće biti zadovoljan, Hrvati imadu u svemu pokušati, sve svoje žrtvovati,
i svojih djedovah ustav, i njihovu zemlju, i njihovo napokon ime, neučine li toga,
opet su oni krivci nesloge.«

²⁷⁰ *Pozor* 20, 24. siječnja 1867, 75—76.

²⁷¹ *Pozor* 26, 31. siječnja 1867, 100.

vezi s tim, Srbsko učeno društvo u Beogradu izabralo je 22. siječnja 1867. za počasne članove uz ostale V. Jagića, V. Bogišića i F. Račkog.²²

Istodobno je *Pozor* s velikom pažnjom pratio pobjede slovenskih narodnjaka na izborima za zemaljske sabore.²³ M. Mrazović je njihovu pobjedu označio važnom ne samo za slovenski narod nego također za Hrvate i jugoslavensku zajednicu uopće. »Osjetio se, osvietio se slovenski narod, pak bezprimjernom energijom osvaja već izgubljeno svoje zemljište, traži naravite svoje granice. [...] Imajući pred očima primjer braće Slovenaca, što izvesti može zreo i znajući puk, biti mora naša najveća briga, da čim ranije razširimo dovoljno znanja i svicstnu zrelost među naš u mnogom zaostao puk. Biti će nam onda snaga dvostruka, u osbiljno vrijeme, što se približuje, dvostruko potrebita. [...] No što još nije, biti će, a mi, od svega srca čestitajući braći našoj slovenskoj, netrebamo ih učiti, što da sada čine, pošto su u svojoj kući gospodari postali. Njihovom pobjedom zadobila je ideja jugoslavenska novu snagu. Razciepani, kako smo bili, malo što nepotonusmo navieke. Dok nebudemo jedni, smrti se nismo oteli.«²⁴

Mrazović je, dakle, i tada polazio od gledišta o potrebi osnivanja političke i državne zajednice svih Južnih Slavena, koja im jedino može pružiti dalji slobodni razvoj političke i nacionalne individualnosti. U tom pogledu pobjedu slovenskih narodnjaka na izborima označio je prekretnicom. Slovenci su po njemu tom pobjedom osigurali ne samo svoje nacionalno biće da se ono ne utopi u velikonjemačkoj ideji nego su od tada postali čvrst bedem daljerm prodoru tuđinstva. »Slovenska zemlja nije više grozeća trojednoj kraljevini štacija, nego jaki zid proti navali tuđinstva. 'Der Drang nach Osten' uzvraća se u nazad, kao uzbujuća voda, kad nagazi na goru, koju provaliti nemože.«²⁵ Osim toga, smatrao je da je pobjedom narodnjaka na izborima u Slovenaca i Ceha pojačana slavenska opozicija u Monarhiji, jer je, po njemu pobjeda protiv njemačkih centralista i mađarskih dualista moguća samo zajedničkim djelovanjem austrijskih Slavena. »Samo treba za narode slavenske jedan program, a taj je opet ponavljamo, u adresi hrvatskog sabora« — u politici federalizma.

Od početka ožujka 1867. u redovima *Narodne stranke* dolazi do odlučnije akcije u vezi s jugoslavenskom politikom. Strossmayer, koji je, kako je rečeno, u Italiju otputovao 12. siječnja, u Zagreb se vratio 4. ožujka 1867. godine.²⁶ Od tada *Pozor* je sve do početka 1868. zastupao jedinstveno političko gledište: taj list *Narodne stranke*, u kojemu je pažljivi čitalac mogao dobro pratiti razvoj njene jugoslavenske orijentacije, posvećivao je sve veću pažnju »istočnom« pitanju, a od kneževine Srbije tražio da u što skorije vrijeme oslobodi i ujedini Južne Slavena izvan Monarhije. U rješavanje »istočnog« pitanja i osnivanja nezavisne jugoslavenske državne zajednice *Pozor* je, osim samih Južnih Slavena, jedino polagao nade u pomoć Rusije, iako su istaknuti ruski političari (među kojima Ignjatijev, Štackelberg i Šiškin) osuđivali srp-

²² *Pozor* 27, 1. veljače 1867, 104.

²³ Usp. o tome V. Melik, *Sprememba programa slovenskega političnega tabora v letu 1867*, ZC XIX—XX, 1965—66, 309—317.

²⁴ *Pozor* 27, 1. veljače 1867, 103. Usp. br. 15 i 31, 18. siječnja i 7. veljače 1867, str. 56. i 120.

²⁵ *Pozor* 27, 1. veljače 1867, 103. Usp. i br. 23, 28. siječnja 1867, 87.

²⁶ *Pozor* 76, 1. travnja 1867, 295.

sku vladu zbog njena približavanja Hrvatima.²² Ujedno su hrvatski narodnjaci odricali Austriji pravo da se miješa u rješavanje »istočnog« pitanja, i već od početka veljače 1867. osudili su svako približavanje Srbije austrijskoj vladi.²³ Smatrali su da Austriji nije u interesu da se pokrene rješavanje »istočnog« pitanja i osnivanje jugoslavenske zajednice oko Srbije, od koje su hrvatski narodnjaci 1867. mnogo očekivali.

Nema sumnje da je na stvaranje jedinstvenoga političkog gledišta u redovima *Narodne stranke* i na njeno odlučno djelovanje utjecao Strossmayer nakon povratka iz Italije. O tome svjedoči i veliki župan zagrebačke županije I. Kukuljević, koji je u svom izvještaju, datiranom u Zagrebu 12. ožujka 1867, javio predsjedništvu dvorske kancelarije da je opozicijski *Pozor* posebno pojačao svoju aktivnost i otpor od dolaska biskupa Strossmayera iz Italije u Zagreb.²⁴ I doista, *Pozor* je sve odlučnije istupao protiv dualističkog državnog uređenja i sve otvorenije isticao važnost osnivanja nezavisne jugoslavenske državne zajednice oko Srbije.

Na takvu politiku *Narodne stranke* odlučno je utjecalo uvjerenje da će se Srbija u najskorije vrijeme sukobiti s Turskom i da je na pomolu raspad Turskog Carstva i Habsburške Monarhije.

Istaknuti hrvatski narodnjaci (Mrzović, Rački i dr.) bili su preko A. T. Brlića i A. Oreškovića upoznati s planovima srpske vlade o njenoj akciji za pridobijanje Bosne i Hercegovine. O tome je Strossmayera izvještavao Mrzović, koji je s biskupom bio u Rimu početkom veljače 1867. godine.²⁵ Brlić, koji je, dakle, posredovao između hrvatskih narodnjaka i Oreškovića (Orešković je bio neposredno u vezi sa srpskom vladom), javio je 12. veljače 1867. F. Račkom da Srbija »do sada tvrdu nakanu pokazuje na temelju Ideje jugoslavenstva raditi, i navaliti mjeseca ožujka ili travnja na Bosnu.«²⁶

Pozor je 9. ožujka 1867. odlučno odbacio mišljenje bečkog lista *Die Presse*, koji je, braneci centralizam nasuprot dualizmu, smatrao da interesi Austrije leže na istoku i da zato ona mora utjecati na rješavanje »istočnog« pitanja, a to može jedino ako zadovolji želje hrvatskog naroda i riješi hrvatsko pitanje. *Pozor* je ocijenio da je za takvu politiku prekasno, i to zato jer je dualizam utvrđen, a rješavanje »istočnog« pitanja pokrenuto bez utjecaja Austrije: »Međutim pokrenulo se koleso istočnoga pitanja onim smjerom, koji mu je fatum označio. Nam se prepričilo u toj krasnoj drami kao živi faktor sudjelovati. Mi ćemo ju pozorno gledati i radovati (se) iskreno, bude-li joj kraj povoljan našoj braći. Bez sumnje se svaki lepet, što se gane na balkanskom (polu) otoku, vibrira tja do Zagreba.«²⁷

Mrzović je 14. ožujka 1867. pisao »da još ove godine mora buknuti istočni rat«. Smatrao je da će Rusiji, koja je najviše pozvana da utječe na rješavanje »istočnog« pitanja, biti u tome saveznica Pruska, jer je, po nje-

²² V. J. Vučković, *Politička akcija Srbije ...*, n. dj., 243; G. Jakšić i V. J. Vučković, *Spoljna politika Srbije ...*, n. dj., 358; V. Krestić, *Hrvatsko-ugarska nagodba 1868*, n. dj., 355—356.

²³ *Pozor* br. 28, 29 i 45, od 4, 5. i 22. veljače 1867, str. 107—108, 111—112. i 171. Usp. V. Krestić, *Hrvatsko-ugarska nagodba 1868*, n. dj., 357—361; G. Jakšić i V. J. Vučković, *Spoljna politika Srbije ...*, n. dj., 303—307.

²⁴ *Pozor* 76, 1. travnja 1867, 295.

²⁵ F. Šišić, *Korespondencija Rački-Strossmayer*, I, n. dj., 38.

²⁶ Ostavština F. Račkog, Arhiv JAZU, XII a 71/5, pismo A. T. Brlića, datirano u Sl. Brodu 12. veljače 1867.

²⁷ *Pozor* 59, 9. ožujka 1867, 219.

mu, njemačko pitanje tijesno povezano s »istočnim«. Dakle, nasuprot austrijskoj i francuskoj politici, Rusija treba da svojim utjecajem donese balkanskim narodima slobodu: »Vrieme je vrlo sgodno, pa ga Rusija vješto upotrebljava. Uzalud turska vlada popušta Srbiji, izvodeć svoju vojsku iz njezinih tvrđava; nije to cilj, no samo jedan korak bliže cilju, koji mora svetinja biti i Srbiji i svakomu plemenu jugoslavenskomu, da se izpod turskog jarma oslobodi Bosna, Hercegovina, Bugarska. Krive Rusiju, da ona vrka i potiče one narode; nije to krivnja, već dužnost i slava Rusije.«³²

Hrvatski narodnjaci okupljeni oko M. Mrazovića i *Pozora* koji je on uređivao do 1. lipnja 1867. i davao mu osnovni politički smjer, smatrali su, dakle, da pokretanje pitanja tvrđava treba da posluži Srbiji kao povod za rat s Turskom, koji bi općim ustankom Južnih Slavena izvan Habsburške Monarhije završio njihovim oslobađanjem i sjedinjenjem u nezavisnu južnoslavensku federativnu državnu zajednicu.³³

Prema tome, smatrajući da će se uskoro Tursko Carstvo i Habsburška Monarhija raspasti, *Narodna stranka* je u ožujku 1867. ocijenila da Srbija treba da se odlučno postavi na čelo pokreta za oslobađanje i sjedinjenje Južnih Slavena. Razumljivo je stoga da su hrvatski narodnjaci osuđivali u srpske vlade svako kolebanje i odlaganje pokretanja rata, te njenu suradnju i diplomatsko dogovaranje bilo s Austrijom bilo s Mađarima, za koje su s pravom držali da su protiv stvaranja južnoslavenske države.

Međutim, srpska vlada je, nakon stanovišta kolebanja,³⁴ početkom ožujka 1867. odlučila da diplomatskim ili ratnim putem osvoji Bosnu i Hercegovinu.³⁵ Ali Garašanin je iz prijašnjeg iskustva znao da će se Austrija protiviti tome, pa je za oružanu akciju u Bosni nastojao osigurati suradnju Hrvata. U tome je odlučnu ulogu imao A. Orešković. On je u svom nacrtu za pripremanje bosanskog ustanka, koji je početkom ožujka 1867. podnio Garašaninu, zahtijevao suradnju Hrvata.³⁶

Ocjenjujući međunarodne odnose i raspoloženje Hrvata, Garašanin je sredinom ožujka 1867. smatrao da postoje realne mogućnosti da se, u okviru

³² *Pozor* 61, 14. ožujka 1867, 233. Usp. i br. 67, 73 i 74, od 21, 28. i 29. ožujka 1867, str. 257, 282. i 286.

³³ Bečki i peštanski listovi, koji su zagovarali dualističko državno uređenje, osuđivali su u ožujku hrvatsku *Narodnu stranku* da se u *Pozoru* ne samo protiviti dualizmu nego i da otvoreno podržava ideju o stvaranju južnoslavenske nezavisne države, o čemu je *Pozor* zaključio: »Da se naša braća oslobode turskog jarma, da u jednoj državi polože temelj velikoj i sjajnoj svojoj budućnosti, koristnoj za sveobću kulturu i napredak, ove želje niti smo dosada tajili, niti mislimo u buduće tajiti.« *Pozor* 67, 21. ožujka 1867, 257.

³⁴ Usp. V. Krestić, Hrvatsko-ugarska nagodba 1868, n. dj., 358—359.

³⁵ G. Jakšić i V. J. Vučković, Spoljna politika Srbije ..., n. dj., 358.

³⁶ V. J. Vučković, Politička akcija Srbije ..., n. dj., 263: »Ustaničnici se moraju od naše strane ograničiti samo na srbsko-hrvacke provincije u Turskoj. Što god je tamo srbsko težiće prirodno Srbiji, a Hrvatima, kako su sada rdavo raspoloženi prema Austriji, a dobro prema Srbiji pomoći će nam i sami da hrvacku stranu žiteljstva u Turskoj povuku još presudnije nama u naručija, kako bi i samoj Trojednoj kraljevini put pridruženju izravnali ako bi se u Austriji ponovio sukob od 1848. godine, kao što se to vidi neizbježno. [...] Već i sam 'Pozor' u svome ovogodišnjem 45. broju kaže izrikom da Srbija ima u ovom pitanju prvenstvo i da je knjaz Mihailo reprezentant jugoslavenske ideje. U tesnim granicama Srbije i s njenim izključivim sredstvima ova se ideja ne daje ostvariti; u Bosni će se najpre svi jugoslavenski elementi sukobiti u zajedničkoj radnji i naučiti na zajednicu zajedničkim prolijevanjem krvi.«

općeg oslobađanja balkanskih kršćana, pripremi južnoslavenski pokret, koji treba da ima svoj posebni cilj — stvaranje nezavisne južnoslavenske države.¹²⁷

U svom spomenutom nacrtu za oslobađanje Bosne i Hercegovine, koji je trebalo da bude prva zajednička akcija Južnih Slavena, Orešković je izložio da dobro pripremljene ustaničke čete treba da istovremeno otpočnu akciju iz Srbije, Crne Gore, Slavonije, Hrvatske i Dalmacije. U tom pogledu predložio je osnivanje tajnih odbora koji bi na austrijskom teritoriju bili potčinjeni Glavnom odboru u Zagrebu.¹²⁸

Garašanin je u načelu prihvatio taj plan. Ali je suradnja s Hrvatima o dizanju ustanka u Bosni i Hercegovini zahtijevala stvaranje posebnoga tajnog političkog programa o zajedničkoj jugoslavenskoj politici hrvatskih narodnjaka i srpske vlade.

Orešković je sastavio nacrt tog »Programa«, i to, nema sumnje, u dogovoru s užim krugom hrvatske *Narodne stranke*. Taj je »Program« podnio Garašaninu, koji je sredinom ožujka 1867. unio u njega značajne promjene i dopune, a zatim ga je poslao *Narodnoj stranci*.

Početkom travnja 1867. *Narodna stranka* je bez primjedbe prihvatila taj tajni jugoslavenski »Program« u obliku kakvu mu je konačnu redakciju dao Garašanin.¹²⁹

Pošto je uži krug ujedinjene hrvatske *Narodne stranke* usvojio taj zajednički hrvatsko-srpski jugoslavenski »Program«, Mrazović ga je početkom travnja 1867. odnio natrag u Beograd.¹³⁰ Prema kasnijem svjedočanstvu A. Oreškovića, »Program« su potpisali M. Mrazović, biskup Strossmayer i A. Vraniczany (istaknuti članovi i vođe *Narodno-liberalne stranke*) te I. Mažuranić i I. Vončina (istaknuti članovi i vođe *Narodno-samostalne stranke*).¹³¹

Prema tome, ujedinjena hrvatska *Narodna stranka* jedinstveno je prihvatila tajni jugoslavenski »Program« koji joj je ponudila srpska vlada, i usvojila ga kao svoj glavni zadatak, prema kojem je u potpunosti uskladila svoj hrvatski nacionalni program.

Budući da je hrvatska *Narodna stranka* bila uvjerena da će se u toku skorog rješenja njemačkog pitanja Habsburška monarhija raspasti i da će se odlučnom akcijom Srbije i rješavanjem »istočnog« pitanja osnovati nezavisna jugoslavenska država, ona je početkom travnja 1867. »ugovorila« sa srpskom vladom zajednički jugoslavenski »Program«.

Prema njemu, »savezna država« svih Južnih Slavena, kao donaćni cilj zajedničke im jugoslavenske politike, trebalo je da se ostvari etapno.

Prva zajednička akcija Trojedne kraljevine i Srbije trebalo je da bude usmjerena na oslobađanje Bosne i Hercegovine i njihovo sjedinjenje sa Srbijom. Ali je I. Garašanin, kao i u svom »Načertaniju« iz 1844, odbio da su-

¹²⁷ Usp. G. Jakšić i V. J. Vučković, *Spoljna politika Srbije ...*, n. dj., 358.

¹²⁸ V. J. Vučković, *Politička akcija Srbije ...*, n. dj., 260—272.

¹²⁹ Taj »Program« jugoslavenske politike, koji je srpska vlada predložila hrvatskoj *Narodnoj stranci*, objavili su ga zajedno s Garašaninovima izmjenama i dopunama: G. Jakšić i V. J. Vučković, *Spoljna politika Srbije ...*, n. dj., 494—504; V. J. Vučković, *Politička akcija Srbije ...*, n. dj., 273—281.

Mi objavljujemo taj »Program« iz ostavštine M. Mrazovića, koji je uvezan zajedno s nacrtom o dizanju ustanka u Bosni. Dokument je prepisao sâm M. Mrazović (vidi prilog II).

¹³⁰ Usp. V. J. Vučković, *Politička akcija Srbije ...*, n. dj., 290—291.

¹³¹ V. J. Vučković, n. dj., 282. Nije vjerojatno da je taj »Program« potpisao također unionist Lj. Bedeković.

radnju Hrvatske uvjetuje ravnopravnim sporazumom sa Srbijom, već je, polazeći od međunarodnog prava, suradnju Hrvata preko političke stranke (*Narodne stranke*) u akciji oko pripremanja i dizanja ustanka u Bosni i Hercegovini ograničio na »potpomaganje« Srbije kao države.¹²²

Uza sve to, vodstvo *Narodne stranke* prihvatilo je »ugovoreni« jugoslavenski »Program« s najvećoj ozbiljnošću, i prema njemu je u potpunosti uskladilo hrvatski nacionalni program i razvilo živu tajnu aktivnost, koja je imala konačni cilj otcjepljenje od Austrije te sjedinjenje s ostalim Južnim Slavenima u nezavisnu federativnu jugoslavensku državu.

Odmah nakon svog povratka iz Beograda Mrazović, koji je zastupao prirodno pravo i načelo narodnosti nasuprot historijskom pravu koje su zastupali dualistički orijentirani Mađari i austrijski Nijemci, u uvodniku 10. travnja 1867. pisao¹²³ je da »država nije načelo« ni cilj, nego samo »potrebno sredstvo«, kojim se postiže »sav moralni i materijalni razvoj i napredak naroda«: »Nisu narodi radi država, već država radi naroda. U ovom pojmu vriježi se pojam narodnosti. Narodi se razvijaju i napreduju, kada se sva narodna sila razvija i napreduje. Smeta-li država mjesto da pomaže razvoju i napredku narodnosti, onda nesluži za shodno sredstvo, onda nema pravo na obstanak, onda se zahiti [odbaci; P. K.], kao svako ino nepotrebno sredstvo.« Razumije se da je pri tom mislio na Habsburšku Monarhiju.

Nasuprot tome, u uvodnom članku 17. travnja 1867. Mrazović je zaključio da će odlazak turske vojske iz srpskih gradova prethoditi događajima koji će »otvoriti vrata sjajnoj budućnosti jugoslavenskih plemena«. Jer, sve do onda dok su Bosna, Hercegovina i Bugarska pod tuđom upravom, Srbija nije sigurna, zato će se, po njegovu uvjerenju, srpska Kneževina staviti na čelo oslobodilačkog pokreta i sjediniti u jedinstvenu državu »jugoslavenska plemena«: »Na Dunavu će se odlučiti budućnost slavenskog svijeta, na njem će se odlučiti, je-li pravedan i istinit vjekovni prigovor, koji se odviekovah ponavlja, da u Slavenah nije sposobnosti za državni život i razvitak. Bio Hrvat, bio Srbin, ovo je glavna točka, na koju sve svoje političke misli i osnove svoje svoditi mora. Sukob ob udesu velikih naroda blizu je, dogodit će se na Rajni i Dunavu. Kasniti nije vremena. Drugi neće kaju, nemože čekati nit slavensko koljeno.«¹²⁴

Uvjerena da će se u općem evropskom sukobu sila u najskorije vrijeme riješiti njemačko i »istočno«, odnosno jugoslavensko pitanje *Narodna stranka* je, u skladu s jugoslavenskim tajnim »Programom« koji je »ugovorila« sa srpskom vladom, odmah razvila živu tajnu aktivnost. Već u toku svibnja 1867. osnovala je u Zagrebu tajni »Glavni odbor« na čelu s M. Mrazovićem, koji je, prema »ugovorenom« jugoslavenskom »Programu«,¹²⁵ razvio razgranatu djelatnost.

U vezi s pripremama za ustanak u Bosni, koji bi trebalo da bude početak jugoslavenskog pokreta za oslobodjenje i sjedinjenje, Mrazović je u ljeto 1867. putovao po Hrvatskoj, Slavoniji, Hrvatskom primorju i Dalmaciji.¹²⁶ Preko Kl.

¹²² Usp. prilog II.

¹²³ *Pozor* 84, 10. travnja 1867, 325.

¹²⁴ *Pozor* 90, 17. travnja 1867.

¹²⁵ Usp. prilog II.

¹²⁶ M. Mrazović je, nema sumnje, upoznao dalmatinske narodnjake s jugoslavenskim »Programom« koji je *Narodna stranka* »ugovorila« sa srpskom vladom. Misteći zacijelo na to, M. Pavlinović je u svom programatskom spisu iz 1869. pi-

Božića, dragomana Pruskog konzulata u Sarajevu, Mrazović je ne samo bio dobro obaviješten o srpskim planovima i akcijama u Bosni nego i o odnosu Pruske i Italije prema »istočnom« pitanju, od kojih su se nadali pomoći u dizanju jugoslavenskog ustanka. Osim toga, Mrazović je preko Božića nastojao da, po uzoru na srpsku propagandu i u duhu »ugovorena« »Programa« sa srpskom vladom, vrši propagandu kod katoličkih svećenika, franjevac i Hrvata u Bosni.²⁷

U skladu sa zajedničkim jugoslavenskim »Programom« i u duhu hrvatsko-srpskog zbližavanja, koje je od početka 1867. postajalo sve otvorenije, pred kraj Sabora 1867. predložio je 10. svibnja J. Subotić u klubu »sjedninjenih narodnih stranaka« (*Narodno-liberalna* i *Narodno-samostalna stranka* ujedinjene u jedinstvenu *Narodnu stranku*) da Hrvatski sabor svečano i javno izreče ravnopravnost hrvatskog i srpskog naroda u Trojedinj kraljevini.²⁸

Iako je ta ravnopravnost pravno i stvarno u Hrvatskoj postojala, pa je svaka odluka Sabora bila suvišna, ipak je spomenuti klub prihvatio prijedlog J. Subotića. Sutradan, na javnoj saborskoj sjednici 11. svibnja 1867, na prijedlog I. Vončine jednoglasno je odlučeno: »Sabor Trojedne kraljevine izjavljuje svečano, da Trojedna kraljevina priznaje narod srbski, koji u njoj stanuje, kao narod sa narodnom hrvatskim istovjetan i ravnopravan.«²⁹

Od tada su u skladu s tom odlukom Hrvatskog sabora pisali *Pozor*, *Novi Pozor* i *Zatočnik*. Odluku Sabora od 11. svibnja *Pozor*³⁰ i *Vidov dan* su ocijenili kao izvanredno važnu za dalji razvoj hrvatsko-srpskih odnosa.

Cjelokupna djelatnost ujedinjenje hrvatske *Narodne stranke* od travnja do kraja 1867. bila je, u skladu sa zajedničkim hrvatsko-srpskim jugoslavenskim »Programom«, usmjerena na pripreme za oslobađanje Bosne, koje je, kako je rečeno, trebalo da bude početak i prvi korak k oslobođenju jugoslavenskih naroda i njihovom sjedinjenju u nezavisnu državnu zajednicu.

Međutim, uskoro je srpska vlada taj zajednički jugoslavenski »Program« napustila, jer je prilikom sastanka kneza Mihaila i G. Andrassyja u kolovozu 1867. godine³¹ odlučila da sklopi sporazum s Mađarima.

Uza sve to, dokumenti koje objavljujemo u prilogima ove rasprave dokažu da se *Narodna stranka* sve do kraja 1867. nadala da će Srbija, u duhu zajedničkog »Programa«, započeti akciju u Bosni i staviti se odlučno na čelo oslobodilačkog pokreta za sjedinjenje Južnih Slavena.

To svoje uvjerenje hrvatski narodnjaci su dosljedno zastupali i u *Pozoru*. Stoviše, i nakon pada I. Garašanina u studenom 1867. godine³² *Narodna stranka* je vjerovala da će Srbija započeti akciju u Bosni. Mrazović je početkom prosinca 1867. bio uvjeren »da odstupom Garašininim nije promijenjen pra-

sao da »pokret jugoslavenski ima tajnu, koje valja poštovati«. N. Stanić, Iz rukopisne ostavštine Mihovila Pavlinovića, HZ XXV—XXVI, 1972—1973, 318.

Postoje do sada dva poznata primjerka »Hrvatska misao (Program)«: jedan je iz Naučne biblioteke u Dubrovniku objavio N. Stanić (HZ, n. dj., 306—321), a drugi primjerak (koji je Pavlinović poslao Mrazoviću, Račkom i Strossmayeru) nalazi se u ostavštini M. Mrazovića, Arhiv JAZU, XV B5.

²⁷ O tome svjedoče brojna dragocjena pisma Kl. Božića iz 1867. i 1868. koja su se sačuvala u ostavštini M. Mrazovića, Arhiv JAZU, XV B.

²⁸ *Branik* 9, 5. travnja 1871, 1.

²⁹ Dnevnik sabora ... 1865/67, n. dj. 708. i 710.

³⁰ *Pozor* br. 109, 110, 111, 115, 116, i 118, od 11, 13, 14, 15, 20, i 22. svibnja 1867.

³¹ G. Jakšić i V. J. Vučković, *Spoljna politika Srbije ...*, n. dj., 396—403.

³² Isto, 430—436.

vac* jugoslavenske politike u duhu »ugovorenog« »Programa« i »da Ristić znači akciju, kao što je Garašanin značio diplomatsko dogovaranje«, ali nije znao »kada će ta akcija nastupiti i koji će faktori sudjelovati.«²² U svakom slučaju vjerovao je da će srpska vlada poduzeti odlučnije korake.

Međutim, početkom 1868. *Narodna stranka* je bila uvjeren da je srpska vlada u potpunosti napustila »ugovoreni« zajednički jugoslavenski »Program«. Mrazović je 22. veljače 1868. pisao Strossmayeru: »Mi smo ovdje [u Hrvatskoj; P. K.], upravo sa uzmarka srbske vlade od ugovorena programa, dospjeli u mnogo nepovoljnije okolnosti, nego bi to bilo, kad se nebi bili pouzdavali u političku pronicavost srbske vlade, narodni ponos srbskoga plemena i odvažnosti knjaza Mihaila. Naspram ugovorenu programu uzesimo pravac za svoj politički rad ovdje, koji je morao izdati, kad je zajednički program izdan. Uslied toga su vele važni faktori morali odstupati za njeko vrijeme od političkoga rada. Izdajom zajedničkog programa, poremećen je naš posebni program. Biti će borbe, muke i patnje, trebati će vremena, da se svrati sav rad u novu kolotečinu.«²³

Doista, hrvatski narodnjaci su tim zaokrenutom srpske vlade, njenom »izdajom« zajedničkog »ugovorenog« »Programa«, kako je to Mrazović ocijenio, bili primorani da svom nacionalnom programu, i ujedno jugoslavenskoj politici, odrede drugi smjer.

U XIX. stoljeću samo je jednom, u travnju 1867, srpska vlada stupila u neposredne dogovre s Hrvatima i »ugovorila« s njima zajednički jugoslavenski »Program«. Prema razvoju političkih događaja u toku rješavanja »istočnog« i njemačkog pitanja, kada je, po uvjerenju hrvatskih narodnjaka, trebalo da dođe do sukoba velikih sila i rasula Turskog Carstva i Habsburške Monarhije — po tom tajnom »Programu« trebalo je da se u etapama ostvari »sjedinenje sviju jugoslavenskih plemena u jednu saveznu državu.«²⁴

Bez zajedničkoga jugoslavenskog »Programa« i odlučne djelatnosti Srbije, hrvatski narodnjaci nisu mogli sami voditi jugoslavensku politiku takvih razmjera, a još manje nešto konkretno poduzeti. Oni su zato morali ponovo prihvatiti ideju o političkom sjedinjenju jugoslavenskih naroda u Austro-Ugarskoj.

Uza sve to, hrvatska politika je — kako je to, sažimajući njenu jugoslavensku koncepciju, istakao M. Mrazović 30. lipnja 1868. godine²⁵ — i dalje polazila od »jedinstva svih slavenskih plemena na balkanskom poluotoku« kao konačnog cilja.

Na kraju valja da odgovrimo na pitanje kakav je bio odnos ujedinjene hrvatske *Narodne stranke* prema Slovincima nakon što je u travnju 1867. »ugovorila« zajednički jugoslavenski »Program« sa srpskom vladom.

Od 1848. dalje hrvatski narodnjaci su, u širem okviru ideja o jugoslavenskoj državnoj zajednici, uvijek polazili od zahtjeva za političko sjedinjenje Hrvata i Slovenaca.²⁶

²² Vidi prilog X.

²³ Vidi prilog XVI.

²⁴ Vidi prilog II.

²⁵ U pismu simu Lacku; usp. bilj. 251.

²⁶ Usp. P. Korunić, Prilog poznavanju hrvatsko-slovenskih političkih odnosa 1848, HZ XXXI—XXXII, 1978—79; isti, Jugoslavenska ideja ..., n. dj., isti, Prilog poznavanju jugoslavenske ideje u hrvatskoj politici 1868—1874, *Casopis za suvremenu povijest*, III, Zagreb 1980, 57—83; isti, O nekim problemima slovenske politike 1866, n. dj.

Godine 1866, kako smo u ovoj raspravi izložili, u hrvatskoj politici (*Narodno-samostalne* i *Narodno-liberalne stranke*) bilo je pitanje sjedinjenja Slovenije i Trojedne kraljevine u jugoslavensku političku i državnu zajednicu veoma aktualno.

Pošto je ujedinjena *Narodna stranka* 1867. »ugovorila« sa srpskom vladom zajednički »Program«, hrvatska politika je i dalje polazila od gledišta o potrebi sjedinjenja Slovenaca u nezavisnu federativnu državu s drugim jugoslavenskim narodima (Hrvatima, Srbima i Bugarima).

Zahtjev za sjedinjenje Hrvata sa Slovencima, na jednoj, i sa Srbima, na drugoj strani, hrvatski narodnjaci su opravdavali političkim i gospodarskim razlozima.

Nasuprot *Unionističkoj stranci*, koja je u Hrvatskom saboru 1865/67. usvojila naziv *Narodno-ustavna stranka* i težila dualističkom uređenju, a time dovodila u pitanje mogućnost ostvarenja cjelokupnosti i samostalnosti hrvatskih pokrajina, opozicijske hrvatske stranke (*Narodno-liberalna* i *Narodno-samostalna*) nacionalnu politiku temeljile su na odlukama Sabora, i to: Zak. čl. IX. od 1845, Zak. čl. VI, XI. i XXVI. od 1848, Zak. čl. XLII. od 1861. i sabsorske »adrese« od 1865/67, u kojima su zahtijevali cjelokupnost hrvatskih pokrajina, te samostalnost i neovisnost Trojedne kraljevine. U tim odlukama sadržana je također politika federalizma i ideja o jugoslavenskoj političkoj zajednici.

Zastupajući odlučno političko načelo »da sveza Trojedne kraljevine s Ugarskom nemože biti druga no federativna«, *Narodna stranka* je, po svjedočanstvu anonimnog autora (zacijelo Račkog, Miškatovića ili Mrzovića) u članku »Hrvatska' politika 'ustavno-narodne' stranke«,²⁷ »tjerala [zagovarala; P. K.] hrvatsku i uz to i jugoslavensku politiku. Jer kada bi dopustila, da Hrvatska. i Slavonija postane pokrajinom Ugarskom, nekmo-li 'pars adnexa' Ugarske, otvorila bi magjarskoj politici vrata ne samo k jadranskom moru, nego i daleko prieko Save. [...] Tada bi se istočno pitanje izvinulo iz ruku južnoga slavenstva, a predalo u ruke magjarske. Bi-li to koristno bilo za Hrvate, bi-li za Srbe i Bugare, to je pitanje, za koje slijedi lasan odgovor.«

Prema tome, polazeći od hrvatske nacionalne politike, *Narodna stranka* je istodobno morala zastupati i jugoslavensku politiku: »Hrvate veže« — nastavio je dalje isti autor — »s ostalim južnimi Slaveni ne samo jezik i krv, nego i životni interes. Stoga se narodna stranka u svojoj politici nemože, niti se neće odreći zajednice sa Srbima s jedne i sa Slovencima s druge strane. Njezina će politika vazda biti solidarna s ovim plemenima — bit će u pravom smislu hrvatska i južno-slavenska. Takva politika nije dakako po čudi 'ustavno-narodnoj stranci'. Njoj bi milije bilo, da se hrvatski narod okani svake solidarnosti sa Srbima i Slovencima, pak da se ograniči na ovo nekoliko županijah. Jer takav narod nemože na dugo odoljeti kombiniranoj magjarsko-njemačkoj politici, nemože iz sebe crpiti dovoljno snage, nemože imati nade u budućnost. Sasvim je drugo, kada se Hrvat vide u južnoslavenskoj zajednici, pak pogleda na blagoslovne prostrane zemlje od jadranskog do crnog mora, od Dunava i Drave do Aegea, gdje nalazi više milijunah jednokrvne braće. Tada se i Hrvatima nameće dužnost u politici ne učiniti ništa takova, što bi budućnosti jugoslavenske zajednice moglo iole nahuditi. Svi narodi od Karpatah do sredozemnoga mora upućeni su, da žive u miru i slozi, pak da u savezu pro-

²⁷ *Novi Pozor* 15, 21. rujna 1867, 58.

miću svoje materialno i duševno blagostanje. Ali u toj zajednici, koja je jedina podobna obraniti njihovo biće od navale velikih susjednih država, nesmije se trpiti hegemonia ma koga naroda. Pa upravo Magjari rado bi utvrdili svoje gospodstvo u zemljah krune ugarske, da ga sgodnom prilikom prenesu na balkanski poluotok. Toj težnji moraju se oprieti Hrvati ne samo u svojem, nego također u interesu ostalih jugoslavenskih plemenah. Politika dakle 'ustavno-narodne' stranke, koja magjarskim težnjam žrtvuje cjelokupnost i samostalnost trojedne kraljevine, nije ni hrvatska ni jugoslavenska. Ona je politika magjarska; sebična politika, kojom se izdaje Hrvatsvo i južno Slavenstvo. Neka se dakle pristaše 'narodno-ustavne' stranke neponose imenom Hrvatsva, jer takvo specifično Hrvatsvo, koje prezire Slovence s jedne, a Srbe i Bugare s druge strane, jest nijekanje Hrvatsva; a u onih, koji misle Hrvatsvu osnovati ljepšu budućnost bez obzira na jugoslavensku zajednicu, najmanje je bezazlena glupost politička.«

Ali osim političkog razloga za sjedinjenje Hrvata sa Slovincima u širi okvir jugoslavenske državne zajednice, hrvatska *Narodna stranka* je isticala da također gospodarski interesi povezuju hrvatske i slovenske zemlje u širi okvir jedinstvenoga jugoslavenskog tržišta.

Zastupajući, nasuprot dualizmu, hrvatsku i jugoslavensku politiku, koja je, dakle, težila osnivanju nezavisne jugoslavenske države, *Narodna stranka* je smatrala da je savez između Trojedne kraljevine i Ugarske, osim u političkom, i u gospodarskom i ekonomskom pogledu neodrživ. »Ove su zemlje vrlo različite i po tom, što Ugarska ima velikih ravnica, koje su i po naravi svojoj i radi dosadašnjih okolnosti prisiljene još za dugo vremena baviti se samo nekim te nekim granami gospodarskimi, kao što to dokazuje i sadašnja joj velika produkcija žita. A u našoj zemlji, budući većim dielom brdovitoj, razvilo se već i do sada intenzivnije gospodarstvo, te se malo-ne na svakom pojedinom gospodarstvu nalazi mnogovrstna kultura: i žitarstvo i vinogradarstvo i stočarstvo. Dobra trgovinska politika nemože nikako zanemariti ovakve očevide razlike. Ugarske plodine traže kupce u dalekom svijetu, mi ih možemo naći sasvim blizu, kod svojih susjedah. Slovenske zemlje siromašnije su od naše plodinama, a u turskih pokrajinah mogli bi mi danas sutra naći kupce za svoje obrtničke proizvode. Al i geografski je položaj naše domovine u mnogom obziru vrlo različit od položaja Ugarske. Ta tko nevidi, kako i kuda Dunav teče; tko nevidi našega mora; tko nije već i dosad motrio tečaj naših riekah? Dunav spaja srednju Europu s istokom; zato će i Ugarska trgovina poći dvovrstnim pravcem. A Sava i Drava spajajuć slovenske zemlje s Hrvatskom i Slavonijom veže ih i gospodarski. Osim toga su pritoci Save isto toliki vezi Bosne sa zemljami, kojimi teče. Najznamenitije je pako to, da Sava radi svoje blizine k moru neće trgovine naše potjerati niz vodu.«²⁰

Sažimajući izneseno, mogli bismo zaključiti da je hrvatska politika i 1867. dosljedno zastupala gledište o sjedinjenju Slovenaca s Hrvatima u jugoslavensku političku zajednicu, koje vežu ne samo nacionalni i politički nego i gospodarski interesi.

Početkom lipnja 1867. došlo je do još tješnjeg povezivanja Hrvata i Slovenaca. Već prilikom dolaska brojnih Slovenaca u Zagreb 24. i 25. studenog 1866. u povodu proslave 300-godišnjice junačke smrti N. Zrinskog, kada

²⁰ *Novi Pozor* 1, 5. rujna 1867, 2.

je, kako se tada izrazio J. Bleiweis, došlo do »prvog važnog sastanka Slovenaca sa Hrvatima«,²⁹ slovenski narodnjaci su pozvali hrvatske narodnjake da im uzvrte posjet.

Nakon odgađanja hrvatski narodnjaci su u velikom broju posjetili Sloveniju. Učinili su to 9. i 10. lipnja 1867, i to demonstrativno na dan krunjenja u Pešti austrijskog cara za »kralja Ugarske i ostalih kielovitosti svete krune ugarske spadajućih kraljevina i Zemalja«.³⁰

Umjesto u Peštu, oko 600 hrvatskih narodnjaka je krenulo u Sloveniju. Među njima bili su istaknute svjetovne i duhovne ličnosti, ugledni političari, književnici i ostalo građanstvo te pjevačko društvo »Kolo« sa šezdeset članova.³¹

U Ljubljani su ih dočekali društvo »Sokol« i brojni ugledni slovenski narodnjaci s Bleiweisom na čelu. Na svečanom objedu akademik J. Torbar je rekao da, uzvraćajući Slovencima posjet, Hrvati nisu došli u Sloveniju »nikakovimi potajnim intencijama«, već da »činom pokažu, da su porušene zidine, koje je absolutija sagradila, vekom svjetla i istine, pa da smo jedan narod jedne krvi i jezika — da živi uzajamnost hrvatskoga i slovenskoga naroda.«³² U istom smislu govorili su karlovački vijećnik Tuškan i Slovenac V. Zarnik.

Nakon svečanog banketa, na prijedlog Bleiweisa posjetili su Hrvati i brojni Slovenci rodno mjesto V. Vodnika. U Ljubljani su se hrvatski narodnjaci još tješnje zblížili i povezali sa slovenskim narodnjacima. Bio je to dosta politički sastanak, kojom je prilikom izražena želja za međusobnim povezivanjem.

Prema svjedočanstvu nepoznatog dopisnika, Beust je dva puta brzojavno tražio da mu jave iz Ljubljane koja je svrha dolaska Hrvata u Sloveniju.

Sutradan, 10. lipnja, hrvatski narodnjaci su krenuli u Postojnu, gdje su ih Slovenci također svečano dočekali. Hrvatski narodnjak D. Jambrečak u svom je govoru u Postojni rekao: »Gospodo i braćo hrvatska i slovenska! Jučer, prekjučer i danas slavi magjarski narod krunitbu svoga ustavnoga kralja. I mi smo Hrvati bili pozvani k toj svečanosti, ali volismo doći k vam, draga braćo, da kod vas proslavimo krunitbu naroda hrvatsko-slovenskoga. Magjari imaju svoju inauguralnu diplomu, i mi ju braćo imamo; [...] P r v a je točka ove diplome, da smo mi Hrvati i Slovenci jedan narod, dapače da smo mi Hrvati, Srbi, Slovenci i Bugari jedan jedini jednokrvni narod. D r u g a je točka, da mi Jugoslaveni imamo virtualno pravo na Sjeveroslavene i Sjeveroslaveni na Jugoslavene. T r e ć a je točka, da mi Hrvati i Slovenci posebice, svi Jugoslaveni skupa i u obće svi Slaveni imamo jedan jedini cilj i budućnost, ako i ne političku a ono kulturnu, i da nijedan pošten i sviestni Hrvat, Slovenac ni Slavjanin nesmiije iduć za tim ciljem uzmaknuti pred ikom ma kako težkoim i gržnom žrtvom, samo ako je poštena i dopuštena. Evo vam diplome naše: podpisala ju je uzajamna ljubav i sloga Hrvata i Slovenaca.«³³

²⁹ Pozor 313, 27. studenog 1866, 1225.

³⁰ Pozor br. 130 i 132, od 7. i 13. lipnja 1867, 507. i 514.

³¹ Pozor br. 139 i 140, od 19. i 21. lipnja 1867, 541. i 545—546.

³² Pozor 140, 21. lipnja 1867, 545.

³³ Pozor 143, 25. lipnja 1867, 558.

³⁴ Pozor br. 143 i 144, od 25. i 26. lipnja 1867, 558. i 561; Pozdravljajući hrvatske narodnjake, Slovenac župan, »profesorande« povijesti, rekao je: »Gospodo, Hrvati

Tješnje povezivanje Hrvata i Slovenaca, u smislu njihove jugoslavenske politike, koje se tom prilikom još više učvrstilo,³⁰ nije pomutila ni vijest, za koju su hrvatski narodnjaci doznali ujutro 11. lipnja 1867. kada su se vratili iz Slovenije, da su u Carevinskom vijeću slovenski poslanici, nakon stanovita otpora, a zatim zavedeni obećanjima Beusta, na kraju ipak glasali za dualizam.³¹

---

braća naša potrudila se k nam, da vrate Slovencem pohod k Zrinskoj tristogodišnjici. Najveća jih se kita zaputila iz Zagreba. Gospod Zagreb je možnik, Ljubljana je devojka-mladenka, dajte da jih vjenčamo, pa da reknemo: Bog štvi i učvrsti savez mladencah.

U tom raspoloženju hrvatski i slovenski narodnjaci nazdravljali su »svemu Jugoslavenstvu, koje kao što je jedno geografičko tijelo, zašto da nebude i moralno jedno tijelo«.

³⁰ *Pozor* br. 129—131 i 159, od 5. 7. i 8. lipnja i 13. srpnja 1867, str. 502—503, 505, 510. i 622.

PRILOZI

I. A. Orešković — knezu Mihailu

»Vaša Svjetlosti«

Najmilostiviji Gospodaru

Biće poznato Vašoj Svjetlosti da je gospodin Strossmayer pristao na učinjeni mu preko mene predlog od gospodina ministra Garašanina,¹ tičući zajedničke radnje između Trojedne kraljevine i Srbije da se osnuje jedna jugoslavenska država nezavisna i od Austrije i od Turske.

Dočim je gospodin Strossmayer izjavio gospodinu Garašaninu svoje na to potpuno privoljenje, meni je ustmeno poručio da Vašoj Svjetlosti izjavim od njegove strane da ako se ozbiljno uzradi o tome da Vaša Svjetlost bude na čelu tog velikog preduzeća, on će ne samo na tu svrhu upotrebiti sav svoj upliv u Hrvatskoj, i sve svoje sile za uspjeh uložiti, nego će biti gotov u svoje vreme i kao ministar javno vas podpomoći u konačnom izvedenju istog dela. Tim obvezanjem on misli da vam daje najsigurnije jamstvo za lojalnost i postojanost njegove radnje.

Pošto sam dobio izričan nalog da ovu izjavu lično dostavim samo Vašoj Svjetlosti, mislim da ću nalog vjerno ispuniti a neću postojeće konvencije povrediti kad učinim taj saobštaj Vašoj Svjetlosti u zapečaćenom pismu preko vašeg prvog ministra.

Vaše Svjetlosti vjerno odani podanik Orešković.²
U Beogradu, 25. avgusta 1866.»

II. Plan¹ o pripremanju akcije u Bosni i »Program« jugoslavenske politike

»Glavnom odboru u Zagrebu.

Kao što je u programu kazano, ustanak u Bosni i Hercegovini proizvest će se četama, koje će sa strane u ove zemlje upasti.

¹ Ovo pismo objavili su V. Novak (Jedno sporno pitanje ... n. dj., 188—189) i V. J. Vučković (Politička akcija Srbije ... n. dj., 223—224). Mi ga ponovo objavljujemo kao potreban uvod u dokumente koji slijede.

² Ilija Garašanin (1812—1874) — predsjednik srpske vlade i ministar vanjskih poslova (1861—1867).

¹ Antonije Orešković (1829—1906) — Hrvat, krajiški oficir; 1862. prebjegao je u vojnu službu Kneževine Srbije. Kao povjerenik srpske vlade obavljao je mnoge njene različite tajne političke misije; bio je posrednik između hrvatskih narodnjaka i srpske vlade.

² Taj »Plan«, koji je zajedno s »Programom« hrvatska *Narodna stranka* »ugovorila« sa srpskom vladom, sastavio je, u suradnji s M. Mrazovićem, A. Orešković. Usp. Oreškovićev »Plan« s početka ožujka 1867, odakle su preuzete mnoge ideje, u: V. J. Vučković, *Politička akcija Srbije* ... n. dj., 260—272.

³ Taj jugoslavenski »Program«, koji je sastavio A. Orešković i u ožujku 1867. podnio ga Garašaninu, objavili su: G. Jakšić i V. J. Vučković, *Spoljna politika Srbije* ... n. dj., 494—504; V. J. Vučković, *Politička akcija Srbije* ... n. dj., 273—281.

Mi objavljujemo jugoslavenski »Program« koji je hrvatska *Narodna stranka* početkom travnja 1867. »ugovorila« sa srpskom vladom. Dokument je prepisao M. Mrazović a uvezan je zajedno s »Planom« o pripremanju akcije u Bosni i slijedi kako ga donosimo. Ima 23 stranice.

Dokument se nalazi u ostavštini M. Mrazovića, u korespondenciji pod pseudonimom Vuica Srečković, alias A. Orešković, Arhiv JAZU, XV.

Ove čete treba da su podpuno vojnički uređene, jer se samo s takovima može borba od samog početka izvesnim i postepenim rašćenjem predpostavljenoj cilji rukovoditi. — Treba dakle izvjestan broj četah, snabdjevenih sa svima ratnim potrebama tajno obrazovati i u pripravnosti držati, da na opredjeljeni dan sve jednovremeno na sgodnim točkama u Bosnu upadnu i četovanje odpočnu po Dispozicijama, koje će se komandantima blagovremeno odavde dostaviti.

Treba nastojavati, da ovake čete budu po mogućnosti sastavljene iz: 1 kapetana kao četovođe, 2 poručnika (Oberleutnant), 2 podporučnika, 2 stražmeštra (Feldwebel), 4 vodnika (Führer), 8 korporalah, 1 trubar (Hornist), 120—150 vojnikah.

U svakoj radnji, osobito u ovakoj, koncentrovanje velika je i neobhodna snaga; zato će se i više ovakih četah — sve ako će u svoje vrijeme i razsute po većem prostoru dještvoovati — podčiniti jednom rukovodstvu i sačnjavati će batalion pod komandom jednog Štabsoficira.

Osim pješačkih četah, trebat će postaviti i četah konjaničkih. — Ovaka konjanička četa (eskadron) sastojati će se iz: 1 kapetana, 2 poručnika, 2 podporučnika, 2 stražmeštra, 4 vodnika, 8 korporala 2 trubara, 100—120 konjanika.

Za ove čete i batalione — u koliko će takove trojedna kraljevina davati — nužni personal skupiti, urediti, sa svima potrebama snabdjeti i po nalogima, koji će se odavle izdati, upotrijebiti ga, biti će zadatak tamošnjega glavnoga odbora.

O odborima

Glavni zagrebački odbor, koji cijelom stvari, po ovdašnjim upustvima rukovodi u trojednoj kraljevini, treba da se brine, da dalje potrebite provincijalne i okružne odbore obrazuje.

Naš će se upliv u toj stvari ograničiti samo na uputstva, koja smo vam dužni dati, da vaš rad uzbude odgovarati planu, koji smo cjelokupnom poduzeću za osnov postavili. Shodno ovomu obštemu planu, koji sve jugoslavenske zemlje obuzima, pokazuje se potreba, da vi tamo sledeće provincijalne odbore postavite:

Provincijalni odbor br. 1.

Za čitavu Slavoniju, kako vojenu, tako i civilnu skupa sa Sremom u Osijeku ili Đakovu.

Provincijalni odbor br. 2.

Za križevačku, varaždinsku i zagrebačku županiju, onda za varaždinsku i banovačku granicu — u Zagrebu.

Provincijalni odbor br. 3.

Za riečku županiju, onda karlovački generalat — u Karlovcu.

Provincijalni odbor br. 4.

Za svu Dalmaciju u Zadru ili Spljetu.

Da se vaše poduzeće u boljoj tajni zadrži, i da se sva stvar u slučaju izdajstva neodkrije u celom svom prostranstvu, nužno je, da ovi provincijal-

* Iz Beograda.

ni odbori jedan za drugoga neznaju, i samo da su u svezi sa njima predpostav-
ljenim glavnim odborom u Zagrebu od koga će zavisiti i sva uputstva dobivati.

Svakome od ova 4 provincijalna odbora u zadatku je, da postavi jedan
batalion i ponešto kavalarije, i to:

Provincijalni odbor 1.

ima postaviti batalion od 6 četah i jedan eskadron kavalarije.

Provincijalni odbor 2.

ima postaviti batalion od 6 četah i 1/2 eskadrona.

Provincijalni odbor 3.

ima postaviti batalion od 6 četah i 1/2 eskadrona.

Provincijalni odbor 4.

ima postaviti batalion od 4—6 četah i 1/4 eskadrona.

Da bi ovu količinu vojništva mogao postaviti, treba da provincijalni
odbor razprostre svoju djelatnost na čitavu provinciju, a to preko kotarskih
odborah, koji će biti u njegovu području. No svaki od ovih kotarskih odbo-
rah odbor će provincijalni razrezati količinu ljudstva, konja itd. koju isti po-
staviti mora, tako da iz količina od kotarskih odborah postavljenih, dobije se
čitava provincijalna količina četnika.

Da jedan kotarski odbor u području drugoga svojim radom neprelazi
i tako jedan drugome ne smeta, treba svakome njegovo područje točno oz-
načiti.

Koliko će se kotarskih odborah u svakoj provinciji i u kojima mjestima
postaviti, to se ostavlja glavnomu odboru u Zagrebu, koji će to riješiti u po-
razumljenju sa dotičnim provincijalnim odborom.

Iz istih uzroka, navedenih pri provincijalnim odborima, netreba ni
ovi kotarski odbori da jedan za drugoga znadu, nego samo za njima predpo-
stavljani provincijalni odbor od koga će sva uputstva dobivati.

Prve radnje odbora.

Prvo neka glavni odbor postavi provincijalne. Odmah zatim glavni će
odbor označiti svakome odboru provincijalnoma količinu ljudstva, konja itd.
koju svaka provincija ima dati i pozvati ga da prema istoj količini opredijeli
broj kotarskih odborah, koje će bez odlaganja i zavesti.

Čim to bude svršeno i nama dostavljeno, odavde će se naimenovati u
sporazumljenju sa glavnim odborom u Zagrebu četiri batalionska komandan-
ta i staviti istome odboru na raspoloženje, da pojednoga pošalje u svaku pro-
vinciju.

Svaki od ovih komandantah naimenovati će u svoje vrijeme u sporazum-
ljenju sa provincijalnim i glavnim zagrebačkim odborom dotične četovođe.
Naimenovani četovođe uputit će se na dotične kotarske odbore, da u porazu-
mljenju s ovima staraju se o daljnjem postavljanju četah. Za čete nužne ofi-
cire naimenovati će batalionski komandant u porazumljenju sa provincijal-
nim odborom. Podoficire za svaku četu naimenovati će četovođa u porazu-
mljenju sa kotarskim odborom.

Kada su ovim načinom jedan put kadri za čete i eskadrone postavljeni, to se onda i popunjenje ovih, dakle obrazovanje samih četah brzo i lahko proizvesti daje. Treba samo oficire i podoficire, kada se vrijeme odpočimka približi, za dalje upisivanje ljudstva upotriebiti, pri čemu ih dotični kotarski odbor sa svojim uplivom podpomagati ima.

Za svaku potrebu u oficirima i podoficirima, koju jedan ili drugi kotarski odbor u svom području nebi mogao nabaviti, ima se isti na predpostavljeni provincijalni odbor obratiti, isto tako i ovaj na glavni odbor u Zagrebu, ako sam tu potrebu nebi mogao podmiriti.

Glavni odbor u Zagrebu obratit će se ovamo na nas za sve što bi mu potrebno bilo a sam nabaviti nebi mogao, ujedno dostavivši nama kuda, na koga i kojim načinom jedna ili druga stvar, dvie itd. ima se postaviti.

Predostrožnosti pri obrazovanju odborah i kadrah za čete.

Glavna briga glavnoga odbora mora biti oko biranja licah za provincijalne odbore, isto tako ovih odnosno na kotarske odbore, da se nebi uvukao u njega ili nerješitelj, neoprezan, lakouman čovjek.

Pri biranju četnih komandantah i ostalih oficirah, odbori moraju mo- triti ne samo na hrabrost, djelatnost, sposobnost i povjerenje koje odbor ima u njima, no i na osobni upliv, koji su ovi kadri imati nad vojnicima njihovoj zapovjesti podčinjenima.

Osim batalionskih komandantah i četnih komandantah, koja moraju biti vojno izobražena lica sa ratnim iskustvom, za ostale oficire nije prieko nužno, da se uzmu lica, koja su u vojsci služila, prem da bi to želiti bilo; ali je preko nužno, da oni znaju upotriebiti absolutnu vlast nad svojim podčinjenima, jer jedan četnički (gveril) oficir mnogo više no oni pri običnoj redovnoj trupci, mora zahtjevati od svojih vojnikah neograničenu poslušnost.

Dozvoljava se dakle, da treća čast četnih oficirah može sastojati se iz licah, koja i nisu dosad vojnici bili, samo ako su inače inteligentni, obraženi, čvrsta karaktera, a poglavito ako imaju upliva na ljudstvo.

U obće mogu se u redovnoj vojsci služeći oficiri sa jednim činom više i s obećanjem, da će im se godine prošle u službe i kod nas računati primati.

Oficiri u ostavki (quittirte) primat će se samo u istome činu na kojem su ostavku dali, ako su tu ostavku bili primorani dati, inače u slučaju osobite sposobnosti mogu i oni koji su bez pogreške svojevoljno ostavku dali, za jedan čin više primljeni biti.

Oficire koji su radi privrženosti narodnoj stvari ostavku dali, ili i dati morali, a osobito ako još i zaslugah za narod i njegovu stvar imadu, treba uzimati u osobito prizrenje.

Na nikoji pak način nesmidu se za oficire uzimati lica, koja su taj čin nekada u vojsci imala, ali radi nevaljalstva bili su iz ove odčerani ili su radi nevaljanog dela ostavku dali morala. Takovi ljudi nisu za ništa, već kadri su najbolju trupcu za kratko vrijeme demoralizirati.

Razume se, da se ovo ne odnosi na onakve oficire, koji su zbog malog duga ostavku dali morali a inače su bezporočno služili i u obće karakter i čast ni najmanje trpila nije.

Od stražmeštra na niže polovica podoficira mogu biti lica, koja nisu vojnici bili, no takovi moraju inače izobraženi biti, a na svaki način znati bar pisati i čitati.

U obće može se za korporala postaviti svaki vojnik, koji je u redovnoj vojsci preko dvie godine služio.

U ostalom što će god u ovima četama, koje će impuls narodnom ustanku i oslobođenju Bosne dati — inteligencija u većoj mjeri biti zastupana, to će i ciela stvar skorijim uspjehom krunisana biti, jer ove čete, ako u početku i male, imaju se smatrati kao jezgro buduće narodne vojske Bosnoj i nije sumnjati, da će primajući urođene Bošnjake u svoje redove, za dvie, tri nedelje danah na batalione narasti i tako će čete batalione, a batalioni brigade obrazovati.

Dok nadode čas djelanju, koji će se blagovremeno na znanje dostaviti, odbori neka se staraju samo za postavljanje oficira i neke časti podoficira, ali neka nečine nikakovo obšte upisivanje (verbovanje) u napred. Neka oficiri, ili inače od odbora za to opredjeljena lica samo u vidu držje sposobna za boj lica od kojih se u napred predpostavljati može, da će rado, kad čas kucne, svetoj narodnoj stvari služiti i neka si taka samo pribilježe, a o ničemu ih neizvješćuju. Upisivanje unapred jest bezkorisno, što više škodljivo. Više njih upisuje se dok je opasnost daleka, ali malo njih su odvažni, da u nju dragovoljno pođu, kad se zaista pokaže i dođe. U predračunu četnika poglavari nek se ograniče samo na malo njih odvažnih, koji će znati najbolje sebi drugove odabrati i za sobom ih povući.

O naoružanju.

Počem će potrebita količina oružja i municije za sva četiri provincijalna odbora postojati na raspoloženju *ovdje*, u *Beču*, u *Trstu*, *Ankoni* i u *Crnojgori*, to će glavni odbor u Zagrebu dogovoriti se sa provincijalnim o tome, kako će i kojim će putem to u ruke oni dobiti, odabravši najsigurnije miesto, gdje će to u dipozitu stajati, dok nedode vrijeme da se upotriebi.

O trošku

Personal odborski, kao što smo kazali, neće se plaćati. — Svi troškovi za priugotavljanje ustanka, odavle će vam se šiljati, jer odbori netreba, da se još sada zato obraćaju ni samim imućnim patriotima i stvar im odkrivaju. Tek kad ustanak bukne, patrioti će se pozvati u pomoć, koju će tada rađe i obilnije pružati.

Inače preporučuje se glvanom odboru, da što više bude štedljiv u troškovima i da dobro kontroliše, kako se noyici troše.

Ovo su prva i glavna postavljenja što vam ih pošiljamo.

Preporučamo vam, da odmah pristupite djeļu, jer netreba vremena gubiti, a čim budete obrazovali provincijalne odbore, o tom nas izvjestite, tako isto, kada provincijalni odbori budu obrazovali kotarske. Tom prilikom javit ćete nam, počem se izvjestite:

1. Hoće li moći sami odbori nabaviti potreban broj oficirah, ili će trebati, da im odavde takove pošaljemo i koliko?

2. Hoće li moći u obće odbori postaviti na noge označeno čislo četnikah, konjah, i jesu li posve sigurni, da će to moći?

Što se tiče samog odpočimanja, načina kojim će se i na koliko mjestah u Bosnu upasti, to će vam se docnije po obćem planu dostaviti. Međutim provincijalni odbori neka se preko kotarskih već sada postaraju, da doznadu

koje bi točke na granici najshodnije za upad bile, i nek se sa malo ali važnih i posve pouzdanih licah u Turskoj metnu u porazumljenje.

Program'

Cielj' ostaje nepromjenjiva i vječita, sredstva po prirodi svojoj mjenjaju se prema trenutnim političkim okolnostima, ali uvijek tako, kako će za stvar najprobitačnije biti.

Cielj' nam je oslobađanje Hrišćanah pod jarmom turskim stenjajućih, za stvoriti polje radi sajedinjenja svijuh jugoslavenskih plemenah u jednu saveznu državu.

Uređenje savezne države ostavlja se vremenu i učastvujućim plemenima po udjejtvovanom oslobodaenju.

Težit će se k' ujedinjenju i nezavisnosti neprestano, a ići postepeno, kako to okolnosti budu dozvoljavale; ali ćemo mjerkat i svaku i najmanju okolnost i nećemo je propustiti, a da se njome što više ne koristimo. Beograd i Zagreb stoje na čelu cijelomu pokretu. To su upravo dva stožera, na kojima će se jugoslavenska stvar sva okretati. Između Beograda i Zagreba mora biti vječito sporazumljenje." Trebati će osobito paziti na domaću žurnalistiku. Sve da bi i bilo kakvog malog nesporazumljenja između dva jugoslavenska centra, to nesporazumljenje neima nikada prodrieti preko novinah ili inače u javnost. Narodnost Hrvatska i Srbska — jedna je jugoslavenska; vjera nema se ni najmanje u narodne stvari miešati; državi je jedini osnov narodnost. Vjera nas na troje dieli i razstavlja, zato nam i nemože nikada principom za ujedinjenje u jednu državu biti, nego narodnost, pošto smo jedne; a u državi sve su crkve jednake."

Beograd, imajući svoju nezavisnu vladu i sva vojnička sredstva na raspoloženju, prirodan je centrom za diplomatsku i vojničku radnju. Otdud će se sva ta radnja i rukovoditi, u čemu će ga Zagreb podpomagati."

⁷ Kurzivom ćemo označiti one dijelove teksta koje je u Oreškovićevu nacrtu »Programa« izmijenio i dopunio I. Garašanin, a u bilješkama donosimo one dijelove koje je on precrtao.

⁸ Prvi pasus kojim je Orešković započeo svoj nacrt »Programa«, a Garašanin ga precrtao, glasi: »U sljedstvu dosadašnjim našim dogovaranjima svesti ćemo ista na nekoliko osnovnih točaka, da budu kao izvjestan program našoj jugoslavenskoj politici, program, koga ćemo se svi vjerno i postojano držati.«

Ali u zajednički »Program« nisu unijeli ni Garašaninovu izmjenu tog pasusa: »Naša dojakošnja dogovaranja dadoše nam ovlaštenje, da postavimo osnovu kao izvjestan program našem radu, koga ćemo se vjerno i postojano držati.«

⁹ Iduća dva pasusa izmijenio je Garašanin, umjesto Oreškovićevih koje je precrtao: »Cijel nam je državno ujedinjenje svijuh jugoslavenskih plemena. Jugoslavenska država čim se sastavi mora biti nezavisna, i stupiti s Grcima i s Rumunima u obranitelni savez.

Ta će se država unutrašnje urediti po osnovima čisto slavenskim; to jest po osnovima županiske administrativne avtonomije, sa usredotočenom političkom vladom u kojoj će pojednako učastvovati najodabranija lica iz svijuh plemena.«

¹⁰ Ovaj je pasus Garašanin precrtao: »Beograd će dobivati Bugare za obštu ideju, a Zagreb Slovence. Beograd će upućivati sve austrijske Jugoslavene Zagrebu, a Zagreb sve turske Beogradu. To će se ustmeno i preko štampe činiti.«

¹¹ Garašanin je dalje precrtao: »(ili pravoslavna i katolička). Ni u Beogradu ni u Zagrebu ništa se neće preduzimati bez predtečenog sporazumljenja; ali ono što se najposle rješi, mora se točno i postojano tjerati napred.«

¹² Rečenicu u kurzivu unio Garašanin, a precrtao: »ali uvijek u sporazumljenju sa Zagrebom«.

Oslobođenje pak svega jugoslovenstva mora biti i djelo svih podjednako plemenah jugoslovenskih. Zato svako pleme tu mora prinieti svoje žrtve i u krvi i u novcu. Pokret¹² započeti će se u Bosni i Hercegovini još ovoga ljeta nastojanjem Srbije i Hrvatske. Ali ni Srbija ni Hrvatska neće se u prvi mah javno umješati, da nebi tim izazvale intervenciju velikih silah, a naročito Austrije, koja zato traži povoda." To je ono, od česa se treba najviše kloniti, jer intervencijom moglo bi se odložiti na dugo vrijeme¹³ jugoslovensko jedinstvo.

Pokreti Hrišćana u Turskoj¹⁴ valja da nose na sebi karakter strogo lokalni, da bi se mogli smatrati kao čista unutrašnja turska razmirica. Zato će ga učiniti narod bosansko-hercegovački, bugarski i arnautski," Srbija i Hrvatska proizvesti će ga izpod ruke sa četama, koje će iz Srbije, Crnogore, Dalmacije, Hrvatske i Slavonije dobro uređene i nužnim snabdjevene potajno i jednovremeno ući u Bosnu i Hercegovinu itd. da tamo po smišljenom planu podignu sav narod.

Odmah u početku¹⁵ ustanka proglasit će se privremena vlada, koju će okolnostima po vidimomu sačinjavati lica iz mjestnih žiteljah; ali za sve vrijeme borbe ostaje diktatura, koju će pod imenom privremene vlade izvršivati glavno-komandujući vojskom onoga kraja, jer bez čvrste uprave u prelaznom stanju nebi se mogao ustanak uzdržati. No čim ustanak znamenitim prostorom ovlada, privremena će vlada zavesti privremenu organizaciju pa sazvati narodnu skupštinu. Skupština će izjaviti, da ustaše poštuju načelo integriteta turske carevine, ali ištu da sa Srbijom zajedno stoje u istom prema carevini odnošaji u kome i ova stoji. Na taj način nedaje se velikim obližnjim silama povoda, pa ni izgovora da interveriraju, a naprotiv, u slučaju kad bi taj ustanak hteo klonuti, Srbiji se otvara sto sgodnih prilikah za izgovor, da ga ma i javno održi no i tad bez povrede integriteta Turske. To načelo valja za sad dok se osilimo svakako poštovati, jer tada, čim diplomacija vidi, da Turska nemože da savlada ustanak u rečenim provincijama, sama će, bojeći se da odugovlačenjem borbe nebi se izlegli obšti zapleti oko istoka, navaliti na Portu, da izpuni želje ustašama.

Tim bi narodna stvar dobila u Turskoj prostran i čvrst temelj, s' koja bi za najkraće vrijeme mogla uzeti najpouzdaniji polet k obštoj konačnoj cjeli.

Međutim i trojedna krajevina, dok bi amo pripomagala, da se taj obći temelj osigura, radit će i kod kuće, da se za isti polet što brže i bolje sama usposobi; t. j. ona će izbjegavati savez s Ugarskom i Bečom, da bi imala za budućnost ruke sasvim slobodne; ili ako to neuzmože, na takav će samo savez s Magjarima pristati, kakvim će se moći što slobodnije kretati kod svoje kuće."

¹² Garašanin precrtao riječ: »jugoslovenski«.

¹³ Rečenicu u kurzivu dopunio Garašanin.

¹⁴ Dio rečenice u kurzivu unio Garašanin, a precrtao: »upropastilo bi se«.

¹⁵ U kurzivu unio Garašanin, a precrtao: »Bosanski«.

¹⁶ Kurzivom dopunio Garašanin.

¹⁷ Početak pasusa u kurzivu unio Garašanin, a precrtao: »Čim ustanak bude dobro razprušt obrazovaće se privremena vlada, kojoj će duša biti nekoliko Srba i Hrvata, izmiješani sa Bošnjacima. Oni će se uzeti iz sva tri tamošnja vjeroispovjedanja. Ta će [...]«

¹⁸ Garašanin je precrtao i ovo: »Želiti je za to, ili da presudno savez odbije, sa sredstvama koja će za najshodnija naći, ili da ga onako akopča kao što je u posljednjoj adresi svojoj izjavila. Ako ne uzmože ni jedno ni drugo, tad je bolje da podlegne privremenomu nasliju bečke vlade.«

S obći idejah predismo na pojedinosti, koje se sredstvah tiču.

Čete, koje će odpočeti ustanak, moraju se nešto u *Turskoj*² urediti, no počem onamo neima za to dovoljno nužnih elemenatah ni građanske slobode koja se za to hoće, ona će se po većoj časti urediti u Srbiji, U Crnojgori, u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji. U njih će se uzeti ljudi odvažni, koji su služili u vojski ili koji pripadležu inteligenciji, tako da te zagranične čete uzmognu biti kadrovi (Cadres) za narodnu vojsku, koja će se u Bosni i Hercegovini od tamošnjih žiteljah obrazovati.

Treba nam dakle izvan domašaja neprijateljske vlasti držati izvjestan broj četah snabdjevenih sa svima potrebama u pripravnosti, da na sgodnim točkama i na opredieljeni dan sve jednovremeno upadnu u Bosnu i četovanje odpočnu načinom, koji će se propisati docnije.²

Čete ove, koje imaju zadatak da obći ustanak priugotove, borbu odpočnu i do izvjestnoga tečaja produže, moraju već radi svoga izdržavanja i mogućnosti da produže borbu, imati neku izvjestnu osnovu, t. j. izvjestan naslon odkuda da pođu i sva spomoćna sredstva dobivaju.

Takovu osnovu u samom početku mogu samo predstavljati zemlje okružjuće Bosnu kao jedino sgodne, da se u njima nabave i u pripravnosti drže sva nužna sredstva za podizanje i vođenje borbe.²

² Kurzivom u ovoj rečenici unio Garašanin, a pojedini dijelovi koje je precrtao u Oreškovića glase: »[...] moraju se izvan Turske urediti, jer u Turskoj okrom što nema za to nužnih elemenata, nema nikakve građanske slobode, koja se za to hoće. Čete dakle urediće se u Srbiji, [...]»

² Garašanin je precrtao ovaj pasus: »Takovih četa, sastojeća se svaka iz 150 — 200 ljudi, sposobni da mogu docnije svaka biti kadr za jedan batalion, moramo za obim Bosne i Hercegovine organizovati 15 do 20.«

² I ove dijelove u Oreškoviću nacrtu »Programa« Garašanin je precrtao: »Što su na osnovi za redovnu vojnu postavljenoj utvrđenja i magazini, to nam pri tajnom buntovnom napadanju, moraju tajna stalagista biti, a na mjesto javni državni rukovatelja za ovake, moramo mi postaviti tajne odbore. Ovaki odbori u prvom početku trebaju uzduž granice Bosne i Hercegovine, kako bi na nji upućene i od nji zaviseće čete po dobivenim uputstvima rukovoditi i sa svima potrebama snabdjevati mogli. Docnije, kad se je ustanak razvio i osilio postaviće se u samoj Bosni buntovna, to jest ustanička privremena vlada, koja će dalje u oslobođenim provincijama i okruzima (nahijama) naimenovati provincijalne i okružne odbore kao političke vlasti.

Ovaki pogranični odbori, sastojeći se svaki iz 3 do 4 otmena lica, treba uzduž bosansko-hercegovačke granice 12 do 15.

Osim Srbije i Crne Gore, gde će same pogranične vlasti ove odbore predstavljati, trebaće postaviti odbore po mogućnosti u ovim mjestima i to:

U *Slavoniji* 1. U Zupanju ili Rajovusclu ili Drenovcu. 2. U Brodu ili Paki u Provincijalu. 3. U Staroj Gradiški ili Cerniku u Provincijalu.

U *Hrvatskoj* 1. u Dubici ili Jasenovcu. 2. U Trgovi ili Bešlincu. 3. U Maljevcu ili Vagišecu. 4. U Zavalju, Donjoj Korenici ili Bilopolju (Otočka Regi). 5. U Sribu ili Dobroselu (Lika). Ako se u ovim mestima pododbori ne bi postaviti mogli, to neka se postavi mesto odbora No. 1 i 2 u Sisku a mesto 3, 4 i 5 jedan u Karlovcu. —

U *Dalmaciji* 1. U Vrlici ili Knimu. 2. U Imoti ili Vrgorcju. 3. U Dubrovniku. — Počem je u svakoj radnji koncentrovanje velika i neophodna snaga to će se svi ovi odbori podvrgnuti trima glavnim odborima, postavljenim u *Osjeku za Slavoniju* — u *Zagrebu za Hrvacku* — u *Makarskoj za Dalmaciju*.

Okrom toga dobro bi bilo da se i u Ljubljani u Kranjskoj postavi jedan odbor za koji će se starati Zagrebački odbor. —

Glavni pak centralni odbor biti će u Beogradu. U nj će se uzeti najinteligentnija lica iz sviju jugoslavenskih pokrajina, koja će se podjeliti na odseke: vojnički, literarni, administrativni, finansijski, pod predsjedništvom jednog člana vlade.

Vama bi pripadalo ustrojiti jedan glavni odbor u Zagrebu, koji bi direktne sa Beogradom u prepisku stupio pa po dobivenom uputstvu radnju svoju shodno položenim pravilima razvio. — Ovaj će odbor gledati, da od pojedinih patriotah, u koliko je moguće²⁰ dobije novčanih sredstava, okrom onih, što će se iz Beograda šiljati.²¹ Članovi odborski neće se plaćati, nego samo niža lica, koji će se kao kuriri, nabavljajući raznih potrebah upotrebljavati. Za stvar patriotsku mora se iz čista patriotizma raditi, kogod se imenom patriota diči, a tek po oslobođenju država će te plemenite ljude nagraditi s odličnim zvanjima i svakom počesti. Ko neće pod ovimi poštenimi uslovima da radi, taj nam nikako ni netreba.

Novac dakle najviše će se trošiti za nabavke municije, oružja i drugih potrebah kao i na plaćanje vojnikah od onoga dana kad se za ustanak krenu.

Za sve te nabavke brinut će se odbor.²² Ostale znatnije podrobnosti dočnije će se označiti.

Sad ostaje:

1. Da konačno pristanete na ovaj osnovni plan i tvrdo obećate, da ćete se ga držati.

2. Da naše misli i namjere samo najvećom predostrožnošću povjerite najbližim a u isto vreme i najpouzdanijim osobama.²³

3. Da odmah pristupite obrazovanju odbora u Zagrebu.²⁴

III. M. Mrazović — A. Oreškoviću

»Veleccienjeni prijatelju!»

Prečasni Sundečić,²⁵ putujući u Biograd, došao mi je kao iz neba poslan, jer sam upravo razmišljao, kojim putem i načinom da Vam najsigurnije oči-

Ti pogranični [odbori] ili pododbori neće znati jedan za drugoga dokle god ne prisprije čas od početku ustanka. Do toga vremena oni će imati posla samo sa svojim predpostavljenim, to jest sa zemaljskim odborima. — Ovi poslednji primati će pak uputstva i naloge od centralnog odbora u Beogradu.²⁶

²⁰ Prethodnu rečenicu i dio ove kurzivom istaknute unio je Garašanin.

²¹ Kurzivom unio Garašanin, a precrtao: »Centralni Odbor dati«.

²² U Oreškovićevu nacrtu ta rečenica, koju je Garašanin dijelom precrtao, glasi: »Za sve te nabavke brinuće se Centralni odbor, a i zemaljski odbori, koliko uzmožnu.«

²³ Garašanin je precrtao: »i to u što manjem broju«.

²⁴ Dalje u Oreškovićevu nacrtu »Programa« glasi (samo u ovoj bilješci: kurzivom su istaknuti oni dijelovi koje je Garašanin precrtao): »[...] u Zagrebu, Osijeku, Makarskoj i Ljubljani, koji dalje za obrazovanje dotični pokrajinski odbora starati se imaju.«

Čin dobijetno izjavu od Vaše strane da na cjelu stvar kako je ovde izložena pristajete i da ste već zemaljske odbore u Zagrebu, Osijeku i Makarskoj sastavili, dostavivši nam imena članova, odma ćemo pristupiti k'daljoj radnji predugotovljavajućoj sam ustanak.

Isto tako javite nam odma ako biste želili ili inače za shodno držali koja preinačenja na ovoj osnovi. — U ostalom naš povjerenik, koji će Vam do znanja staviti ovu osnovu, dobiti će nužna uputstva kako će se takova preinačenja na osnovi moći učiniti odma na samom mjestu u Zagrebu, kao što će Vam i ustmeno podpuno objasniti celu stvar.²⁷

²⁵ Koncept pisma, kojim se, preko A. Oreškovića, M. Mrazović u skladu sa zajedničkim jugoslavenskim »Programom« obratio I. Garašaninu, odnosno srpskoj vladi, Koncept je datirao 22. travnja 1867. Ostavština M. Mrazovića, Arhiv JAZU, XV 46 B 1a.

²⁶ Jovan Sundečić (1825—1900) — sekretar crnogorskog kneza Nikole, pjesnik i publicist.

tujem svoje misli, koje su mi se nametnule sadašnjom situacijom našom u trojednoj kraljevini.

Za 8 dana sastat će se sabor trojedne kraljevine.²⁷ Ovo nije nenadno, ali nenadno će biti, ako nam pošalju 54 graničarska oficira; jer će to značiti, da su osigurani za njihov glas u prilog onakovu savezu s Ugarskom, kako ga je Deak²⁸ zamislio, a ugarski sabor prihvatio. Takav savez pako neznaci do podpuno podvrgnuće trojedne kraljevine pod gospodstvo magjarsko; do jačanje magjarskoga življa na trošak jugoslavenskoga; do rastrojstva trojedne kraljevine još veće od dosadašnjega, jednom riečju: ovakav savez bio bi podpuno osujećenje naše budućnosti na dugo vremena.

Vi ćete znati urvažiti, što to znači 54 glasa složna ma u kojem parlamentu, a pomislite li, da je već do sada bilo njih do 40, koji su nagibali savezu s Ugarskom, da će njih nekolicina prirasti radi svojega položaja, kao što su veliki župani, može biti biskupi, kaptoli itd.: to će od 220 glasova lasno premahnuti preko polovice za savez sa Ugarskom, kako ga Magjari žele. — Graničarski glasovi su dakle za nas odlučni. A da su sigurno proti nam, to dokazuje već ova okolnost, što jih pozivaju. Da nisu sigurni njihovih glasova, nebi jih za celo pozivali. — A i što ćete od krajiških oficira, kojim valja sutra prosjački štap u ruku primiti, ako danas službu izgube. A same su takove dali izabrati, jer su nas htjeli njihovom pomoću u Rajhsrat satjerati. Tu neima odvažnosti, neima rodoljublja, na žrtve pripravna.

Pravoslavni zastupnici, biskupi, kaluđerj itd. svagda su se pokazivali slabi i za voljom vlade povodljivi. Od njih se neimamo nadati ničemu. Živković,²⁹ dr Polith,³⁰ posve su dobljeni za Deakov predlog. Mnogi pravoslavni pristat će uz njih od same mržnje proti biskupu Strossmayeru.

Ovako smo mi u temeljitoj brizi, da će se savez s Ugarskom ugovoriti na našu štetu, ili da jasnije rekнем: da će većina sabora pristati na Deakov predlog, što neznaci savez, nego sliepo pokorenje i izručenje jugoslavenstva na milost i nemilost magjarsku. A ovo je veća sramota, nego da nas oružjem u ruci predobe; jer bi nas moralno kompromitiralo pred Europom i našem narodu svaku moralnu snagu uzelo.

Da pako austrijska vlada neće slediti nikakovih sredstvih, da ovu svoju svrhu postigne, o tome možete biti tim sigurniji, što Vam mogu izvjestno kazati, da je careva vruća želja, da se krunitba čim prije svrši. — Zato treba, da se trojedna kraljevina skloni, ili makar prisili na sudjelovanje kod krunitbe i prije, nego je svoj odnošaj naprama Ugarskoj na čisto izvela. Tim se želi postići prije svega krunitba i krunitbom Europa uputiti, da su nutrašnji poslovi u Austriji uređeni, zatim pako, želi se dobiti trojednu kraljevinu i Magjare na tanak led. Jer ako pođe trojedna kraljevina na krunitbu prije uređena odnošaja naprama Ugarskoj, nastat će odmah iza krunitbe trvenje između trojedne kraljevine i Ugarske, koje vlada nakanjuje po okolnostih na svoju korist upotriebiti. Da se ova korist neslaže s našom, to uvidate i sam i netreba Vam razlagati.

²⁷ Hrvatski sabor se, nakon prekida, ponovo sastao 1. svibnja 1867.

²⁸ Ferenc Deák (1803—1870) — mađarski političar; igrao važnu ulogu u sklapanju Austro-ugarske (1867) i Hrvatsko-ugarske nagodbe (1868).

²⁹ Jovan Živković (1826—1902) — političar, član *Unionističke stranke*; pripadao njenoj manjini, koja se suprotstavila politici L. Raucha u doba sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe (1868).

³⁰ Mihailo Polih-Desančić (1833—1920) — političar, član Hrvatskog sabora 1861. i 1865/67.

Ja držim, da je ovo zgodno vrijeme, gdje bi se od strane kneževine dalo raditi odlučno u prilog osnovi,²⁴ koju smo u Biogradu razpravljali i u prilog zajedništva jugoslavjanskoga.

Kad bi svjetli knez poslao umna i ugledna čovjeka ovamo za vrijeme sabora, koj bi imao potrebitu punovlast, te bi krajiškim oficijom osigurao njihov sadašnji položaj materialni, ako pristanu uz našu osnovu, i ako se odvaže služiti joj; ja nedvojim, da bi većina od njih pristala na saboru uz narodno-liberalnu stranku i svoj glas proti takovu savezu dala. Tim bi se dvoje postiglo u našu svrhu, jedno: na saboru čisti narodni glas; drugo: muževi od upliva angažirali bi se za akciju, koja bi očitovanju saborskomu ne samo u Austriji nego i proti njoj u Europi održala važnost i odlučno djelovala na našu svukoliku budućnost. — Napokon se neda tajiti, da bi ovo olakotilo i uskorilo našu akciju zajedničku, te bi naša solidarnost nebrojenih žilah uhvatila.

Moguće je, da bi se ovo dalo postići sa neznatnim žrtvama, kad bi se po nekoliko i to glavnijih oficirah predobilo, jer bi se drugi za njimi povelili. Moguće je i to, da bi vlada austrijska, videći odlučni glas krajiških zastupnika, na miru njih ostavila i nastojala tu odlučnost na svoju korist upotriebiti proti Magjarom, koji su joj i onako preko glave narasli; i u ovom slučaju nebi knjaževska vlada imala nikakvih žrtvah nositi. Ovo je dapače vrlo vjerojatno, nu ja to uzimam kao nemoguće, jer scienim, da je providnije [!?] biti na najgore pripravan i priprave učiniti naprama najnepovoljnijim mogućnostima, nego se uljuljati u nade, koje nisu posve sigurne.

Ja uviđam, da je moj predlog vrlo odlučan, ali sam uvjeren, da će biti uspješan, i od većega domašaja, nego se na prvi mah proračunati dađe.

Nu je sigurno, da bi napram ovoj zadaći morao biti muž obziran i važan, kom bi knjaževska vlada posao povjerila i da bi se on morao postaviti u porazumljenje sa poglavitijimi muževi narodno-liberalne stranke odmah na početku sabora. Ja Vam za Vaše ravnanje prilažem imenik članovah našega sabora od 1865/6. i 7. godine. Ako graničari dođu, to će doći ovi isti, koji su u ovom imeniku.

Ovom prilikom nemogu propustiti, da Vam nepriobćim pismo Andriino²⁵ u izvoru, iz kojega ćete viditi, da Andrija nije posvema mojega mnjenja glede saveza s Ugarskom. No je li njegova kombinacija temeljitija ili moja, to ćete Vi prosuditi moći, poznavajuć Vi Krajinu bolje od njega i od mene. Izvoljite k tomu u obzir uzeti dopis bečki u »Pozoru« od 17. travnja, što je bio konfisciran, i što sam ga ja pod zavojem poslao naposeb g. Popoviću.²⁶ Iz toga se dopisa vidi, da je austrijska vlada, dotično da su Magjari iznašli način, kako će Krajišnicj svoj idol: 'cara' i nadalje pred sobom imati i ipak biti oruđe namjerah magjarske vlade i od potrebe proti svojoj braći oružje dići. S toga ja držim, da je brat Andrija u velikoj iluziji.

U ostalom Vas molim, da mi Andrijin list povratite, jer želim stvar s njim naposeb raspraviti.

Vi ćete sigurno postupati, ako mi po prečastnome Sundečiću odgovor pošaljete, ako se on ima na brzo ovamo povratiti; ako ne, a Vi skrbite za

²⁴ U skladu sa zajedničkim jugoslavenskim »Programom«, koji je Mrazović početkom travnja 1867. odnio natrag u Beograd.

²⁵ Andrija Torkvat Brlić (1826—1868) — uz A. Oreškovića bio je posrednik između hrvatske Narodno-liberalne stranke (odnosno ujedinjene Narodne stranke) i srpske vlade.

²⁶ Nismo utvrdili na kojeg se Popovića odnosi.

sigurnost i za brz odgovor do 1. svibnja ili poštarom do 19. aprila [t. j. do 19. aprila/1. maja; P. K.]

Razumjeva se samo sobom, da ovaj list nije namjenjen samo Vama, nego i preuzvišenom g. ministru Garašaninu i onim, kojih se tiče.

Ostajte zdravo i ako bude ovako, nadajte se svemu dobru.

Vaš iskr. prijatelj Mrazović.

22. travnja 1867.*

IV. A. T. Brlić — M. Mrazoviću

»Dragi Mato!«

Božić² Ti je sigurno javio, da je dobio for. 30. On će ovog mjeseca poč iz Sarajeva, i doć će i u Brod. Možda ide i k Vama.

O stvarima donjim će Te Perkovac³ izviestiti. Doli⁴ sve znadu. Austrija što kani udarit na Bosnu dobit će na galicijskoj međi (!?). A i Sultan će prije Srbiju pozvati u pomoć, da mu brani Bosnu i Hercegovinu, neg da pusti Austriju unutra. Ovo nisu kombinacije, nego pozitivne stvari.

Svakako će jugoslavenski pokret izać odande na pozorište dielah, a sukob s Turskom il s Austrijom, kako okolnosti donesu, bit će početak posla.

'Pozor' nek moderatnije piše, da ga nezabrane. Potreban je to više, što je Rauchu⁵ i Andrášu⁶ nepovoljniji.

Sutra se nadam Biskupu.⁷

U Slavonskom Brodu, 25. srpnja 1867.

V. A. Orešković — M. Mrazoviću

»Glavnome odboru u Zagrebu.«

Potrebno je da jedan od odborskih članova ovamo⁸ dođe. Nužno nam je znati da li će se moći i koim načinom oružje i municija što u Italii u pripravnosti držimo krijumčarski u Dalmaciju pa dalje u Hercegovinu priveriti.

¹ Ostavština M. Mrazovića, Arhiv JAZU, XV 46 A; A. T. Brlić — M. Mrazoviću, datirano u Sl. Brodu 25. srpnja 1867.

² Klement Božić (1841—1893) — dragoman Pruskog konzulata u Sarajevu, novinar; bio je povezan s Mrazovićem, Brlićem i Oreškovićem. U ostavštini M. Mrazovića sačuvano je 30 pisama koja je Božić od 1867. do 1869. uputio Mrazoviću. Ta su pisma izuzetno važna za bolje poznavanje problema o kojem je ovdje riječ. U posljednjem prilogu (XX) objavljujemo samo jedno pismo, ostala ćemo objaviti na drugom mjestu.

³ Ivan Perkovac (1826—1871) — političar; zajedno s J. Miškatićem osnovao je *Novi Pozor*, kojem je do 20. siječnja 1868. bio »vlastnik i izdatelj«.

⁴ U Beogradu.

⁵ Levin Rauch (1819—1890) — namjesnik banske časti (1867) i hrvatski ban (1868—1871).

⁶ Gyula Andrássy (1823—1890) — mađarski političar i državnik.

⁷ Biskupu J. J. Strossmayeru.

⁸ Ostavština M. Mrazovića, Arhiv JAZU, XV 46 A; šifrirano pismo. Riječi otvorenog teksta u svim Oreškovićevim pismima pisane su ćirilicom.

⁹ U Beograd.

Na gimnaziji zagrebačkoj ima jedan đak koi je odavde rodom i rad bi se sada ovamo vratiti, no nema kako mi piše za put troška. On se zove Mirko Mirković. Molim Vas dajte mu troška za put. Orešković.“

Vaš iskreni Vuica S.

[U Beogradu] 3/15. septembra 1867.*

VI. A. Orešković — M. Mrazoviću

»Glavnom odboru [u Zagrebu; P. K.].“

Mi ovde [u Beogradu; P. K.] upravo neznamo što da mislimo od Vas, čuti nedate ništa, a kad Vas ovamo [u Beograd; P. K.] zovemo, nitko ne dolazi. Zato Vam opetovano pišem, da što brže Mrazović ili Perkovac ovamo dođe.

Vrlo je nužno, jer mnogo stoi i na kocki.

U ime Centralnog odbora [u Beogradu; P. K.]. Orešković.

19. septembra/1. oktobra 1867.*

VII. A. Orešković — M. Mrazoviću

»Dragi prijatelju!“

Božić⁴ će ostati u službi koju je dosad imao kod konsulata praskog u Sarajevu. To nam je Bismark na našu u tom smotrenju učinjenu predstavku odgovorio odmah telegrafom.

Kako ste sa generalom Türrom⁵ svršili? Rad bi znati da li je on pre svoga polaska iz Pešte u Zagreb moje pismo sa isvjestnim programom primio. Nije mi do sada odgovorio, pa zato neznam da li ga je u vrijeme, kako je želio, dobio. A držim da Vas je u Zagrebu pohodio pa Vam što i o tom pismu saobštio, ako je, javite mi.

Može biti da ćemo morati pre akciju odpočeti nego što smo mislili. Zurnite se zato u priugotavljenju.

Pišite mi što sam Vas još pre pitao radi prenosa oružja, nužno mi je što pre znati, da možemo dalje potrebitu u tom smotrenju ugovoriti sa Italijom. Praiska će naš potpuno pomagati da podignemo Jugoslaviju. O tom uvjerio me je sada došavši novi general. konsul, pokazavši mi na tu ciel smjerjajući pismeni napatuk Bismarkov. Molim Vas spremajte [se] samo energično, da smo gore što pre gotovi. Pribirajte što god možno više inteligencije, jer sa prostotom, koja bi više radi lične materijalne koristi pošla, teško je boj za plemenitu ideju voditi.

S' bogom i da šte mi zdravi. Vaš iskreni prijatelj

Vuica Srečković

[U Beogradu] 10/22. oktobra 1867.*

* U svim tim pismima A. Orešković je svoje prezime pisao šifrirano, a otvoreno se potpisivao: Vuica Srečković.

⁴ Ostavština M. Mrazovića, Arhiv JAZU, XV 46 A; šifrirano pismo.

⁵ Ostavština M. Mrazovića, Arhiv JAZU, XV 46 A; šifrirano pismo.

* Vidi dokument IV, bilj. 38.

* Stjepan Tür (1825—1908) — general, bivši mađarski emigrant, adutant talijanskog kralja.

VIII. A. T. Brlić — M. Mrazoviću

»Nalazim³ se ovde u Beogradu s Oreškovićem. Javljam ti da će doći k tebi Bismarkov čovjek s povjerenicima Oreškovića, komu ćeš nuždna napadaja u Bosnu predstaviti, jer je Bismark nakanio sredstva dati, osobito ako Oreškovića i od naše strane naznačiš, s koim taj posao povjereno radimo.

Promjena Garašanina uskorit će naše djelo.

Beograd, 16. studenog 1867. Brlić.»

IX. A. Orešković — M. Mrazoviću

»Dragi prijatelju!³

Ja Vas ostavi dugo bez glasa, ali moja krivica nije. —

Bio sam dao jedno pismo Bismarkovu čovjeku da Vam ga preda, kao što je imao i ustmeno s Vami se o cijeloj stvari sporazumjeti i Vas sa italijanskom narodnom Partijom u svezu staviti. Ali neke okolnosti, za koje će Vam kada u Zagreb dođe Andrija Brlić znati kazati, načiniše da se on nije mogao navratiti u Zagreb nego je direkte u Florenc otišao.

Tamo je našu stvar, kako mi njegovo pismo što sam ga jučer dobio od njega iz Berlina, sa najboljim uspjehom svršio, a za dva tri dana javit će mi u ime Bismarka kako i što nam valja raditi, i kako i u koliko će nam Praska u pomoći biti. Na ovo izjasnjenje čeka i ovdrašnja vlada, pa da Vam može što izvjesnog poručiti. Strpite se dakle još pet do šest dana, pa ću Vam odavde naročitog čovjeka poslati, koi će Vam sve potanko objasniti i našu zajedničku dalju radnju s Vama ugovoriti.

Vrlo mi je nužno znati kako u Dalmaciji stoimo, i da li će se moći sveza preko Dalmacije sa Italijom utanačiti da ondale oružje, municiju itd. dobavljamo. Već više od dva mjeseca čekam da mi u tom smotrenju što pozitivnog javite i Vaše čutanje jako me smeta u daljem preduzimanju, jer samo kad tim putem nebi išlo morao bi drugi izabrati.

Promene u ministarstvu³ nemenjaju ništa u našem programu. Pričinile su doduše da nam je rad morao nekoliko dana počivati.

Orešković.

Čudimo³ se ovde što ste (se) toliko ušeptrljali zbog nekakvog sajuza sa Mađarskom. Prođite se trical Ako ko sajuza i pomoći treba, toga zaista Mađari trebaju, jedno usamljeno pleme od 4 miliona.

Vj Hrvati i Srbi dužniste vaše narodno dostojanstvo paziti i negubiti iz vida da prinadležite narodu od 80 i više miliona, pa ako Mađari hoće sajuza s'vami, to neka vas mole, a ne vi njih. Nemojte se dakle ponižavati a još manje plašiti, vreme je blizu da će sadanje siledije sbog bezzakonja postupanja i izdajstva na narodu skupo plaćati.

A kakva je ono konfuzija neki Živković,³ neznamo upravo na čemu smo s' njime, bili ga sažaljevali ili ismejavali, nadima se kao da je nekakvi narodni Tribun, a po svoj prilici bit će to nekakvi kepec, ta jadnik još nezna ni Arit-

³ Ostavština M. Mrazovića, Arhiv JAZU, XV 46 A; šifrirano pismo.

³ Ostavština M. Mrazovića, Arhiv JAZU, 46 A; šifrirano pismo.

³ U srpske vlade — pad I. Garašanina u studenom 1867.

³ Dalje otvoreni tekst — nešifriran.

³ Jovan Živković — vidi dokument III, bilj. 32.

metike, jer kad bi i znao, morao bi i znati da bez cifra ni računa nema, on cifre pako za ništa nesmatra, ništa manj hoće ipak da računa. Njegov Program to je pravi unikum, s' njime će se ovjekovječiti, jer ludilo odsada zvati će se: Program a la Živković.

S' bogom i da ste mi zdravi. Vaš iskreni prijatelj

Vuica Srećković

[Beograd] 5/17. decemba 1867.*

X. M. Mrazović — sinu Lacku^a

»Brzovjavio sam ti,“ da odstupom Garašaninovima nije promijenjen pravac. Jasnije niti sam mogao govoriti po brzovjavi. Nu za Vas gori^a bit će to dosta nejasno. Ja bi bio rado odmah pisao, ali makar se Janos^b i srdio, ja nedospjevam. Vidim, znam i osjećam, da bi bilo koristno i dapače nužno u 'Politici' pisati o naših stvari. Ali ja nedospjevam, a drugi neće. Sada pako javi Janošu, da Ristić^c znači *akciju*, kao što je Garašanin značio diplomatsko dogovaranje. Kada će ta akcija nastupiti i koji će faktori sudjelovati, to ja neznam. — Nu ja ovoga ne javljam za novine, nego za privatnu porabu, jer se ja mogu i varati. Ovako se govori; a ja Ristića nepoznam. Ovako govore ljudi, koji ga znadu i koji bi mogli biti dobro obaviješčeni. — Po njihovoj kombinaciji, mogla bi početi akcija i prije nego li snijeg okopne. Eto ti Winter feldzüga, za koji su se pripravili Prusi, kao da su kombinirali s Ristićem. [...]*

XI. M. Mrazović — sinu Lacku

»[...] Hoćel biti štogod na jugu, to znade bog; dvojim da znade ikoji čovjek.“

Odkako sam, ako i površno, pregledao primorje, uvidio sam, kako je nesretan narod u svakom pogledu komu drugi gospodare, koji nije svoj. Uvidio sam više nego ikada, da je more za naš narod gluha cesta, a primorje radilište vrljih pomorcah za tuđe države i narode sve dotle, doč je Bosna i Hercegovina pod drugom, trojednica nominalna pod drugom, obadvije neprijateljskom tuđom vladom. Bez Bosne i Hercegovine biti će naše primorje svagda pusto, luke mu prazne, žiteljstvo siromašno i gladno, a Bosna, Hercegovina i trojednica biti će kao što i dosada nerazvijene u svakom pogledu. [...]

U Zagrebu, 21. prosinca 1867.*

^a Lacko Mrazović, sin M. Mrazovića, nalazio se tada na studiju u Pragu.

^b Ostavština M. Mrazovića, Arhiv JAZU, XV 46 B1. Pismo je M. Mrazović pisao početkom prosinca 1867.

^c Lacko Mrazović je bio u vezi s J. S. Skrejšovskim, urednikom praškog lista *Die Politik*.

^d Jan Stanislav Skrejšovský, koji je rado objavljivao članke hrvatskih narodnjaka u svom listu.

^e Jovan Ristić (1831—1899) — srpski diplomat i državnik; vođa *Liberalne stranke*; nakon ubojstva kneza Mihaila 1868. izabran za člana namjesništva.

^f Ostavština M. Mrazovića, Arhiv JAZU, XV 46 A1.

»Dragi prijatelju!«

U odgovoru na Vaše pismo da Vam se daje odlučan odgovor, mogu Vam sada po uputstvu vlade javiti, da naš međusobni program ostaje nepromjenjen, i sačinjava i dalje naš politički pravac, samo u faktičnom izvršenju njegovom ima se na zgodno magnovenje pričekati. Zato se za sada i želi da nikakva materijalna priugotavljenja u smotrenju ustanka u Bosni ne činite, jer svaki trošak i svaka radnja na tu ciel mogla bi ne samo uzakudna nego baš i obštoj stvari štetna biti.

Promene u našem ministerstvu nemaju nikakvog drugog značenja, osim onoga što je sám Garašanin ovde bivšem Brliću priznao, da se želi što življe i energičnije raditi, a zato je on, Garašanin, već po nešto ostario. Ristić što nije primljen, uzrok je njegov knjazu predloženi program, koji je tako nazadnjački bio da bi mogao Srbiju za trideset godina u nazad baciti.

U pitanju radi unije sa Ungarskom pušta vam se podpuna sloboda, što bolja uslovoja i veću samostalnost postignete to će i za obštu stvar probitačnije biti.

Brlić je ovde primio tri stotine dukata da ih preda odboru.⁴ Ta suma opredeljena je samo za tekuće poslove, a ne za nabavke ili za materijalna priugotavljenja. On će Vam tu sumu pošto odbije neke izdatke predati kad pred odpočimak Sabora u Zagreb dođe, a ujedno će Vam tom prilikom i sva potrebna dalja objašnjenja ustmeno dostaviti.

Orešković.

S' bogom. Vaš iskreni Vuica Srečković.

[Beograd] 12/24. decembra 1867.

NB:

Ovaj odgovor na Vaše zadnje pismo pisan je po nalogu vladinom.⁵ Smatrajte ga dakle kao od nje s Vama. Međutim ja kao Vaš i našega naroda iskreni prijatelj dužan sam Vam kazati — što molim da ostane tajna među nami, da je gore pisano puka obmana. Brlić će Vam sve obširno kazivati, kako i šta vam valja dalje raditi. Molim poklonite mu podpuno poverenje, pokažite mu i ovo pismo da i on znade kakvi Vam je odgovor vlada dala, tako isto pokažeće Vam i on pismo dobiveno od mene. Nemam vremena jednom i drugom sve pisati obširno kako bi trebalo, pa tako jednoga pismo dopunite ono drugoga. Vaša pisma od sada treba da budu dvojaka, jedna da jih mogu vladi pokazati a druga čisto za me.

Što ćemo sa Italijom i Praiskom raditi, ima biti samo naša tajna; srbska vlada ne treba od toga ništa znati. Tek kad dođem do uvjerenja da kani iskreno s nama ići, moći ću joj rezultate saobštiti, inače za sada moraćemo gledati da ju uvučemo na poštenu akciju.

Orešković.«

⁴ Ostavština M. Mrazovića, Arhiv JAZU, XV 46 A; šifrirano pismo. Dio tog pisma Mrazović je uklopio u svoje pismo koje je poslao A. T. Brliću. Preko Brlićeve ostavštine ono je dospjelo u javnost. Sada se Oreškovićevo pismo prvi put objavljuje u cjelini. Usp. J. Sidak, Dva priloga hrvatskoj povijesti 1868—71, HZ XIX—XX, 1966—1967, 345.

⁵ Glavnom odboru u Zagrebu.

⁶ Po nalogu srpske vlade.

XIII. M. Mrazović — A. Oreškoviću

»Imali smo“ glavni sabor.“ Ugovoreno: naše okolovštine nedopuštaju odborah nego od jednoga kipa svaki,“ take ćemo stvoriti. Doli“ putovanje lasno bi porodio [sumnju]“ dakle nam je čekati do sabora, tu će biti sakupljeni svi za koje brojimo: najzgodnije dakle za ugovoriti. Nemojte se bojati, naš broj biti će na vrijeme sgotovljen i spravan, ja prvi. Kako bude ugovoreno, biti će javljeno. Neškodi ništa ovo kasnenje. I naše su nam prigode mistne“ ovogodišnje u prilog.

Na druga pitanja drugom jasnijom. Zivio.

[Zagreb] 30. prosinca 1867.«

XIV. A. T. Brišk — M. Mrazoviću

»Dragi brate Mato!“

Sirolin (?) je posao dovršen, i on je Maraca (?) namirio. Listovi Tvoji od 29. XII i 4. I točno su mi došli, i vidim što mi veliš o Saboru, i njegovu kratku trajanju, da nije od potrebe radi istog da idem gor. I onako one ljude, koji su zahtievali da idem,“ to više neinteresuje. — Ele po Vuičinoj“ želji trebalo bi, da Ti dojdem, i da Ti informaciju dadem. Sada i sâm osjećam i Dri“ mi kažu, da putovat nesmijem, jer su sredstva putovanja, putevi, noćišta itd. za moje zdravlje štetna. Ja sam dakle i Vuici javio i Tebi javljam, da je plućka nemogućnost za me ić tamo.

U ostalom je moje mnenje, da vlada srbska nije promienila težnje, nego ljude, dakle s Garašaninom, Vuicom i s nami neće da ima posla, nego te iste posle preko *drugih* radi. Mi smo uz Garašanina i Vuicu postali persona in grata. — Možda se ja varam, al prije da se Vuica vara misleći, da je vlada sav rad prekinula. Ona je samo šnjime prekinula, a preko drugih radi.

Uzrok je toj promjeni Rusija, koja netrpi Hrvate i katolicizam, i obće je neprijazna Strossmayeru. — On bi dobro učinio, da ide na sabor, što sam mu ja, prekjucher bivši u Đakovu kazao, da tim pokaže, da ako ga je Petro-niević³ i zabacio, on ipak ima još snage u narodu i rieč u Saboru. Jugoslaven-ska idea, koju je Garašanin iskreno zastupao i za nju rat voditi spreman bio, Rusija zabranjuje, i knez Mihajlo je samo specifično knjažesko-srpsku zastavu sada razviti vlastan, a ne dalje! On samo kao ruska avant-garda smije agitirati, i zato s ljudima kao što je Narodno-liberalna stranka nesmiije se služiti, jer ti

¹ Ostavština M. Mrazovića, Arhiv JAZU, XV 46 A. Taj koncept pisma Mrazović je sastavio na kraju dešifriranog pisma A. Oreškovića od 5/17. prosinca 1867, vidi dokument IX.

² Sastanak Glavnog odbora u Zagrebu.

³ Dakle, osim Glavnog odbora u Zagrebu, po jedan tajni odbor u svakoj »provinciji« (Slavoniji, Dalmaciji i Hrvatskom primorju).

⁴ U Beograd.

⁵ Na tom mjestu Mrazović je stavio točke.

⁶ U Hrvatskoj.

⁷ Ostavština M. Mrazovića, Arhiv JAZU, XV 46 A. Pismo je datirano 7. siječnja 1968.

⁸ Srpski državnici — zacijelo Garašanin prije svog pada.

⁹ A. Oreškovića.

¹⁰ Liječnici.

¹¹ Milan Petromijević (1830-1914) — srpski zastupnik u Carigradu (1859-1868), pomoćnik ministra pravde (1861-1868), ministar vanjskih poslova srpske vlade (1868).

bi pričuili Rusifikaciju, ruski Panslavizam, Pravoslavlje, koja su jedina težnja Rusije na Poluotoku tračkom. Zalostna istina! — Zato smo²⁶ žrtvovani u ovaj par i od Srbije Magjarorsagu, s kojim ćemo zajedno postati provincija Rusije. — To sve Garašanin nije htio — i sad znaš, zašto je uklonjen.

Nedržim ni da bi Vuičin plan o dobrovoljačkoj četi mogao uspjeti; ali u Florenciju *on* i *sámo on* treba da ide. Pregovore tamo nemože nitko drugi voditi.

Ja od Božića za tebe ništa nedobih. I on se tare s Blanom (?), i stvar je sad pred Rosenom (?) u Beogradu!

S' bogom. Ja sam Tvoj znaš me.*

(Sl. Brod, 7. siječnja 1868)

XV. A. Orešković — M. Mrazoviću

»Dragi prijatelju!²⁷

Vaše pismo od 29. decembra prošle godine saobštio sam ministrima koji se tiče, ali ji nije interesiralo, kažu da se nemogu sada upuštati u ništa. Među ostalim kaza mi ministar Petronijević da izvjestni radnici²⁸ što su u Bosnoj tamo u korist Austrije agitiraju i rade.²⁹ No ovo i podobno samo su prazni izgovori, u istini Srbija neće ništa da preduzima protiv Turske. Sama se drži za preslabu a u sajuzu sa austriskim Jugoslavenima boji se da bi joj ovi prvenstvo oteli, a glavni je uzrok što se sadašnji ministri, ljudi manje nego samo obični, boje da jim se u nastavšoj buri nebi kormilo iz ruku otelo, a oni vole u maloj Srbiji agovati, nego u velikoj, konkurenciji izloženi biti. Kao izvjestno primite da Srbija dokleml god od nje zavisilo bude, neće preduzimati ništa. Što se je Srbija ovako od svega trgla uzrok je strah koji je nju obuzeo kad je osetila da ju Rusija ozbiljski napredtura, i da ju zamalo u akciju protiv Turske ne uturi. Srbija se je sada svojevóljno izolirala samo da ju nitko nebi preko volje u što uvukao, a samoj neće volja na tako šta nigda doći. Hrvate je izdala,³⁰ Grke je izdala, Crna gora mnogo puta od nje prevarena neće više s njome, tako stoi sada Srbija za narodnostima.

Od velevlasti zapad je i Austrija protiv nje, Praiska neće za nju da znađe, pošto ju drži za nepouzdanu i jerbo je izolirana za preslabu, a Rusija videći da ju nemože pokrenuti, počela je Srbiju napuštati i dignuće za koji dan tuke od nje. Odklonivši Garašanina knjaz se Mihailo odrekao akcije³¹ na koju ga je Rusija upućivala garantujući mu da neće dozvoliti intervenciju nikome.

²⁶ Hrvati.

²⁷ Ostavština M. Mrazovića, Arhiv JAZU, XV 46 A; šifrirano pismo. To je pismo M. Mrazović uklopio u svoje pismo koje je 22. veljače uputio biskupu Strossmayeru, preko čije je ostavštine (Arhiv JAZU, XI A) dospjelo u javnost. Najkritičnije ga je izdao J. Šidak, Dva priloga . . . , n. dj., 353-360. Mi Oreškovićevo pismo izdajemo prema njegovu šifriranom originalu.

²⁸ U pismu koje je poslao Strossmayeru Mrazović je napomenuo: »To su radnici, koji rade oko Sarajeva u šumi. Ima ih do 1000, te sam ja svjetovao vladi srbskoj, da se njimi okoristi za akciju, i kazao sam joj način siguran, ali, dakako, sa novčanom žrtvom i sa nešto okretnosti ekopčan. Sami su Hrvati. Vlada mi nije ni odgovorila. Sada će se razumjeti sve.«

²⁹ Primjedba Mrazovića: »Naravska stvar, kad nije bilo pametnijega, okoristila se je Austrija.«

³⁰ Primjedba Mrazovića: »Ovo je istina.«

³¹ Isto: »Za ono vrijeme glasilo je izvješće protivno.«

Ja Vam nehtede odma odgovoriti na Vaše pismo, čekajući neće li se na štogod rješiti ovdašnja vlada, uvjerio sam se da neće ništa pa zato sam se i trgo od nje i gledaću raditi što budem mogao i bez nje. U Berlin sam odpravio prijatelja Trifkovića,²⁶ za koi dan dobiću od onud odgovor i znati ću na čemu sam sa Praiskom. Kad nebi tu i sa Italijom išlo kako mi je obećato, onda ću jedino sa Rusijom i to tek onda pošto je Srbiju sasvim napustila, jer pre nebi ona htela s' nami držajuć nas Hrvate što smo katolici za protivnike o čemu ju poglavito braća Srbi uvjeravaju. No nenadajuć se više u Srbiju, ona će s' nami Slavenima austriskim vezat se, samo da uzmogne prevrat u Turskoj proizvesti, te da može svoje obvezanosti prema Grčkoj držati.

Pišite mi bi li Vi mogli ako bi uztrebalo u Florenc otići mjesto mene na dogovor sa Crispinom?²⁷ Trošak bi Vam se platio jer sam Brliču naložio, da ono trista dukata koi su bili namjenjeni odborom u trojednici²⁸ zadrži za mene da mogu izdržati razne troškove i držati se samostalno dok ne dođem na čisto sa Praiskom i Italijom.

Srbija mi neda više troška za obšte cjeli, moram sve od svoga nositi, ličnu platu nije mi istina još uzkratila ali zahteva da stalno službu primim, ja sam si još zadržao slobodu dok nevidim mogu li išta i bez Srbije. Ja sam do sada predstavljao rolu zastupnika Hrvacke kod srbske vlade i pošto je ova Hrvacku izneverila i izdala čest mi nalaže da se i ja od takove vlade trgnem.

Pišite mi vaše mijenje kako bi mi valjalo vladati se pri ovim okolnostima i to u formi uputstva. Ja ću se uputstva držati jer smatram da sam svake obvezanosti prama srpskoj vladi rješen odkada je ona ugovor imajući sa narodnom strankom u Hrvackoj izneverila.

Orešković.

Izgledajući skori odgovor od Vas, ostajem Vaš iskreni brat i prijatelj.

Vuica Srečković

[Beograd] 15/27. januara 1868.

XVI. M. Mrazović — A. Oreškoviću

»Dragi prijatelju!»

Ja žalim što je srbska vlada propustila interesirati se za one radnike u Bosnoj. Kad bi se bio moj savjet primio, te se uz one radnike poduzetni ofi-

²⁶ Laza Tripković, srpski oficir.

²⁷ Francesco Crispi (1819-1901) — od 1861. vođa monarhističke ljevice u talijanskom parlamentu, koji je 1868. zasjedao u Firenci.

²⁸ Tajnim odborima u Trojednoj kraljevini.

²⁹ Ostavština M. Mrazovića, Arhiv JAZU, XV 46 A. Koncept pisma koji napokon razrješuje mnoge dileme u historiografiji.

Koncept tog pisma Mrazović je iskoristio i unio u spomenuto pismo Strossmayeru 22. veljače 1868, i pri tom izvršio znatne izmjene i dopune. Mi smo u bilješkama naveli samo neke bitne dopune i izmjene.

Iako je Strossmayeru naveo da je to pismo njegov odgovor Oreškoviću, koji je već »odpisao« i na nj nema »ni do danas odgovora«, Mrazović je taj isti koncept tek 29. veljače 1868. upotrijebio (vidi dokument XVII) za pismo A. Oreškoviću, unijevši u njega također znatne izmjene i dopune, te se oba pisma, i Strossmayeru i Oreškoviću, razlikuju jedno od drugog, a dakako, i od spomenutog koncepta.

Iako se ta sva tri dokumenta međusobno razlikuju, oni čine jedinstvenu cjelinu, važnu za poznavanje Mrazovićeva gledišta.

Objavljujući cjelokupno spomenuto Mrazovićevo pismo Strossmayeru, J. Šidak (Dva priloga ..., n. dj., 353-360) objavio je i Mrazovićevo pismo Oreškoviću.

ciri utisnuli u Bosnu pod imenom poduzetničkih škribanah, vlada bi u srcu Bosne imala organizovanu vojsku, koja bi se bila razdijelila u vrijeme akcije na više guerillah. Moguće, da već sada imade među radnici koga, koji agituje za Austriju; ali je veliko zlo, što ta agitacija neima kontrole od strane srbske vlade. Kad bi se načinom po meni predloženim samo ovo postignulo, vriedilo bi interesa vladina. Nu kad bi se vlada u svem početku za stvar zauzela bila, nebi bilo nemoguće, nego lakah posao, pomoćnike ovakove agitacije austrijske ukloni iz Bosne. To bi bila stvar poduzetnikova poslovođe, koji bi bio tomu sklon, kad bi se bio osigurao proti materijalnoj šteti. Tomu se nisu tražile tolike žrtve, koliku bi korist donela ova pozicija u kombinaciji buduće akcije.

Ja se nikako nemogu sprijateljiti s mišlju, da se srbska vlada odriče akcije u Bosnoj, jer bi to, po mojem mnenju, značilo odreći se bitnoga uvjeta za državni obstanak knjaževine Srbske. Ako Bosnu i Hercegovinu zauzme Austrija, ili, recimo, Ugarska: Srbija prestaje biti samostalna država. Narod neće, dakako, ni u tom slučaju propasti ni okraj, ni onkraj Save, ali će se stvoriti prelazno vrijeme pod tuđinskom vladom,¹ koje bi se dalo sada sgdno ukloniti i tim narodu prištediti sve one muke prelaznoga vremena pod tuđinskom vladom. — Napokon, ili će naš narod pod tuđinskom vladom smalaksati, te će isti tuđinac i za Srbijom poseći, ili, što je vjerojatnije, jugoslavenstvo u sadašnjoj Austriji, boreći se s tuđinstvom, ojačati će u samoj ovoj borbi pomoćju onih sredstvah, koja će podavati velika država u interesu promicanja materijalnoga, duševnoga i intelektualnoga razvitka svojih državljana i onda će, ionako već sada od svoje braće u Turskoj napredniji, jugoslaveni austrijski privući srodne življe, za prvi mah, može se sbiti, u kombinaciju podređenu, nu koja konačno uz postignuto jedinstvo narodno mora uroditi samostalnošću. — Ako srbski živalj,² uza sve uvjete samostalna rada sredstvi neodvisne države, nije dorastao prednjačiti jugoslavenstvu i pomoći mu jednim odvažnim činom do sjedinjenja i samostalna državnog života; morati će se zadovoljiti pasivnom zadaćom, da bude predmetom atrakcije, koja se daje odgoditi ali se nedade ukloniti ni prividnim dinastičkim ni vremenitim ministarskim interesi. — Naš će narod morati podnositi taj udes sve doniekle, jer mi ovdje pod tuđom vladom, gdje sva sila državne vlasti proti nam ide, neimamo dovoljne snage, da poduzmемо, čemu se hoće slobode i nesapeta razvoja sve narodne snage. — Mi smo ovdje, upravo sa uzma-ka srbske vlade,³ dospjeli u još nepovoljnije okolinosti, nego bi to bilo, kad se nebi bili pouzdavali u političku pronicavost srbske vlade⁴ i odvažnosti knjaza Mihajla.⁵

Nu bilo kako bilo, ako se srbska vlada, ako se knjaz Mihailo ndrži zvanim prednjačiti u akciji, koja smjera na oslobođenje braće izpod turskoga

¹ Precrtao ovu rečenicu: »koje neprija narodnom napredku, kao što vidite kod nas«.

² Također precrtao: »ili srbska vlada nije dorasla«.

³ U pismu koje je uputio Strossmayeru dodao: »od ugovorena programa«.

⁴ Isto, dodao: »narodni ponos srbskoga plemena«.

⁵ Isto, dodao: »Naprama ugovorenu programu uzemosmo pravac za svoj politički rad ovdje, koji je morao izdati, kad je zajednički program izdan. Uslied toga su vele važni faktori morali odstupiti za njeko vrijeme od političkoga rada. Izdajom zajedničkoga programa, poremećen je naš posebni program. Biti će borbe, muke i patnje, trebati će vremena, da se svrati sav rad u novu kolotečinu.«

jarma," mi ne držimo za shodno, ni za moguće, da se to djelo u ikojoj drugoj kombinaciji poduzme, van pomoćju države u kojoj živimo. Mi se nemožemo upuštati u posao ni s kojom državom van s Ugarskom, ili, ako voljite, Austro-Magjarijom. U iskrenost drugih državah nemožemo mi vjerovati, a neželimo biti tuđim oruđem, da se oslabimo bez koristi. Mi toga naprama današnjoj situaciji europejskoj nebi htjeli ni zato, što bi se bezdvojbena srazili sa srbskim živiljem, a to bi bila nesreća i po njih i po nas, — nesreća po vas narod za nekoliko generacijah. — Od ovuda možete razabrati, da ja nebi mogao preuzeti nikakove misije u Firencu, koja bi smjerala na izazivanje podpore za jednostrani rád od naše strane. Ja toga nebi hoteo ni zato, što imam dovoljna razloga vjerovati, da Italija neće i nemože inicijative poprimiti, da pače, da neće ni posrednim načinom podupirati poduzeća, koje nebi bilo zajedničko svih jugoslavenah barem turske carevine.

Kad bi moj savjet kod vas valjao, vi se nebi uztegnuli uzeti stalnu službu i plaću u knjaževini. To nebi moralo promjeniti zadaće, što ste si ju postavili, da zastupate Hrvatsku kod srbske vlade. Vlade se mjenjaju, narodi ostaju. Ako je sadašnja srbska vlada iznevjerila ugovor sa narodnom strankom u Hrvatskoj, treba nastojati, da se taj ugovor ponovi ili od ove iste vlade, ili da drugi muževi dođu na kormilo. Nesreća je velika, što je među nami premalo vezah. Ovo je veliki razlog nepouzdanju međusobnom. Netreba dakle razkidači postojećih vezah, nego nastojati o njihovu umnožavanju i učvršćanju.

Budući da mi nejavljate ništa o uspjehu poslanja Trifkovićeve, to držim za stalno, da je ostalo jalovo. To se je dalo predviditi. Ni sa Ruskom nećete biti sretniji. Ni Rusija si neće navaljivati zapadne Europe na vrat radi jednostrana poduzeća, i Rusija nastoji o zajedničkom poduzeću jer znade, da je samo ovo vrstno zapadnoj Europi imponirati.

Nu moguće je, da su se i kod srbske vlade promjenile misli, otkako ste mi pisali. Obavjestite me o tom. Od vašega odgovora zavisiti će držanje naše neodvisne žurnalistike.*

XVII. A. Orešković — M. Mrazoviću

»Dragi prijatelju!«

Vaše pismo od 29. februara¹⁾ dobio sam; izčekivao sam ga dugo, i čekajuć ga nepisa Vam ni ja.

Vaše mi pismo kaže da netrebam nade goiti da se može od narodne stranke preduzeti što u Bosni što bi i Srbiju na akciju i time na zajedničku narodnju radnju potaklo.

Vaši izloženi nazori dišu plemenitim duhom, ali nisu — oprostite mi da Vam kažem — praktični. Vi ste čovek plemenit i patriot. Ja Vas poštujem više zaista nego itko drugi, ali vidi se da niste vojnik. Osim plemenitih misli hoće se za oživotvorit veliku Ideju pre svega odvažnosti. Te nam fali svuda, pa za to nam stvari i idu traljavo. Narodnjaci u Trojčnici imaju volju, ovde vlada ima volju, ali to je sve. U ovom obziru svi narodi imaju neku poslovicu u ko-

¹⁾ Isto, dodao: »te ima osnovati jezgru za ujedinjenje jugoslavenstva u jednu državu«.

²⁾ Ostavština M. Mrazovića, Arhiv JAZU, XV 46 A; šifrirano pismo.

³⁾ Od 29. veljače 1868; usp. dokument XVI.

joj mnogo istine leži kao: 'chi non risica non rosica!'¹⁸ Zalibože da mi istinu i značaj ovaki osnovi načela ne uviđamo. Srpska vlada neće da riskira, pa zato je i propustila mnogo zgodnu priliku; kod nje dala bi se velika predostrožnost još kojekako opravdati, ali narodnjaci u Hrvackoj što su oni mogli izgubiti. Kad bi srpska vlada bila uvidila, da narodni pokret u Bosnoj odziva nalazi i napreduje ona bi se zaista — htela il nehtela — stvari prihvatila; nebi joj ništa drugo ostalo van staviti se na čelo pokreta ili odstupiti, pa drugoj odvažnijoj vladi kormilo prepustiti. No ovako mnogo politizirati a u istini malo radeni, propustili smo zgodno vreme i moramo gledati šta će drugi da preduzimaju. Moralj smo biti rukovatelji i gospodari situacije, a sada nam neostaje drugo van gledati kako će nam drugi kapu da kroje.

Bosnu će osloboditi drugi a ne mi; oslobodit će ju Beust¹⁹ pomoćiom Napoleona, ali to oslobodjenje neće biti Bosni od koristi, a biće nama, to jest svima južnim Slavenima velika nesreća a (i) moguća propast. Razcepkat će nas još više, klat ćemo se među sobom i tuđin će nam još lakše gospodariti nego do sada. Ovu lepu budućnost imat ćemo blagodariti današnjem Ministarstvu u Srbiji i vama Hrvatima, koji mjesto da složno na narodnom polju radite, koljete se među sobom za sekundarne stvari, koje bi trebalo kao samo privremene pustiti neka teku kako hoće.

O patriotične hrvacke aristokracije! Kada treba narod zavarati onda imaju sredstva i nežale ji trošiti, a kad se od nji traži koja žrtva za poštenu narodnu stvar onda se izvinjavaju da su sirotinja. Valja nam doduše priznati da narod koji je kadar svoju narodnu čest za nekoliko stotinjaka prodati i nezaslужuje boljega plemstva. — Mogu Vam kazati da kod svega toga, šta ovdašnji narod nestoi na onom stepenu izobraženosti na kojem hrvacki, ipak više do svog narodnog dostojanstva i narodne česti drži. U Srbiji nebi Vam Rauchovci²⁰ kadri bili, ma za koje novce ni tri glasa kupiti. Srbin najsiromašniji dao bi se možda častiti, uzeo bi možda i novaca ali zato ipak nebi odustao od svog uvjerenja, a još manje da bi svoju narodnu čest prodao. Vi znate da nisam osobiti obožavatelj Srba, pa zato mi možete i vjerovati, što Vam o njima kažem. Doduše Čifuti i Cigani koje bi moguće bilo podkupiti, neuživaju u Srbiji pravo izbora, a da ove sorte ljudstva kod Vas toliko ima i da prava narodna uživaju, međutim se k' narodu nebroje nego osobenu kastu sačinjavaju, čija je krivica nego opet vaša. Ne treba se povoditi za liberalizmom koji samo veliki narodi bez uštrba svoga bića mogu upražnjavati. Mali narodi moraju biti intolerantni ako nezele biti maiorizirani tuđinom kod nji ukućivši se, koji njiova osećanja nedeli. Sad razumem zašto ovdašnji Srbi od Svaba zaziraju, i da to čine, može jim se samo odobravati.

Sada (da) Vam nešto i od moje strane javim. Kako sam Vam u zadnjem mom pismu javio pokušao sam na više stranah da mi je moguće što za našu narodnu stvar učiniti, ali nađem malo ili baš nikakva odziva. Praiska kaže da ako smo kadri sami odpočetj ustanak u Bosnoj da bi joj to dobro došlo i kad bi ustanak već tu bio da bi ga podržavala a i zaštitivala ga od svake intervencije, no svojom pomoćiom da za sada takovi neće da provocira. Praiska nema poverenja u našu snagu jer smo po njenom mnjenju suviše

¹⁸ Chi non risica non rosica — tko se ne izloži opasnosti, tko ne učini nešto na sreću ili slučaj, taj nema ništa.

¹⁹ Friedrich Ferdinand Beust (1809-1886) — austrijski ministar vanjskih poslova, kancelar (1866-1871).

²⁰ Levin Rauch — vidi dokument IV, bilj. 41.

razcjepkani i nesložni. Rusija neće još za sada s narodima nego samo s vladama da ugovara, ona bi sa srbskom vladom kad bi joj ova htela oruđem biti. Sa Italijom i to samo sa akcions-partajom dalo bi se koristno ugovoriti; ova je partaja sklona da nas podpomaže; vođa ove partaje zahtevaše od mene da mu pošaljem jednog prijatelja da s njime sve ugovori. Ja sam molio Vas i Brlića bi li jedan od vas dvoice htelo u Florenc otići za svršiti taj posao. Vi mi nedadoste dugo ni odgovora a po sad dobivenom Vašem pismu kažete da bi nekoristno šta više da bi i štetno bilo za našu obštu stvar upustiti se sa Italijom. Možda imate pravo a možda i nemate. Moje je mnjenje da pokušaji u politici dok ne prelaze u fakta nemogu biti nigda od štete, kao što i politički događaji neradauju se sami po sebi, mora biti nekoga koji priugotavljava i spremi. Brlić opet misli da bi ja sâm trebao kao jedini za to kompetentan tamo otići. Da mi je to moguće ja bi zaista išao, ali koim putem; preko Austrije nesmem a preko Carigrada daleko i trebalo bi više troška nego što imamo kod Brlića novaca za takve cjeli na raspoloženju, a drugog novca za sada nemogu dobiti. U ostalom stvar je već i zastarela, drugi su ju primili u svoje ruke, sad nam valja čekati, dokle? To Bog zna! Brlića izčekujem, mislim da će za koi dan ovamo doći, tako mi je makar pisao.

Oprostite ako nisam točan u pisanju, vjerujte mi da imam toliko posla, da neznam koi bi pre svršavao. Primio sam jedno delo na se, koji moram što pre svršiti, a raditi, to jest piskarati, koje mi je sada jedini posao, moram, jer treba živiti. Kako se samo ovoga najprečeg posla otremem što će biti za 8—10 dana, imaću više vremena, i onda ću Vam češće pisati. Dotle će se i situacija bolje razbistriti i moći ću Vas pouzdano obavjestiti.

U kratko Vam za sada to kažem da se živi sa Austriom u najboljem prijateljstvu. Ministar Cukić⁷ u Beču ugovara kako da se Srbija pomoćiom Austrije usreći. Srbska vlada želi da i Hrvati pošto poto sa Mađari idu, jer misli da bi ovi time kuražniji postali i pre se sa Austriom zaratili ili se od nje sasvim odcepili. Pri ovom ima se još i ta cjel Mađarima dokazati da se Srbija za južnoslavenski svet u Austriji ni najmanje ne stara nego da ga napušta Mađarima, shodno ugovoru po kojem opet Mađari imaju Srbiji slobodnu ruku u Turskoj pustiti. Ja se bojim da će Srbija pri ovoj politici nasjesti, jer kad Mađari sa Hrvatima zavladaju mariće oni vruga za Srbiju, onda će oni tek pošto Hrvate od Srbije odcepe moći s'braćom Turcima šurovati da i turske Slavene zauzdaju.

Rusija, koju nehtedosmo poslušati i akcije se poprimiti, okrenula nam je leđa. Pralska za nas neće više da znade, a zapad je protiv nas. Tako sada stoimo, pa se ipak nadamo da ćemo moći Mađare prevariti. Daj bože da bude, ali ja neverujem.

Vi mi savjetujete da primim stalnu službu, mogu li to pri ovim okolnostima. Dok god uzmogneu držaću se samostalno, samo da mogu više dejstvovati za našu obštu narodnu stvar.

Orešković.

Za sad z' bogom i da ste mi zdravi.

Vaš iskreni Vuica [Srečković].

[Beograd] 7/19. marta 1868.

NB:

⁷ Kosta Cukić (1826—1879) — srpski ministar financija (1861—1868).

Šarinić²⁸ je ovde, pišite mi je li zasluhuje da se za njega zauzmem. Meni se čini da je laža, no možda krivo sudim. Ja ću ga uzdržavati dok Vaše mnenje o njemu nečujem, pa onda ili ću ga napustiti ili ću gledati da mu kakvu službu nađem. Ja sam mu kazao neka se na Vas obrati radi preporuke, jer se neću za nikoga iz Hrvacke zauzimati koi mi Vaše preporuke ne pokaže.

XVIII. M. Mrazović — J. S. Skrejšovskom

»Sliedi,“ možeš javiti Skrejšovskomu.

Ministar kneza Mihaila Cukić radi sada u Beču o tom, kako bi se kneževina Srbija na račun cjelokupnosti Turske povećala Bosnom i Hercegovinom, a za to obećaje nepačati se u stvari okraj Save ako ne u tom pravcu, da se trojedna kraljevina pošto poto podredi Magjarima. U tom smjeru upotriebila bi Srbija svoj upliv na Srbe u trojednoj kraljevini. Knez Mihailo misli, da radi ovako u interesu svoje dinastije. Nu narod srbski — budi uvjeren — zazire od ove trgovine i to ne samo u kneževini Srbiji, nego i u Bosnoj i Hercegovini. Pametniji muževi u samoj Srbiji, uviđaju, da bi ovakva trgovina skrajnom pogibelju zaprietila ne samo obstanku kneževine, nego i budućnosti čitava jugoslavenstva. To ni nije teško predviditi. Žrtvuj Srbija

²⁸ Đuro Patrolac-Šarinić. Nismo mogli nešto više doznati o njemu. On je, pod utjecajem francusko-pruskog sukoba, 23. kolovoza 1870. iz Carigrada uputio M. Mrazoviću i I. Vončini pisma; u njima je izložio program južnoslavenskog ustanka, koji mu je predložio, po svemu sudeći ruski poslanik (?! — N. P. Ignjatijev) ili pruski u Carigradu:

»[...] Pozvat od jednog ministra (poslanika jedne Velevlade; od koje vlade možete si misliti, velemogućne) danaska u audienciju, koji me sa svim prijateljski dočeka i u diplomatsičkom razgovoru dođe o sledećem razgovor: Jugoslavenstvo, ako i nije baš sasvim jednim i istim duhom, je u stanju današnji dan u Evropi znamenije i od većeg značaja biti nego što je sajedinjena Italija. — Jugoslavenstvo može ako samo hoće današnji dan mnogima proračuna debelu crtu učiniti, zato ako je 'Jugoslavenstvo to jest jezgra istog [hrvatska; P. K.] Narodna stranka odvažna, da si svoje pravo, koje joj po Bogu, narodu i prirodnosti spada, išče, može i mora sad zadobiti.' [...] Gospodin ministar uvieren u našu iskrenost i odvažnost ufa se da nije drugo, nego da mi moramo k našem cilju žuđenom doći i naložiti mi u kratko vrijeme sledeći program predložiti, kojega bi on tada svojoj visokoj Velevladi za odobrenje što skorije obznanijo : 1. Za početi ustanak, koliko presso a pčco [od prilike; P. K.] trebalo bi topova, oružja, baruta i dočim ljudi nemogu biti neobučeni, koliko bi trebalo moduri. 2. Za istu stvar dobro početi i ustrojiti ju kako baš treba, od potrebe je novčano sredstvo, — dakle koliko bi trebalo novca da istemo od njegove vlade? 3. Kad bi stvar za rukom pošla bi li mi nastojali za kraljestvom, republikom, ili konfederacijom, i u posljedjem slučaju bi li želili da ista bude republikanska i dinastička, i u slučaju dinastičke, koga bi izabrali za vladara, i jesmo li već kojega naznačili. 4. Naznačenje privremene narodne vlade koja bi sa svom stvari do konačnog riješenja upravljala. 5. Tko bi bijo Diktatorom i osobitim vođom, gdje bi se i na kojim stranam začelo. 6. Dočim je poznato da današnji ratovi neprodukljuju na mjesec da se obvezemo istu našu stvar i u opočinku rata početi, koja će se od Velevladah podpirati; i slučajno akol nebi sa svim našu jugoslavensku nezavisnost izborili, da bi Velevlada nastojala da našu podpunu autonomiju zadobijemo i za nekoje vreme ostanemo pod suverenitetom, a poslije lako će nam biti sasvim odčijepit se. [...].«

Mi ćemo taj dokument u cijelosti objaviti na drugom mjestu.

Ostavština M. Mrazovića, Arhiv JAZU, XV 46 A.

²⁹ Ostavština M. Mrazovića, Arhiv JAZU, XV 46 A1. U pismu sinu Lacku, datiranom u Zagrebu 28. ožujka 1868, M. Mrazović je priložio to pismo za urednika praškog lista *Die Politik* J. S. Skrejšovskog.

trojedicu u sadašnjoj borbi, neće nikada imati prilike da si anektira Bosnu i Hercegovinu, koju je zapad, osobito Napoleon namijenio habsburgovcu. Zadobi li Austrija Bosnu i Hercegovinu, proždrla je Srbiju. Ona će sama pasti u ždrielo, po svojem geografičkom položaju, kad ju ionako ne drže slobodne institucije.

Ushied ove perfidije, povukla se je od Srbije i Ruska i Pruska. Italija je napustila svoje agente, neka rade o porazumljenju jugoslavenskih plemena u interesu načela narodnosti. Radi svojih unutrašnjih položajah nemože poprimiti aktivne iniciative.*

(U Zagrebu, 28. ožujka 1868).

XIX. A. Orešković — M. Mrazoviću

»Dragi prijatelju.«¹¹⁹

Bio sam na putu i tek jučer vrati se u Beograd. Vidio sam i Peštu i tu sam mnogo koješta saznao, što mi u mojoj daljoj radnji za sigurno uputstvo služiti može.

U glavnom možem reći, da se hrvacki depurci (?) u Pešti nevladaju kao zastupnici zemlje nego jedino kao zastupnici svoga ličnog interesa. — Oni više daju nego što i samo Mađari traže, misleć tim načinom bolje se preporučiti i što bolja zvanja zadobiti. Jedan drugoga gleda u ponudama da nadmaši, a jedan drugoga gleda ocerniti i na njega krivnju baciti. Najpoštenije od svih drži se grof Janković¹²⁰ a u zadnje vreme i čemu se i sam čudim, drži se pošteno Ante Stojanović¹²¹ i Naco Brlić¹²²; ovaj zadnji bivši pre pristaša Rauchov, sada je postao njegov protivnik i pokvario je s' njime sasvim. —

Zar, Vuković¹²³ i Bedeković¹²⁴ najveće su kukavice, Zuvic¹²⁵ prava ništarija i luda, nema nikakvi načela, nego danas ovako, sutra onako kako mu Rauch diktira. — Sami Mađari preziru ponašanje hrvacke deputacije, i da nije još jednog grofa Jankovića, oni bi ju izsmjevali i upravo ignorirali.

Mađari koliko sam vidio žele iskren i pošten savez, a nikako podčinjenost Hrvacke; što se ova podčinjuje to je rad sami hrvatski deputiraca. U smotrenju Rijeke hrvacki su deputirci istina svi, složni da ostane kod Hrvacke, ali to samo javno, — pošto se boje da će od obi strana, Mađarske i Hrvacke za izdanike smatrani biti — tajno međutim uveravaju vladajućim licam u Pešti, da jim baš nije toliko do Rijeke stalo, i neka u tom smotrenju Mađari jedan *Machtspruch* učine. — Kolovođe među Mađarima radi bi istina Rijeku sasvim Hrvackoj ostaviti da hrvacki narod zadovolje, ali boje se za svoju popularnost ako bi to na neki način i bez velike nužde učinili. Do sada su pri tome ostali, da se Rijeka proglasi za slobodno pristanište i da ima svoju unutrašnju autonomiju; međutim što se jurisdikcije tiče, da podpada pod banski stol u Zagreb. — Moram u ostalom priznati da sam našao kod vladajućih lica u

¹¹⁹ Ostavština M. Mrazovića, Arhiv JAZU, XV 46 A; pis. ćirilicom.

¹²⁰ Julije Janković — grof. unionist, političar.

¹²¹ Ante Stojanović — unionist, političar.

¹²² Ignjat Brlić (1834—1892) — političar.

¹²³ Stjepan Vuković — član regnikolarne delegacije za rješavanje riječkog pitanja (1868).

¹²⁴ Koloman Bedeković — barun, političar; hrvatski ministar i dalm. — hrv. — slavonski ban (1871—1872).

¹²⁵ Josip Zuvic — političar.

Pešti dosta simpatija za Hrvate, kao što i zaista žele da se Granica i Dalmacija sa Hrvackom spoji; primjećujem međutim da Hrvati moraju u tom poslu sami inicijativu uzeti, i pre svega u tima provincijama agitirati ne bi li narod u tim provincijama sam želju na to spojenje izjavio. — U ostalom imao bi Vam mnogo o ovoj, kao u obšte o našoj narodnoj stvari i položnju pisati, ali se nadam da ću za koji dan gore putovati pa i Zagreb pohoditi, gde ću Vam onda moći sve ustmeno i obširno pripovedati.

Za sad Vam mogu samo to kazati, da ako neide sve kako bi želiti bilo, to nije toliko krivica Mađara nego sami Hrvata, poglavito deputaraca u Pešti.

S' bogom. Vaš iskreni prijatelj Vuica Srečković.

[Beograd] 20 maja/1. junia 1868.*

XX. Kl. Božić — M. Mrazoviću

Mnogocijenjeni prijatelju!¹⁰⁷

Pisao sam Vam dva puta, po gosp. Durandu¹⁰⁸ 19/X i 14/XI preko obične adrese, pa na svoje veliko začuđenje nemam do danas nikakova odgovora, a naročito čudim se da mi na povratku iz Đakova ni slova napisaste kad ste u Brodu bili. Meni je više stalo nego Vi možete i misliti do toga kako stoje stvari izmed Hrvatske i Srbije, osobito poslie onoga opravdanja koj sam Vam u posljednjem pismu priobčio. U istom smislu, i još odlučnije pisala je glavna kuća¹⁰⁹ ovih danah jednomu momu prijatelju, te kao primjer podpunoga sporazumljenja navada doček Strossmajera¹¹⁰ za koga kaže 'da se zadovoljniji vratio nego je došao' što i ja vjerujem, budući je i mene uzradovala ona narodna manifestacija, ali treba mi znati kako stoje stvari sa arhitektima glavne kuće¹¹¹ radi našega ovdašnjega posla, koj je strašno zapeo radi držanja glavne kuće¹¹² spram trojedne kraljevine. U obće glasovi koje iz Biograda dobivamo, nisu najpovoljniji, i kao za stalno se tvrdi da se je opet uvriježila misao kod regencije, da diplomatskim putem zadobije Bosnu i Hercegovinu, a Mađarska morala je obećati Srbiji da će joj u tom poslu pomoći. Barem je kazao bivši generalni konzul Herzfeld¹¹³ da je njemu ministar¹¹⁴ rekao, da Ugarska nema ništa protiv tomu, jer da i onako Srbija nebi se povisila nego po prilici za 1,000 000 duša, dočim Mađarska broji 14,000 000. Ugarska zbilja neračuna krivo, jer kada podjarmi podpuno Hrvatsku, ne samo da se nema bojati Srbije ako se ova poveća, nego će Srbiju zajedno sa Bosnom i Hercegovinom progutati, pošto se Srbija uveličanjem ovih pokrajinah, bez slobodne trojedne kraljevine ne samo nebi učvrstila, dapače strašno oslabila radi raztrojenja ovdje vladajućega u vjeri, radi kojega postoje 3 elementa sasma pro-

¹⁰⁷ Ostavština M. Mrazovića, Arhiv JAZU, XV 46 A. Od 30 pisama Kl. Božića, koja je od 1867. do 1869. uputio Mrazoviću i koja većinom govore o akciji Srbije i hrvatskih narodnjaka u Bosni, objavljujemo ovdje samo jedno.

¹⁰⁸ Durando — talijanski konzul u Sarajevu (1868); podupirao je južnoslavenski pokret.

¹⁰⁹ Srpska vlada.

¹¹⁰ Biskup Strossmayer posjetio je Beograd, kao vikar katolika u Srbiji, krajem listopada i početkom studenog 1868.

¹¹¹ Srpskim državicima.

¹¹² Srpske vlade.

¹¹³ Herzfeld — nismo uspjeli nešto više doznati o njemu.

¹¹⁴ Srpske vlade.

tivna jedan drugomu, a i brojem znatna, jer Muhamedanci broje do 450 000 duša, katolici blizu 200 000, koj sada samo zato se toleriraju, jer imponira turska sila, a nevrže ih nikakva zajednica ljubavi ni interesa, jer kao što sam ja u mojih dopisih u starom 'Pozoru' više puta napomenuo, u nikakovu poslu nema zajednice, nego se prava i dužnosti (u koliko nisu državne) diele po vjeri, kao da bi bila 3 različita naroda. Nikada, u ničemu, za nikakav posao, nesastaju se zajedno obštine za občinske poslove, nego svaka vjera u istomu mjestu sačinjava posebnu občinu. Ova stoljetna razdielba morala je prouzrokovati posebne interese, i posebne tendencije već po sebi, a što je doprineo fanatizam religiozni, to prelazi svako vjerovanje. Naročito su pravoslavni tako fanatični, da se nezna je li su Turci od njih fanatičniji, pak ipak viču na fanatizam fratara i katolika u svih novinah, koje čovjek svagda ni nedobije da čita, a iz svake rieči dopisnikah viri fanatizam. Uzmite n. p. samo brojeve 28 i 29 novosadske 'Danice' od ove godine, pak će te se odmah uvjeriti, i to piše mlad samouk čovjek od najodličnije familije Sarajevske. Čitajte u broju 29 opis popovah, pak na koncu zaključuje, da su naime *glupi* a nisu *fanatici*, dočim je *fanatisam plod gluposti*, i viditi će te dali je istina što kažem. Svaki nepristrani znade da bi katolici u prvo vrijeme oslobođenja tako prezirani bili od pravoslavnih, kako nisu danas oboja vjeroizpovjedanja od Turaka, i da dakle nebi bili zadovoljni. — Turci gospodari zemlje od tolikih vjekovah, da sutra postanu podanici, onoga koga su do jučer smatrali robom, jamačno da bi sačinjavali takav element nezadovoljnikah, na koj bi Ugarska mogla računati za dugo vrijeme; jer treba znati da Turci koj uviđaju na primjer skoru propast carstva, od ničesa toliko nezaziru koliko od toga da Srbija uzme ove zemlje, dočim bi se mogli za Austriju skloniti. — Lahko je dakle viditi da bi u početku položaj Srbije vrlo težak bio, jer bi imala boriti se sa dva uporna elementa, i sa trećim vlastitim pravoslavnim, da ga sustegne od izgredah fanatizma i osvete, te bi to bilo strane njezine slabocē, koje bi Ugarska znala upotrebiti, i svoje sadanje prijateljstvo spram Srbije obratiti u podpuno gospodstvo, a tu nesreću Srbije i nas svih, može prepriječiti samo podpuna sloga izmed Trojednice i Srbije, i samostalni položaj prve, komu bi bilo u interesu da se protivi svakomu napredku Mađarske na štetu Srbije. Samo ovakovom međusobnom podporom možemo se jedni i drugi održati u skorom pokretu evropejskom i napokon pripraviti i stvoriti zajednicu jugoslavensku. — Ali možda dok ja ovo pišem je već kasno, barem za sada, i možda je jugoslavensko pitanje odgođeno na više godinah, jer je Hrvatska bez glasa, i osramočena pred Europom od svojih vlastitih sinovah, koj kako se vidi ni najmanje se neobaziru na pravu narodnu stranu, jer su bi reći sigurni da od nje nema im pogibelji, jer narod nije probuđen, — inače neznam kako da raztumačim ono bezobzirno postupanje unionistah. — Srbija je izgubila svoga vođu,¹¹⁵ koj je imao u Europi ime, i mogao narod na oduševljenje probuditi, a regenti teško da će što ozbiljna poduzeti, i vjenčanje Blaznavca¹¹⁶ sa Katarinom¹¹⁷ nenaslučuje na najbolje, jer bi reći da ga je posvojila dinastička želja.

¹¹⁵ Misli na kneza Mihaila, koji je poginuo 29. svibnja 1868.

¹¹⁶ Miliivoje Petrović Blaznavac (1824—1873) — oficir, političar. Poslije ubojstva kneza Mihaila proglasio (zajedno s vojskom beogradskog garnizona) Milana Obrenovića za kneza Srbije; zatim je izabran za jednog od namjesnika malodobnom knezu.

¹¹⁷ Katarina Obrenović.

Pri svem tomu ide vrijeme nosi brieme i moglo bi se dobru nadati, kad bi bilo veće marljivosti, veće brige i brzine — naročito više organizacije u narodnom radu, za koju ja dvojim da je ima najmanje — jer vidim da se u strane novine nepiše ništa, da su u isti 'Pozor'¹¹⁸ malo dopisuje iz zemlje — plod naravski domaće oskudice i siromaštva, te nema nagrađenih dopisnikah, nema čestih popularnih brošurah, nema — recimo istinu — dovoljnih patriotah.

Ovdje se Turci ozbiljno spremaju za buduće događaje. Sila starog oružja je popravljena i razdieljuje se med muhamedance, kura (rekruta) učinjena je u svoj zemlji, a iz Rumelije i stare Srbije došlo je mnogo rekrutiracah. Jedna vojnička Komisia špaskih oficirah, sastojeća iz jednog paše (Blum — rodom Prusa) iz jednog kajmakama (Hafiz Bega) i 2 kapetana i dva liutenanta došla je ima mjesec dana ovamo, da prouči topografično zemlju, i opredijeli točke koje se imaju utvrditi ili bolje braniti. Ona drži svagdanje sjednice pod predsjedom novoga komandanta Esat paše, koj je vojničko izobraženje u Francuskoj imao, a prva će joj zadaća biti utvrditi među srbsko-crnogorsku, i, po svoj prilici Defilè sjenički i ušća Drine, od Zvornika pram sjeveru. Iz toga se vidi da krivo računa Srbija, kada misli zadobiti Bosnu putem diplomatičkim, a štogod kašnje pokuša oružjem biti će joj težje, jer Porta misli u Bosni sakupiti najbolje sile carstva, i svi Muhamedanci će se boriti uz nju. Komissia Crnogorsko-Turska prekinula je svoj rad radi nastupivše zime, pošto je pregledala među od Sutorine do Kolašina. Crna Gora nije dobila nikakove odštete, nego joj je Porta u *principu* dozvolila 100 000 forintih. Međutim su Sarani i Drobnjaci priznali vrhovnu vlast Tursku. Od 20setak dana otvoreno je ovdašnje zemaljsko vieće, za koje se niti nezna da postoji. Ono je podpunoma onakovo, kakovo će te naći u br. 16. 'Pozora' od 19/I 1867. Izbori nisu bili održani, nego je valija, dotično mutesalimi odabrali su svoje kreature, a narodu nije kazano bilo da će se izabrati. No o tome ću ja pisati u 'Pozor'. — Priobćene Vam viesti odnosno Srbije i vojničke Komisije nije za sada za javnost, tim većma što u poslednjoj stvari nije još odlučeno.

Iskreno Vas pozdravlja Vaš Božić.

(Sarajevo, 5. prosinca 1868)

---

¹¹⁸ Novi Pozor, koji je od početka rujna 1867. izlazio u Beču.

THE YUGOSLAVIAN IDEA IN CROATIAN POLITICS 1866—1868

(Summary)

From 1848 until the final consolidation of dualism (Austrian-Hungarian) in 1873 the conception of a Yugoslav state union in Croatian politics is most closely tied to the politics of federalism. In accordance with the Czech policy of Austrian Slavism and federalism the Croatian assembly has expressed, in its Article of Law XI the conception about the ordering of the Monarchy as a federation of peoples with equal rights, based not on the historical but on popular right and on the linguistic-national principle.

This request of constitutional importance that was made on the basis of popular right («popular federalism») was giving a complete solution to the problem of territorial unification of the regions of Croatia (in the unified and independent Croatia) and of Slovenian regions (in the unified and independent Slovenia), and was enabling the unification of Croats, Slovenes and Serbs from Vojvodina in a Yugoslav state union.

This request of constitutional importance that was made on the basis of the wishes of the Slovenes and the Serbs from Vojvodina the Croatian assembly expressed in its Article of Law XI in the year 1848. According to this, Croatia would unite with Slovenia and Serbian Vojvodina in a subfederal Yugoslav state union that would constitute one of the units within the Austrian federation. Croatian populists consequently upheld this conception in their national-political program from 1848 until the end of 1850 when the neoabsolutism began to gradually dismantle all the achievements of the revolution. Already during the revolution of 1848—49 they regarded the state union of Croatia, Slovenia and Vojvodina within the Austrian federation only as a step towards the union of all Yugoslav peoples in an independent Yugoslav state. Yugoslavian conception in Croatian politics from 1848 onwards is a super-national category.

After the breakdown of neoabsolutism in 1860 Croatian populists have represented the conception about the creation of a uniform Yugoslav language and literature based on the «popular tradition» of all Yugoslav peoples. These peoples (as a single Yugoslav people in the super-national sense) must first be drawn closer to each other by means of a common culture (in a «spiritual» sense). However, they judged that the social and economic strengths among the South Slavs do not permit any other except a gradual Yugoslavian policy. The first, «preparatory» phase should have been a national and political structuring of individual Yugoslav peoples but always in view of a future Yugoslav community. Therefore the super-national Yugoslavian conception had, in the Croatian people, the function of an integra-

tive Croatian national ideology. F. Rački has already in 1861 described the unification of Croats, Slovenes and Serbs from Vojvodina within the Austrian federation as an ideal first phase of the political rapprochement of Yugoslav peoples.

Popular-independent party (headed by I. Mažuranić, I. Kukuljević and I. Vontčina) has already in 1865 completely returned to the federalist Yugoslavian conception upheld by the Croatian assembly in 1848. After Austria's defeat in the war with Prussia in 1866 the Popular-independent party upheld, contrary to the historical right and «historical federalism», the conception of «popular federalism» and demanded the unification of Croatia, Slovenia and Vojvodina in a Yugoslav state union within the Austrian federation. This viewpoint that was very close to its own, was supported, after the failure of the negotiations with the Hungarians, by the *Popular-liberal party* (headed by the bishop J. J. Strossmayer, M. Mrazović and F. Rački) in the second half of 1866. Both parties held that the political, social and economic conditions among the Yugoslav peoples do not permit any other Yugoslavian policy except, and in the best of cases, a phased one: the establishing of a Yugoslav state union within the Austrian federation on one side and a gathering of the South Slavs outside the Monarchy around Serbia on the other. These two Yugoslav state groups, could, in their opinion, only in the future become united in an independent federal Yugoslavia. The Yugoslavian conception of Croatian populists was basically in agreement with the proposal by the Serbian government that was accepted at the end of August 1866 by bishop J. J. Strossmayer about the founding of a Yugoslav state independent both from Austria and from Turkey as that proposal also rested on a phased Yugoslavian policy.

Starting out from the notion of an imminent disintegration of the Habsburg Monarchy and the solution of the «eastern question» the united Croatian *People's party* agreed at the beginning of April 1867 with the Serbian government on a common Yugoslavian program. According to it, the Yugoslav «federal state» as a final aim of the common Yugoslavian policy should have been realized in stages. The first common action between Serbia and Croatia should have been directed towards the liberation of Bosnia and its unification with Serbia. However, the Serbian government has refused to stipulate the Croatian-Serbian cooperation with an agreement on a footing of equality, but has, on the basis of international law limited the cooperation of Croats through their *People's party* to «helping» Serbia as a state. Soon afterwards, the Serbian government quitted the common program as it had decided, at the meeting between the Prince Mihailo and G. Andrassy on August 1st, 1867 to make a treaty with the Hungarians.

People's party which has condemned the Serbian government for quitting the common program has been forced since then to give a different direction to its national and Yugoslavian politics. Croatian populists persisted in the view that the final ideal aim should be the unification of all Yugoslav peoples in the independent federal state, but in the lack of a common program with Serbia they struggled to rally Croatia, Slovenia and Vojvodina into a Yugoslav state union. Thus, countering the dualism, Croatian populists returned to the Yugoslavian conception that they upheld since 1848, about the unification of Yugoslav peoples within the Monarchy as one of her federal units.

At the end of the paper we publish the Yugoslavian program that the *People's party* negotiated with the Serbian government in 1867 and enclose 20 documents related to this program. We found the documents in the heritage of M. Mrazović, the head of the *People's party*.